

MÜXTƏSƏR
AZƏRBAYCAN
TARİXİ

ARAZOĞLU

ARAZOĞLU

MÜXTƏSƏR AZƏRBAYCAN TARİXİ

Bütöv Azərbaycan Kitabxanası Tarix Seriyası

Bütöv Azərbaycan Birliyi (BAB)
7-ci Mikrorayon 3173-cü Mehelle Bina 4
Bakı

TEL: 62 29 93

İÇİNDƏKİLƏR

Önsöz

Ön Asiya Ərazisində Tayfalar, Tayfa İttifaqları və Dövlətlər (E. Q. III-II-ci min illər)

Ön Asiya (E. Q. I-ci min illiyin yarısı)

Kaspilər

Manna Dövləti

Midiya Dövləti

Qafqaz Albaniyası

Romaya Qarşı Aparılan Mübarizə

Atropaten Dövləti

Albaniya (V-VIII-ci yüzilliklərdə)

Ərəb İşgalları

Azərbaycan (IX-cu əsrin ikinci yarısı-XI-ci yüzulin ortaları)

Sacılər

Salariilər

Rəvvadilər

Şəddadilər

Rusların Azərbaycana Basqınları

Azərbaycan (XI-XII-ci yüzulin ortaları)

Eldənizlər Dövləti (1136-1225)

Azərbaycan (XIII-XIV-cü yüzillər)

Hülaku Ulusunun Hakimiyyəti

Qaraqoyunlular Dövləti

Ağqoyunlular Dövləti

Səfəvilər Dövləti

Azərbaycan Xanlıqları

Şimali Azərbaycanın Çarlıq Rusiyası Tərəfindən İşgali

Azərbaycanda Yeniləşmə Dövrünün Memarları

Məşrutə Hərəkatı (Sərdarı Milli Səttar Xan-Saları Milli Bağır Xan 1905-1911)

Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti (28 May 1918-27 Nisan 1920)

Heydər Xan Əmoğlu Hərəkatı

Azadıstan Dövləti və Şeyx Məhəmməd Xiyabani

Məhəmməd Taqi Xan Pesyan Hərəkatı

Mir Cəfər Pişəvəri (21 Azər Hərəkatı və Güney Azərbaycan Milli Demokratik Cumhuriyyəti)

1979 İran İslam İnqilabı və Ayətullah Şəriətmədəri

Azərbaycan Sovetlər Birliyi Tərkibində (1920-1991-ci illər)

Azərbaycan Cumhuriyyəti (1990-cı ildən sonra)

Bütöv Azərbaycan İdeyası

Biblioqrafiya

ÖNSÖZ

Tarix, keçmişin aynası və millətlər mübarizəsinin qan qoxuyan dohşotino səhne olmuş həngamələr meydanıdır. Hər millətin başına gəlmış dohşotlı hadisələr və qarşısına çıxmış fürsətler, üzləşdiyi uğursuzluqlar, uğurlar, xoşbəxtliklər ancaq onun öz tarixinde eksini tapır. Tarix, yola salılmış vaxtın təcrübələrlə dolu cəmi və gələcək zamanların da tumudur. O toxumu nə cür və hansı məqsədlə atsan qarşına onun bəhrəsi də o cür çıxacaqdır. Təossüflər olsun ki, tarixi qanla yazılmayan və yaşıdagı vətən torpaqları başdan ayağa qanla suvarılmayan millətlər digər xalqların, Atatürk demişkən şikarı olubdur. Öz milli mənliyini dərk etmə şüruruna çatabilməyen xalqların, Orxon-Yenisey abidələrində deyildiyi kimi: oğulları qul, qızları iso cariyo olmuşdur. Biz Türklərin tarixi qəhrəmanlıqlarla doludur. Tarix boyu hər əsrə öz möhürümüzü vurmuşuq və bugün özünü mədəni sayan xalqlar zağalarda yaşayarkən, biz imperiyalar yaratmışdıq. Çin səddindən, Sarıçayın döngəsində yerləşən Qan-sudan tutmuş Adriyatik dənizinə kimi hər coğrafiyada mədəni abidələrimizi tarixin sinəsinə həkk etmişik. Azərbaycan Türkleri, tarixin başlanışından üzübəri, böyük Türk xalqının şorafətli bir qolu; lakin başı bolalı üzvü olmuşdur. Azərbaycanın böyük dövlət xadimi Şeyx Məhəmməd Xiyabani demişkən, onun mədh edilməyə ehtiyacı yoxdur.

Azərbaycan həm coğrafi cəhətdən həm də burda yaşamış xalqların tarixi cəhətdən uzun müddətdir müxtəlif xalqlara mənsub tarixşünasların və şərqşünaslarının (oryantalistlərin) diqqət mərkəzində olmuşdur. Herodot, Strabon, Homer, Plini, Tabəri, Musa Kalankatlı, Rəşidəddin kimi öz dövrlərinin tədqiqatçıları, əsərlərində Azərbaycan coğrafiyası baredə maraqlı məlumatlar qoyub gediblər. Ancaq Azərbaycan haqqındaki sistemli araşdırımlar keçmiş Sovetlər Birliyi vaxtında daha çox Şimali Azərbaycana aid aparılmışdır. O dövrə yazılmış əsərlər həm çox, həm də möhtəva cəhətdən əhatəli olsalar da onlar marksist nəzəriyyədən çıxış etmiş və qərəzli yazılmışdır. O əsərlər kommunizm ideologiyasına söykonso də Rus strategistlərinin arzuları və maraqları istiqamətində, edilən ciddi tarixi səhvlərə fikir vermədən çap olunublar. Başqa sözlə desək, həmin əsərləri yananlar Moskvanın göstərişindən uzağa çıxa bilmeyiblər və ulu Azərbaycanın tarixini saxtalaşdırıblar. Şimali Azərbaycan tarixçiliyində Velikorusun siyasəti ilə uyğunlaşılıb və Azərbaycan Türklerinin tarixi ilə bağlı araşdırılarda Türk ünsürtü qəsdən arxa plana sixışdırılmış və onun müqabilində **Azərbaycanlı** yaxud **Azərbaycan Xalqı** kimi sözlər xalqın yaddaşına həkk edilmişdir. Dünyanın ən vəhşi və qəddar, bir o qədər də şeytani surətə malik Fars Şovinizminin yumruğu altında olan Güney Azərbaycanda iso göz görə-göre burda yaşıyan Türklərin guya Fars nəslindən goldiyi və onların xususilə Səlcuqilər tərəfindən Türklöşdirildiyi təbliğatı aparılmışdır. Halbuki Farslar indiki İran coğrafiyasına çox sonralar Əfghanistan'dan köçüb gəliblər. Öz birləşməsini əldən vermiş xalq əlbotto bu cür böhtanların hədəfinə çevriləcəkdir.

Sovetlər Birliyi dövründə Bolşevik ideologiyası Ulu Türküsənəti Özbək, Qazaq, Qırqız, Türkmən kimi adlarla bölmüş və bununla da ayırbuyur siyasetinin strategiyası həyata keçirilmişdir. Ulu Türküsənəti, Türklüyün yaddaşından silməyə cəhd edən Moskva həmin metodu Şimali Azərbaycanda da işə salmışdır. Azərbaycan xalqının Türk nəslindən gəldiyinə fikir verilməmişdir. Bir yanda Xristiyan dininə mənsub Ruslar bunu edərkən, digor tərəfdə, din qardaşı bildiyimiz və dindən dediyimiz Farslar da həmin siyaseti yeridiblər, hətta xristiyanlardan daha betərini həyata keçiriblər. Azərbaycanın adını batırmaq üçün min cürə oyunlara müraciət ediblər. Ulu babalarımızın qoyduğu yer adlarını (toponimləri) Fars adlarıyla əvəz ediblər və Türk Milləti olaraq torpağa vurdugumuz möhürləri pozmaq cəhdinə düşübllər; gahdan da vilayətlərin (ostanların) sərhədləri ilə oynayıb Azərbaycanın adını aradan götürmək isteyiblər.

Şimali Azərbaycanda tarix elminin cilovunun, Sumbatzadə kimi Gürcü nəsəblilərin, İqrar Əliyev kimi Azərbaycan Türklüyünə qənim kosilarok qərəzli yanaşanların əlində olması da təsadüfi deyildir. Bu növ tarixşünasların qorozlı araşdırması nəticəsində Şimali Azərbaycanda yaşıyan Türklerin adını Azərbaycanlı sözü əvəz etmişdir. Bu cəhdlər nəticəsində uzun iller boyu Türk sözü və Türklük şüuru xalqın yaddaşından uzaqda dayanmış, ruhu və soyu Türk olan bu xalq hətta bu günə kimi bəzən özünü **Azərbaycanlı, Azəri** kimi adlarla yad etmişdir. Güney Azərbaycanda isə Türkəxər (eşək Türk) sözü irqçi Pehləvilərin əlilə adımızın əvozində yazılıbdır.

Azərbaycan Türklerinin böyük rəhbəri Məmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan Kültür Gələnəkləri” adlı əsərində, Azərbaycanın din, mədəniyyət və etnik birliyini elmi şəkildə şərh etmişdir. Azərbaycanda din birlüyü, islam dininin burda yayılmasıyla yaranmış və bununla da mədəniyyət birligi daha da güclənmişdir. Etnik birliyin bu gənklü durumu, yəni Oğuz tayfalarının aparıcı mövqeyə kəcməsi isə çox sonralar olmuşdur. Bu prosesin on sürətli pilləsi X-cu əsrə başlamış və XIV-cü əsrə kimi davam etmişdir. Bu dövrdo böyük hadisələr yaranmış, Oğuz tayfalarının axınları, dalıcı da Monqol işgalları Azərbaycanın bugünkü surətə bürünməsində əsas amilə çevrilmişdir. Ətnoqraflar həmin dövrə qövmi inqilab deyirlər. Azərbaycan VIII-ci əsrə İsləm dinini qəbul etmiş, İsləm mədəniyyətini mənimseməş, tarix boyu Türk dünyası üçün götürdüyü rolü daha böyük bir əzəmətlə yeritməyə davam etmişdir.

Türklər Allahın yaratdığı yüksək keyfiyyətli bir xalqdır. İsləmین yayıldığı illərdə Həzrət Məhəmməd Əleyhissalam yanındakılara deyirdi: “**Türklər sizə toxunmadıqca olmaya ki, Türklərə toxunasınız!**” Yenə Kaşqarlı Mahmudun Divanı Lügət-it Türk adlı əsərində bildirdiyinə görə Həzrət Məhəmməd sahabosunu buyurur ki; “**Türk dilini öyrənin, zira onların hakimiyyəti uzun çəkəcəkdir**”.

Kərbəla hadisəsində Ömər bin So'd Hz. Hüseynə xəbor yollayıb ki, Yəzid bin Muaviyəyə baş əndərib beyet etsin. Hz. Hüseyin də bu təklifi qotı şəkildə geri qaytarıb. Ona müqabil təklif kimi deyib: “**Əhlı Beytlə birgə ya Mədinəyə qayıtmagıma, ya da Türk yurdularına çıxıb getməyimə icazə verin**”. Ancaq bu icazə verilməyib. Döyüşün ən qızğın bir vaxtında Həzret Hüseynin səflərinde döyüşən yeddi Türk igidi gəlib Onunla görüşüb deyiblər ki; **gəl səni Azərbaycana aparaq**. Hz. Hüseyin bundan həddən artıq məmənun və xoş hal olub. Onların başçısına deyib ki; **komandirinizi təşəkkür edirəm. Ancaq yardımınız mənə yox, xəstəhal oğlum Zeynəlabidinə olacaqdır. Mən şəhid olduqda Onu götürüb gedin, burdan çıxardın**. Hz. Hüseyin o məşum hadisə nəticəsində şəhid olduqdan sonra həmin Türk igidləri gəlib Hz. Zeynəlabidini o qanlı-qadələ yerdən sağ-salamat xilas edib aparıblar.

Görəsən Hz. Hüseyin niyə özgə xalqların ölkələrinə yox, məhz Türk yurdularına getmək istəyirdi!!!??? Bu, yaxşıca fikirləşilməlidir.

Türklər, Avropaya, Misirə, Hindistana və Çinə axınlarla yerləşiblər. Azərbaycan və Anadolu isə qədim ulu babalarımızın oylığıdır. Bu fikrimizi təzə tapılan arxeoloji abidələr və buralarda yaradılan mədəni əsərlər sübut edir. Azıx Mağarasında, Aveydağda Damcılı Mağarada, Daşsalahlı Mağarasında, Qobustan qayalıqlarında tapılan məskunlaşmış yerlər və mədəniyyət qalıqları, Soyuqbulaq qayaüstü şəkilləri, Conubışərqi Anadoluda tapılan qayaüstü şəkilləri bunu artıqlamasıyla sübut edir. Anadolunun şərq və cənubişərqi toroflərində, Güneyli-Qüzeyli Azərbaycanda yayılmış yer adları da eləcə.

Ərəb tarixçisi İbn-i Hişam öz əsərində yazır: Dövrün xəlifəsi, Ubeydə sual verdi ki, Türk və Azərbaycan nədir?. Ubeyd də cavabında dedi: “Azərbaycan, qədimdən Türklərle məskun bir ölkədir”.

Uzun müddətdir bu coğrafi sahədə inamıyla, adət-ənənələrilə Türk soyundan gəlmış insanlar və tomiz Türkçə danışanlar məskunlaşmışlar.

Bu gün Azərbaycan Türkləri bir coğrafi sahədə parçalanmış halda yaşayırlar. 1991-ci ildə Azərbaycanın şimal hissəsi Rusların əsarətindən xilas olub öz müstəqilliyini qazansa da, Azərbaycanın Güney hissəsi və burda yaşıyan 33 milyonu ötən Türk, Fars şovinizminin cilovunu əlində tutan dini rejimin əsarəti altındadır. Bir sözə, Azərbaycan deyildiyi vaxt təkcə Qafqazya torofdə yerləşən torpaqlar yox, Araz çayından cənuba sarı gedən geniş torpaqları da əhatə edən böyük Türk vətəni fikirləşilməlidir.

Azərbaycanla tanışlıq məqsədi daşıyan bu kitabça heç nə iddiasında deyildir. Məqsədimiz, təzə nəsillərə xülasə olaraq tariximiz barədə məlumat verməkdir. Burda bir faktı qeyd etməliyəm ki; Azərbaycan tarixçiliyi mərhum

dostum Prof. Dr. Məhəmməd Taqi Zehtabının yazdığı **İran Türklerinin Əski Tarixi** adlı əsərdən sonra başlanacaqdır. Allah ona rəhmət eləsin.

Biraz da kitabın üz qabındaki bayraqdan söhbət açmaq istəyirəm. Bugün şükrür Allaha ki, torpaqlarımızın Şimal hissəsində bərpa olmuş Dövlətimiz öz bayrağı altında azad yaşayır. Məlumdur ki, bayraqımızdakı mavi rəng Türkleşməni, qırmızı rəng müasirləşməni və yaşıllı rəng də İslamlışmanı təmsil edir. **Türkləşmək, Müasirləşmək, İslamlışmaq** prinsiplərini Əli Bey Hüseynzadə Turan ortaya atmış və Türkiyənin məşhur sosioloqu (ictimaiyyatçı) Ziya Göyəlp sistemləşdirmiş və Məmməd Əmin Rəsulzadə də həyata keçirmişdir. Qırmızı hissənin ortasında hilal şəklindəki ay azadlığın timsalıdır. Onun qarşısındaki səkkiz guşeli ulduz isə Türk Millətinin dövlət anlayışı ilə bağlıdır. Türkün dövlət anlayışında dörd əsas yön (cəhet), dörd də ara yön vardır. Bu yön anlayışı da Türkün cahan hakimiyyəti ideyası ilə səsləşir. Tarixlər boyu yaratdığımız 16 imperiya və qurdugumuz yüzlərlə dövlət də bizim hakimiyyət anlayışımız barədə kifayət qədər şüur yaradır. Bir sözlə Türk Millətini Allah yaradıb ki, cahana hakim olsun və onun İlahi Ədalətini yer üzündə bərqrar etsin.

Türklərin efsanəvi sərkərdəsi və dövət xadimi, Hun İmperiyasının xaganı Metə (Oğuz Xan) etrafındakı Türk tayfalarını özüñə tabe edib qayıtdıqda demiş: **Yay çəkən tayfları birləşdirdim, hamısı Hun oldular. Bundan sonra göy çadırımız, Günəş tuğumuz (bir növ bayraq) olsun.**

Orxon-Yenisey abidələrində Bilgə Xaqan abidəsinin şimal üzündə isə belə deyilir: **Yuxarıda Tanrı, aşağıda yer buyurduğu üçün, millətimi gözünün görmədiyi, qulağının eşitmədiyi yerlərə, irəlidə (şərq) gündoğana, bəridə (güney) gün ortasına, geridə (qərb) günbatana, yuxarıda (şimal) gecə ortasına kimi apardım.**

Yenə Kül-Tigin abidəsinin gündoğan üzündə deyilir: **Üstdə mavi göyüzü, altda qara yer yaradıldıqda, ikisinin arasında insan oğulları yaradılıb. İnsan oğullarının üstünə də babalarım Bumin Xaqan ilə İstəmi Xaqan hökmədar olub, taxtda əyləşiblər. Taxtda oturub Türk xalqının dövlətini və qanunlarını nizama-qaydaya salıblar. Dörd bucaq düşmənmiş. Ordular yeridib dörd bucaqdakı xalqları basıb hamisini özlərinə müti qılıblar. Başlılara baş əydiriblər, dizlilərə diz çökdürüblər.**

Bu cür ifadələrlə dolu nümunələrdən yüzlərəsini, minlərəsini tariximizdən götürüb təqdim edə bilərik; lakin bu üçüylə kifayətlənirik. Hər üç sənəddə iroli sürülen fikirdə, Türk Millətinin Tanrının əsgəri olması nişan verilir. Bu şüur Türk Millətini tarix boyu həm bələlərlə üzləşdirib, həm də onu əbədi və məglub edilməz qılıb, qoruyub-saxlayıb, tarixin hər cürə sınağından uğurla çıxartmışdır. Türk Dünyasının Böyük Rəhbəri Mustafa Kamal Atatürk,

"Nə mutlu Türküm diyənə", yəni (Türkəm deyən xoşbəxt insandır) şəklindəki sözüylə də, həmin şüuru Türklərin beyninə həkk etmək fikrini güdmürmü?.

Bayraqımızdakı ay və ulduzun ağ rəngdo olması da təsadüfi deyildir. Ağ rəng, bizim ən qədim inamımıza əsasən ululuq, ədalət və güclülüyün rəmziidir. O həm də paklığın və hökmranlığın simvoludur. Qaraxanlı dövlət xadimi Balasaqunlu Yusif Xas Hacib, "Kutadqu Bilig" adlı əsərində deyir: **Qara, qul (xalq, təbəə, rəiyat) rəngidir, hökmədar ağ olar. Ağla qara bir-birindən nə cür asan seçilirsə, hökmədar da onun kimi üstün vəsflərlə, ərdəmlərlə asan şəkildə xalqdan fərqlənməlidir.**

Burda yeri gəlmışkən deməliyəm ki; Orxon-Yenisey abidələrində işlədirilən "**qara bodun**", dilimizdə indi də homişə işlədiyimiz "**qara camaat**" sözləri, "qara" rəngin xalqı təmsil etdiyini sübut edir.

Dədə Qorqud, Oğuz bəylərindən söz açarkən "ağ bayraqlı", "ağ oləmli" ifadələrini işlədib. Osmanlı Dövlətinin səltənət bayraqları arasında "ağ oləm" in ən başda getdiyinə tarixi sənədlərdə işaret edilməkdədir.

Kitabın üz qabında çap olunmuş bayraqın ay və ulduzu qara rəngə boyanmışdır. Əlbəttə Azərbaycanın Şimal tərəfinin bayrağı eynilə Cənub tərəfin də bayraqıdır. Ancaq orda bizim istiqlalımız, hökmranlığımız və ədalətimiz Fars əsəreti altındadır. Ona görə də Güney Azərbaycanın əsəretinə işaret edilərək bir yas əlaməti kimi bayraqımızın ay və ulduzu qaraya boyanıbdır. Bizim fikrimizcə, Güney Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparan və ya bu yolda mübarizə edənlərə qoşulabilmişən; ancaq ürəyi onlarla birgə döyünenlərin bayrağı yasta olmalıdır. Əlbəttə ki, orda yaşıyan hər Türk bu əsərəndən xilas olmağın yolunu Türkmençaydan üzübəri axtarır, hələ də axtarır. Haçan ki, Güney Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşdu, o vaxt bayraqımızdakı yas əlaməti olan qara götürüləcək, ay və ulduzumuz öz azadlığına qovuşacaqdır. Bundan, yəni işlədirilən "əsərət" ifadəsindən xoş gəlmiyənlərə də bir cüt sözümüz vardır:

Biz, dünyani lərzəyə gətirmiş, İlahi haqq və ədalət uğrunda bürcələr dağıdıb, xanimanlar yıxmışq; məzlumların göz yaşını rəvan edənlərin anasını ağlar qoymuşuq. Biz, dünyanın ən nəcib, ən alicənab, ən qüdrətli və mütərəqqi millətiyik. Zalımların qənimi, məzlumların dostuyuq, arxasıyıq. Səttar Xanın, Şeyx Məhəmməd Xiyabanının, Əmoğlunun, Xan Pesyanın, Pişəvərinin, Şəriətmədarinin, Şəhriyarın, Səhəndin, Behrənginin, Zehtabinin qəbirləri düşmən tapdağındadır. Dilinə qandal vurulmuş, qeyrəti tapdaq olmuş, milli kimiliyi danılmış, milli mədəniyyəti təhqir olunmuş, adı "Türkə xər" olmuş kəslər əsir deyildirsə

**bəs nədir!? Bu təhqirə dözənlər vəya onu udan qarın qulları bizdən
deyildir...!**

Türk adlanan və Tanrı tərəfindən özünə ordu yaradılan bu millətə
mənşəb olduğumdan iftixar hissi duyub, Allahımı da nəhayətsiz dərəcədə şükr
edirəm.

**Güney Azərbaycanın azadlığı yolunda yeriyən mərd oğullara, pak,
nəzakətli və kişi dəyanətli qəhrəman qızlarımıza eşq olsun...!**

ARAZOĞLU

ÖN ASİYA ƏRAZİSİNDE TAYFALAR, TAYFA İTTİFAQLARI VƏ DÖVLƏTLƏR (E. Q III-II – ci min illiklər)

Qədim Azərbaycan ərazisində İslama qədər çoxlu dövlətlər qurulmuş, onların bəziləri imperiya səviyyəsinə belə çatmışdır.

Ən qədim yazılı qaynaqlara əsasən E. Q. III-II minillikdə, müasir Azərbaycan torpaqlarının Güney hissəsi Şumer-Akkad coğrafiyası tərkibindəydi. Azərbaycan ərazisindəki ilk tayfa birloşməsi tunc dövrünün axırlarında yaranmışdır. Kür-Araz mədəniyyəti isə ulu babalarımızın hələ o vaxtlar, yəni Eradan qabaq II-ci minillikdə ekinçiliyi bildiyini yaxşıca sübut edir.

Güney Azərbaycan ilə ona qonşu olan torpaqlarda yaşamış tayfalarla bağlı ilk yazılı mənbələr E. Q. XXV-XXIII-cü əsrlərə aitdir və onlar Urmiyə bölgəsində Akkadca yazılbıdır. Ancaq Azərbaycan torpaqlarındaki Türk hakimiyyəti E. Q. 4 min il əvvəllərə gedib çıxır. Bu mənbələrdə xüsusilə Arattalılar, Qutlar (Qutilər), Lullubilər və Xurrilər haqda məlumatlar vardır. Ancaq elmi mənbələrə əsasən Güney Azərbaycan torpaqlarında yaranmış ilk Türk dövləti Arattadır. Arattalılarla bağlı məlumatlar Şumer dastanında qeyd olunubdur. Şumer hökmdarı Merkar ile Aratta hökmdarı Sukuşiranna arasında olub-ötən hadisələr həmin dastanda oks edibdir.

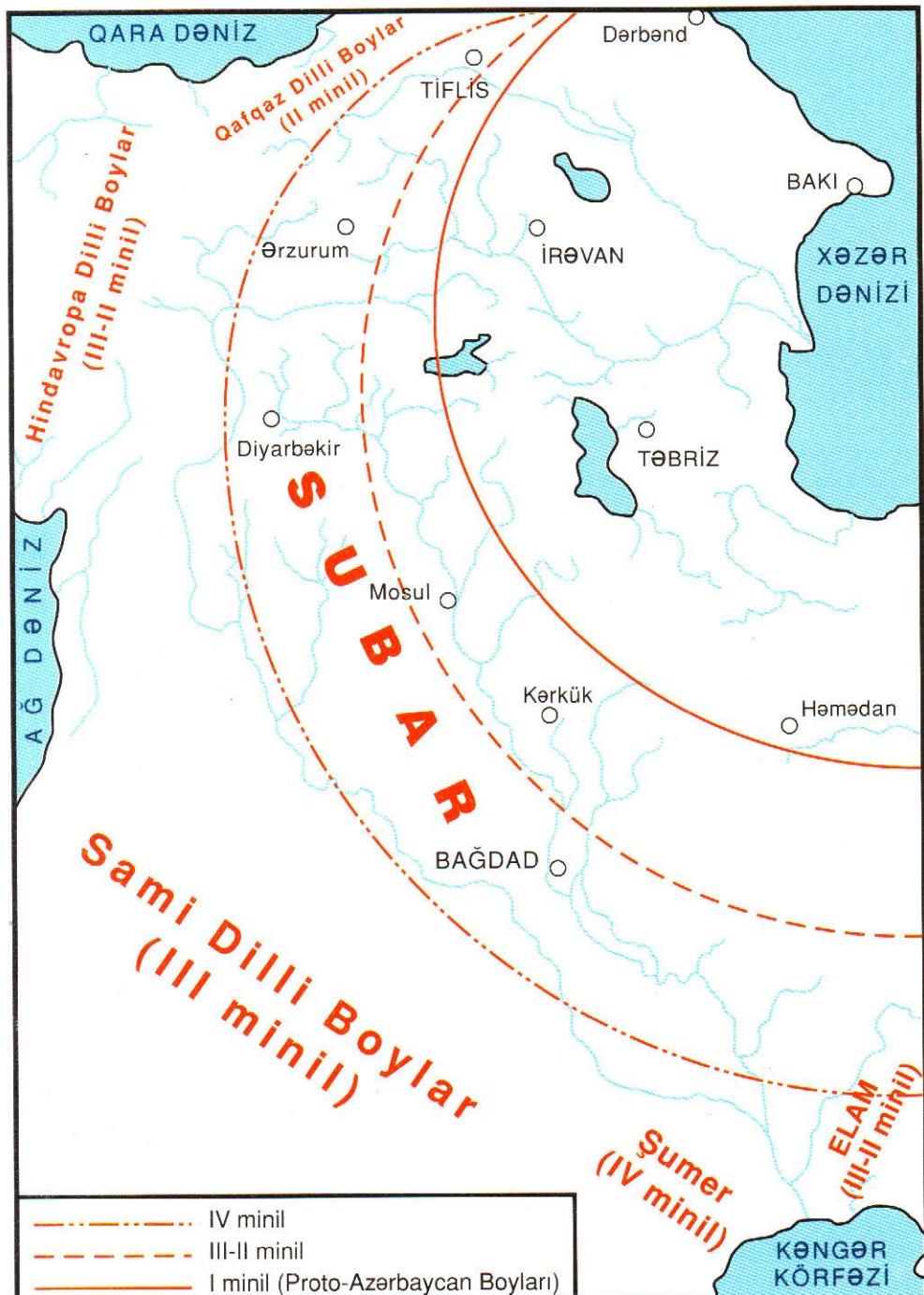
Aratta dövleti E. Q. III-cü minilliyin birinci yarısında meydana gəlmişdir. Onun torpaqları Urmiyə gölünün güney ve güney-şərq hissəsini əhatə edirdi. Müasir Zəncan-Qozvin ərazisi də Arattanın aşağı sərhədlərindəydi.

Aratta əhalisi qızıl, gümüş, qurğunun, mis, dağ daşı və qiymətli lacırverd rəngli daşı istəhsal edirdi. Onlar istehsal etdikləri materyalları ikiçay arasında hökmran olan Şumer dövlətinə ixrac edirdi.

E. Q. III-cü minilliyin ikinci yarısında Şumer şəhər dövlətləri süquta uğradılar. Onlar E. Q. XXIV-XXII-ci əsrlərdə Akkad dövlətinin hakimiyyətinə tabe oldular. O vaxtlar Aratta dövləti də öz ömrünü başa vurmaşıdu. Urmiyə gölünün güney hissəsində Lullubu (Lullubi) tayfalarının ittifaqı yarandı. Lullubuları tarix səhnəsinə Su və Turukki tayfları çıxarmışdı. Bu tayfa dövlətinin yaranması E. Q. XXIII əsr də reallaşdı.

Lullubular maldarlıq və dəmyə əkinçiliklə məşğul idilər. Onlar da Arattalılar kimi Şumer mədəniyyətinin güclü təsirində qalmışdır. Mıxi yazını bilirdilər, Akkadlarla əlaqə saxlaya bilən mirzələri vardi.

E.Ə. IV-II MİNİLLƏRDƏ ÖN ASİYADA TÜRK ETNOSUNUN
YAYILMA DAİRƏSİ VE QONŞULARI

Vahid Lullubu dövləti E. Q. II minillikdə parçalandı və yerində xırda hakimiyyətlər yarandı.

E. Q. III minillikdə Urmiyə gölünün qərb və güney-qərb bölgəsində Quti tayfa birləşmələri mövcud idi. Onlar həmin minilliyin ikinci yarısından sonra dövlət kimi birləşdilər. Qutilər Şumerlərlə müttəfiq olmuşdular; lakin Akkadların işgalçi siyasetinə də keşkin cavabla çıxırdılar.

Sarqonun nəvəsi olan Akkad hökmdarı Naramsin (Naram-Suen) (E. Q 2236-2201) Urmiyə bölgəsində yaşıyan tayfalara qarşı tocavüzü gücləndirdi. Burda yaşıyan 70 tayfanın başçısı da birləşib hərbi ittifaq yaratdılar. Bununla da Akkad ordularını məglub etdilər. Qutilərin hökmdarı Ənridavazirin başçılığında ordunun qalibiyyoti ilə Naramsin öldürülü və onlar yürüşə keçərək Güney Mesopotamiyaya daxil olub Şumerlərin müqəddəs şəhəri Nippuru ələ keçirdilər. Təxmin ədilir ki, bu hadisədən sonra Qutilər yenidən öz torpaqlarına-Şərqi Anadolu və Cənubi Azərbaycana qayıdır buralarda qonşuluqlarında olan Lullubilərlə toqquşublar.

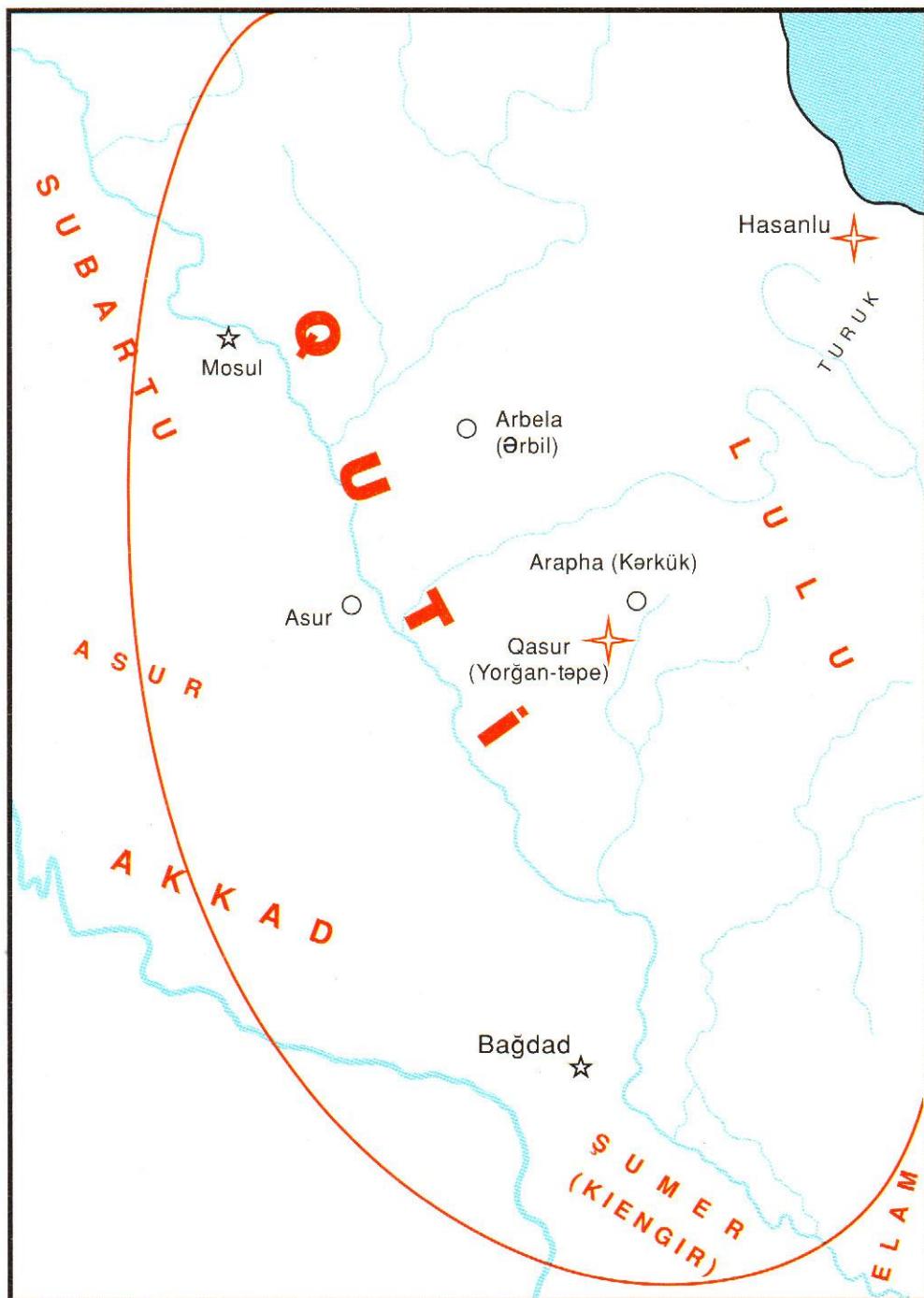
Quti dövləti, boy birləşmələrindən yaranmış bir dövlət idi. Onun tərkibində **subar**, **turuk**, **kuman**, **bars**, **böri**, **qarqar**, **azər**, **zəngi** və sair Türk boyları iştirak edirdilər. Mənbələr yazır ki, Qutilər E. Q XXIII-cü əsrin nəhayətində Mosopotamiyadan qovulublar. Onların hakimiyyəti 91 il 40 gün çəkibdir. Quti dövlətinin ən böyük xüsusiyyəti onun demokratik əsaslarla idarə edilməsidir. Qonşuluqda yaşıyan dövlətlərdə hakimiyyət atadan oğula keçirdi; lakin Qutilərdə hakimiyyəti “el” ağsaqqallarının və “el” boylarının iştirak etdiyi məclis seçirdi. Quti elinin paytaxtı indiki Kərkük (Arrapha) şəhəri idi.

Akkad yazılarında adları çökilən Quti elbəylərinin bəzilərinin adları: **Yarlaqab**, **Yarlaqaş**, **Yarlaqan**, **Sarlaqab**, **Elulu(meş)**, **İnim-Abaqəş** (Orxon-Yenisey abidələrində Kültiginə “İnim Kültigin” kimi müraciət olunub), **Kurum**, **Tirikan**. “Qut” sözü Türk etimolojisində; hökmranlıq, uğur, can, ruh kimi monalarda işlədirilir ve Miladi 553-cü ildə hakimiyyətdə olan Avar (Türk) hökmdarının adı **Kuti-Xandır**. Qutilərin Türklüyünü sübuta yetirəcək o vaxtdan qalmış bu cür birçox döllili tarixi mənbələrdən göstərmək olar.

Akkad hökmdarı Naramsinin kitabələrinin birində Lullubilər barədə məlumatlar vardır. Lullubi hökmdarlarının özlərinə məxsus ilk yazılı abidəleri E. Q. XXIII-cü əsrdə məxsusdur. Sarınlı adı verilən yerdə qayaya həkk olunmuş Kral Anubaniniyə məxsus kitabə əsas kimi götürülərsə Lullubi torpaqlarının Urmiyə Gölündən tutmuş Bəsra (Kəngər) Körfəzinə kimi gədib çıxdığı aydın olur.

Şumer mənbələri təsdiq ədir ki, Xurrilərin vətəni Güney Qafqazya, Van Gölü ətrafi və Şimali Zagros bölgələridir. Şumer mənbələrində onların

QUTİ ELİ (E.Ə. 2200-2109-cu İLLƏR)

yaşadığı dağlıq sahələrə "Xurrum" deyilir. Manna Dövləti dövründə Xurrlıların Urmiyo Gölü ətrafında yaşadığı məlumdur.

Xurrlıların E. Q. III-cü minilliyin nəhayətində yazı və yazılı mənbələrə malik olduqlarını döllə kimi qobul edərək onları Şumer, Akkad və Elamlarla yanaşı Ön Asiyanın dördüncü böyük və mədəni xalqı kimi qələmə verənlər vardır. Mitanni dövlətini Xurrlor yaradıbdır. Mitannılərin isə Türk nəslindən olduğu qətidir. Hətta Urmiyə gölü bir müddət üçün Mantiana adıyla yad edilmişdir.

Mənbələrdən Urmiyə Gölü ətrafında Kaşsu (Kassit) xalqının da yaşadığı bilinir.

Mənbələrə əsasən Güney Azərbaycanın ən qədim xalqlarından biri Turukkilərdir ki, Naramsinə qarşı birləşən 17 hökmədarın içində onlarındakı dəyer tutmuşdur, adı da İlluşumeldir. Turukkilərin yaşadığı coğrafiya Urmiyə gölündən tutmuş Zəncana kimi gedib çıxır. Turukkilər, Quttılər və Lullubilərlə eyni vaxtda tarix səhnəsində çıxış ediblər.

E. Q. III-cü minilliyin axırı və II-ci minilliyin əvvəllerində müasir Azərbaycan torpaqlarında yaşadığı təxmin ədilən tayfaların və digər etnosların dil və soy kökü məsələsi barədə hələlik qəti və qane ədici dəllillər tapılıbilməyibdir. Burdakı dillər Zaqr-Elam, Zağros, Kaspi vs. adı verilən böyük dillər qrupunda birləşirlər. Bəzi alımlar Şimalşərq Qafqaz dil qrupuna mənsub olan Nah-Dağıstan dil qrupunun Xurri və Urartu dilləri ilə qohumluğunu irəli sürürəklər.

Urmiyə gölü hövzəsində E. Q. III-II minillərdə Subarlar da yaşayırdılar. Subarlar, neçə-neçə Türk xalqlarının formallaşmasında da iştirak ediblər, nəinki Azərbaycan xalqının. Subarlar iki çay arasında (Declə-Fərat) yaşayırdılar və sonradan bura gölən Sami tayfaları Akkad şəhər dövləti ətrafında cəmlestildilər və onun güclənməsinə amil oldular. Akkad kralı Sarqon E. Q XXIV-cü əsrde yuxarı Subar bölgəsinə hücum çəkdi və Subarları sixıldı. II-ci minilliyin əvvəllerində daha Subar torpaqlarında Asur hakimiyyəti güclənirdi. Yuxarıdan Akkad, şimal-şorqdan Xurri, aşağıdan Sami Asur tayfalarının hücumuna məruz qalan Subarlar Qərb, Orta və Şərqi olmaq üzrə üç qola ayrıldılar. 38-ci paralel boyunca qorbə üz tutan Subarlar oralarda yaşıyan xalqların içində oriyib getdiler. Həmin istiqamətde Urmiyə gölü hövzəsində məskunlaşanların bir xeyli hissəsi Sibir və Türküstən tərəfə üz tutdu. Sibirin adı da Subarlarla bağlıdır. Orta hissədə qalan Subarlar Declə və Fəratın yuxarı hissəsində, Van gölünün qərbində indiki Bitlis ilə Diyarbakır arasında hor boy bir mahalda olmaq üzrə məskən saldılar. Buralar Xurrlıların yaratdığı Mitanni dövlətinin hakimiyyətindəydi. XIII-cü əsrədə Mitanni dövləti dağlıqdə Subarların **Arme**, **Urmu**, **Kulmeri**, **Turxu** və digər yerlərində ayrı-

ayrı bəyliklər yarandı. Onlar Asur və təzə yaranan Urartu dövlətinə qarşı dözüm gətirəbilmək üçün birləşib Subar bəyliyini qurdular. Subar dövləti E. Q. 673 ilinə kimi öz müstəqilliyini qoruyub-saxlayabilmişdir.

O dövrlərdə Azerbaycan ərazisində yaşيان qövmlərin bir hissəsinin Turan sisteminə daxil olduğunu irəli sürənlər vardır.

**ÖN ASİYA ƏRAZİSİNĐƏ TAYFALAR, TAYFA İTTİFAQLARI VƏ DÖVLƏTLƏR
(E.Ə. 3-2-ci MİNİLLİKLƏRDƏ)**

ÖN ASİYA

(E. Q. I-ci Minilliyyin I-ci yarısı)

Eramızdan qabaq II-ci min illiyin axırı, I-ci min illiyin əvvəllerində Zağros dağları bölgəsində bəzi kiçik bəyliliklər yarandı. **Gilzan**, **Zamua**, **Allabria**, **Karalla**, **Buştu**, **Məssi**, **Surikaş**, **Qızılbunda**, **Alateyə**, **Uişdiş**, **Zikertu**, **Andia**, **Subi**, **Sanqibutu**, **Puluadi** və digərləri vardi. Ancaq onların on qüdrotlısı **Zamua** idi. Assurlular tez-tez Gilzan Dövlətinin sərhədlərini pozur və hücumlar çəkirdi, ancaq bu dövlət öz ömrünü bir müddət davam etdirmişdir. Urartular eradan qabaq təqribən IX-cu yüzilliyin axırında Gilzani tutmuşdur. Zamua öz torpaqlarının sərhəddini Urmiyo gölündən Kiçik Zab çayına kimi böyümüşdür.

Tarixi qeydlərə əsasən E. Q. VIII-ci əsrlərdə Qaradənizin şimal hissəsində yaşayan Kimmerlər əsrin sonlarında Saklar tərəfindən sıxışdırılıb öz torpaqlarından çıxmış olublar. Onların bir hissəsi Anadoluya yönəlib, bir hissəsi də Transqafqazya (Güney Qafqazya) və Ön Asiyaya yayılıblar. Onların adından gələn yer adları o vaxtın tarixi hadisələrini də, onların yayılma yerlərini də sübut edir. Qımirlı, Kəmərli, Komar, Kəmərdaran, Komor, Qəmərli, Kəmərqaya vs. yer adları Kimmerlərin yadgarlarıdır.

M. A. Dandamayer deyir: Müasir qeydlərdə Qaradənizin şimalındakı əhaliyə İşquzlar deyilirdi. Orta Asiyadakı İşquzlar isə Saklar deyə yad edilirdi.

Kimmerlərdən sonra Sakların ulduzu parıldı. Onlar E. Q. VII-ci yüzillikdə Transqafqaz və Ön Asiyada hakimiyyət qurublar. Herodot onları öz əsərində Skiflər adlandırıb. Sakların adı ilk olaraq Asur mənbələrində yazılb. Asur imperatoru Asarhaddon (E. Q. 680-668) dövrünə məxsus bir sənəddə onların adı vardır. Bəzi tarixçilər onları qərozlı olaraq Fars mənşəli göstərir; lakin Sakların mədəniyyəti, dövlət quruluşları, ordu quruluşunun tamamilə atlı olması və **Bozqır Hərbi Taktikasını** on gözəl şəkildə həyata keçirmələri, Susda tapılan mixi yazılı sənədlərdəki Türk dilində hələ də yaşıyan sözləri işlətmələri, onların Türk mənşəli olduğunu sübut edir. Dariusun, Sakların üstünə yeriməsi vaxtı başına gələnlər, əldəki on yaxşı dəlildir. Assur qaynaqları onları **işquz** adlandırırırdı.

Saklar Miladi II. əsrə kimi hakimiyyətlərini davam etdiriblər. Şərqdə Çin səddinə, qərbdə Dunay çayına kimi böyük bir orazini əllərində tutub burada imperiya yaradıblar.

Qədim Romalı tarixşünas Strabon yazar: Şərqdə yaşıyan xalqlara Massagetlər və Saklar deyilirdi. Digərləri isə İşquzlar adıyla yad edilirdi. Bununla yanaşı hər nəslin özünə məxsus adı vardır.

Massagetlərin E. Q. IX-VII –cu yüzillərdə Gilgiləçay ilə Dərbənd arasında yaşadığı güman edilir. Onlar İskitlərin (Saklar) ardınca Dərbənd keçidini ötüb Alban torpaqlarına daxil olublar. Qaraqalpan, **Türk Etnonimləri** adlı əsərində iddia edir ki, Daranın qəbri üstündəki kitabədə üç Sak tayfasının adı vardır. Onlardan birincisi Sirderyanın digər sahilində, ikincisi indiki Türkmenisdan torpaqlarında, üçüncüüsü isə dənizin üzboz sahilində yerləşirdi. Üçüncü külənin yaşadığı ərazi şübhəsiz ki, Xəzərin cənubiqərb hissəsidir.

Əvvəller tarix kitablarında İşquzların ümumiyyətlə Fars dilli və Ari olduğu iddia edilirdi. Lakin I-ci yüzillikdə yaşamış tarixşünaslardan Pomponi, Mela və Pliniyon, (İşquz)ları Türk dilli qəbul etmişdir. V-ci əsrдə yaşamış Zozima isə bəzi İşquzlara Hunlar deyildiyini də yazmışdır.

Massagetlərin Türk dilli olduğunu təsdiq eliyən özgə mənbələr olmasına baxmayaraq onların Monqol tayfası olduğunu irəli süronlər də vardır. Ancaq bununla yanaşı İşquzların tamamının Türk dilli olduğunu fikirləşmək səhv olardı. Türklerin böyük köçünün başlanmasından əvvəl İran dilli Ari tayfaların bu ərazilərdə geniş yayıldığı da mənbələrde yer tutmuşdur. VI-ci yüzillikdə yaşamış Bizanslı tarixşünas Menanoli deyir: **Keçmişdə Türklərə Sak deyirdilər**. A. N. Bernştam yazır: “**Türk etnogenezinin əsas mənbəyi xüsusilə Hunlar olmuşdur. Həm Asiya, həm də Avropa Hunları İşquzları meydana götirmişdir**”.

O dövrд müasir Azərbaycan ərazisinin cənubunda yaranmış bu siyasi təşkilatlara şimalda rast gəlinmir.

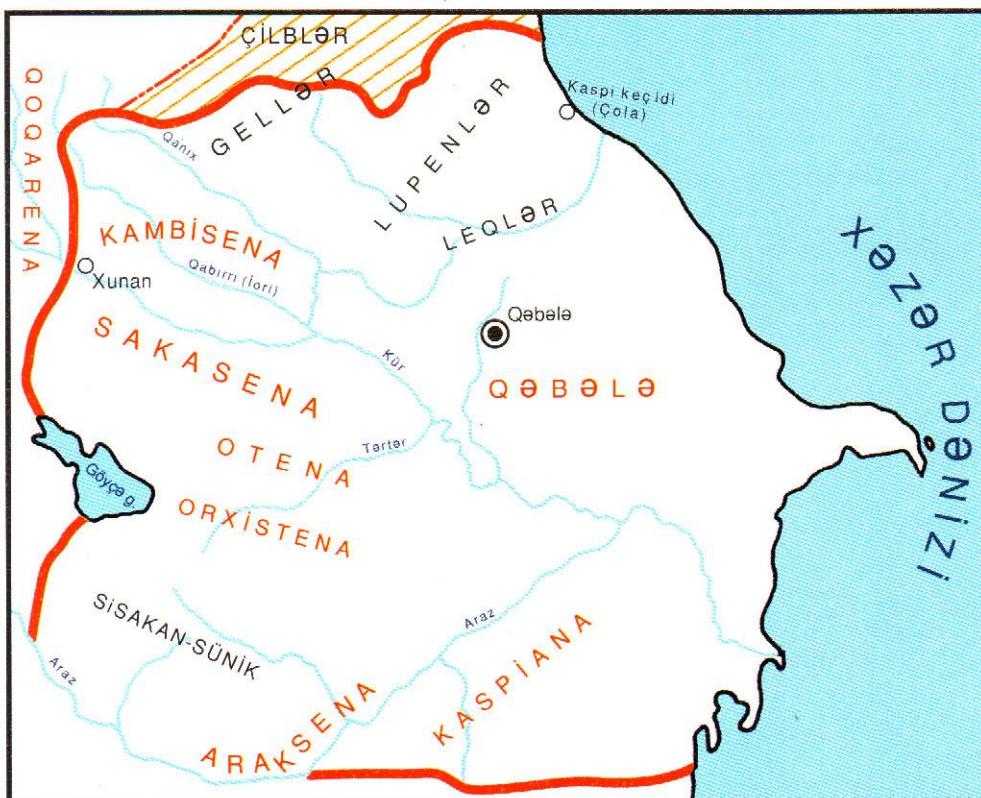
ÖN ASİYA (E.Ə. 1-ci MİNİLLİYİN BİRİNCİ YARISINDA)

KASPILƏR

Sami tayfaları E. Q III minilliyyin əvvəllerində gəlib Fərat və Dəclə çayının şimal tərəfində məskunlaşdırılar. Ari mənşəli Əhəməni dövlətinin siyasi nüfuzu Qafqaz dağlarına çatdıqda Quzey Azərbaycanda yaşıyan tayfalar tarix sohnəsində çıxış etməyə başladılar. Onların ən görkəmlisi Kaspilərdir ki, Xəzər dənizinin bir adının da Kaspi Dənizi olması onların yadigarıdır. Kaspilər, qədim vaxtların görkəmli xalqından biri olan **Kassilərin** qohumudur. Onlar E. Q. I-ci min ilin sonunda Alban tayafları arasında əriyib gediblər. Onların yaşadığı coğrafiya Muğan-Lənkəran ovalığı idi. Kaspilər gəmiçilik sənətinə yaxşı yiyələnmişdilər.

ALBANIYA E.Ə. 3-cü ƏSRDƏ

MANNA DÖVLƏTİ (E. Q. IX-VII –ci YÜZİLLƏR)

Manna dövlətinin bünövrosi E. Q. I-ci minilin başlanışında Urmiyə Gölünün ətrafında qoyulmağa və E. Q. IX-cu yüzilin ortalarında isə yaranmağa başlayıb. Daha sonra isə onlar siyasi gedışatda və milletlərarası əlaqələrdə feal rol götürməyə başlayıblar. Manna Krallığını müasir Azərbaycanın “Güney” hissəsində yaranmış əvvəlkilərə nisbətdə daha böyük siyasi birləşmə kimi qəbul etmək olar. Mannalılar Qutti, Lullu, Turukki və Su (Sub/Subar) xalqlarının varisləri sayılırlar.

Mənbələrdə Manna torpaqlarının Urmiyə Gölünün şərqindən, Xəzər Dənizinin Conubqərbəinə kimi yayıldığı aydın şəkildə görünür. Onlar yer sürmə və ekinçilik işində üstün soviyyə əldə etmişdilər. Asur mənbələrində Urmiyə gölü ətrafında yayılmış taxıl ambarlarından söz aparılır. Onlar heyvandarlıqla da irəli getmişdilər. Bəslədikləri yaxşı cins atlar və mal-davar onların dövlətçilik əməkənində öz təsirini bağışlayırdı.

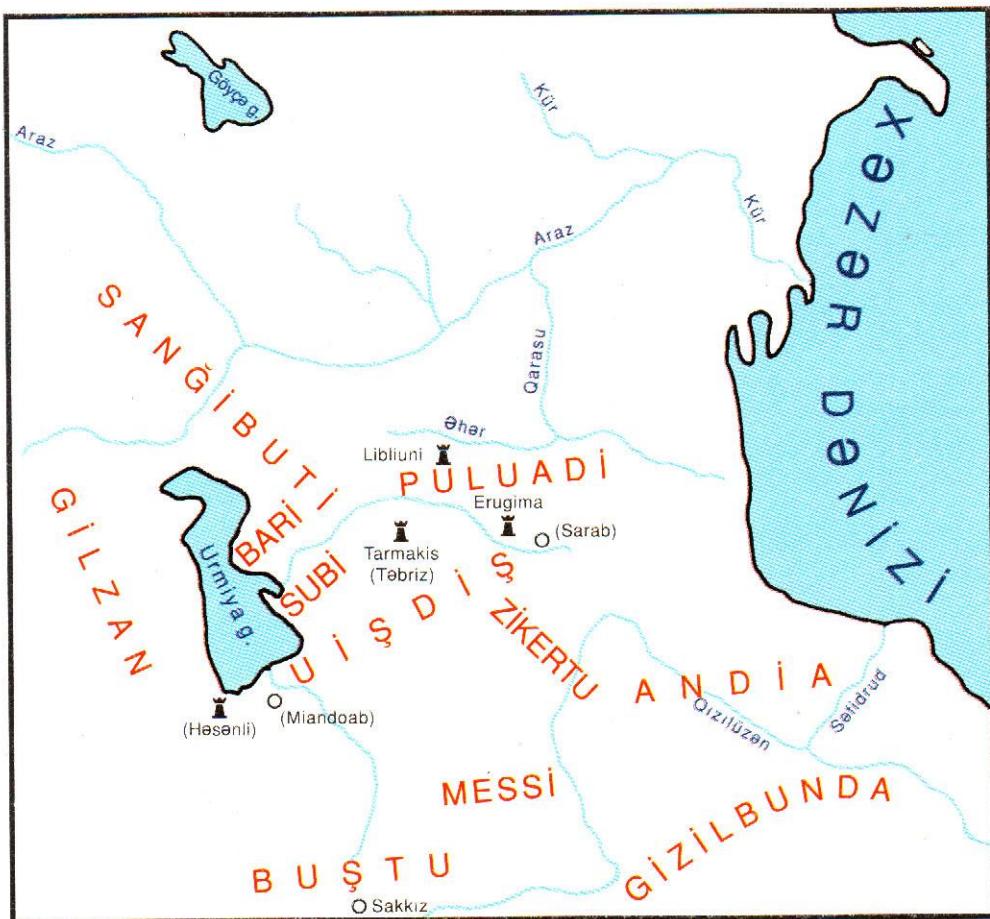
Iddia ədir ki, Manna dövləti qonşu Asur Krallığı ilə daimi toqquşan boyların və xalqların birləşməsindən yaranmışdır. Mannanın adı ilk dəfə Muanna şəklində E. Q. 843-cü ildə qeyd olunan III-cü Salmanasın mixi yazılı abidəsində çökülmüşdür. Asurlular Mannanı; **Mannalılar ölkəsi**, Urartular isə; **Mana ölkəsi** kimi qələmə vermişdir. Tövratda isə Minni kimi gedir. Bu da sübut ədir ki, Manna adı yerli sözdür.

Dövrün mənbələrindən Ön Asiyən iki güclü dövləti, yəni Urartu və Asur Krallığı arasında daimi hərblərin getdiyi aydın olur. Manna bu iki dövlətin də qonşuluğunda yerləşirdi. Öz varlığını da bəzən biriylə, bəzən də digəriylə ittifaq yaradaraq davam etdirəbilmişdir.

Asur mənbələrinə əsasən Manna Krallığı, Böyük Kamua vilayətinin (Şumun adı daha əvvəlcə Lullubum olmuşdu) bir hissəsi olan Daxili Kamua torpaqlarında çıxış etmişdir. Hökmdar **İranzu** zamanında isə dövlətin sərhədləri şimalda Araz çayına, cənubda Parsua və Midiya hüdudlarına çatırdı. Urmiyə gölünün cənubqərbəində yerləşən Gilzan vilayəti də Mannaya tabe olmuşdu.

Manna dövlətinin paytaxtı Urmiyə gölünün şimal tərəfində yerləşdiyi zənn edilən Izurtu olub. Urartu Dövləti Van Gölünün çevrəsində IX-cu əsrə yaranmış və Manna dövlətinə ardıcıl hücumlar çəkmişdir. Mannalılar, Asurilərlə ittifaq bağlamalarına baxmayaraq bu hücumlara dözə bilməyiblər və tayfa birləşməsinin dağılmasının qabağını ala bilməyiblər. E. Q. VIII-ci yüzilliyin 20-ci illərinə sarı Zikertu, Uışdiş, Missi və Andianın Manna siyasi birləşməsindən ayrıldığı mənbələrdə yer tutmuşdur.

MANNA DÖVLƏTİ (E.Ə. 9-7-ci ƏSRLƏR)

VII-ci yüzilliyin ortalarında Asur Krallığının Urartu ordularını məğlub etməsindən sonra, Manna dövləti təzədən özünə gələrkən daha təhlükəli bir rəqibi yaranmağa başlayırdı.

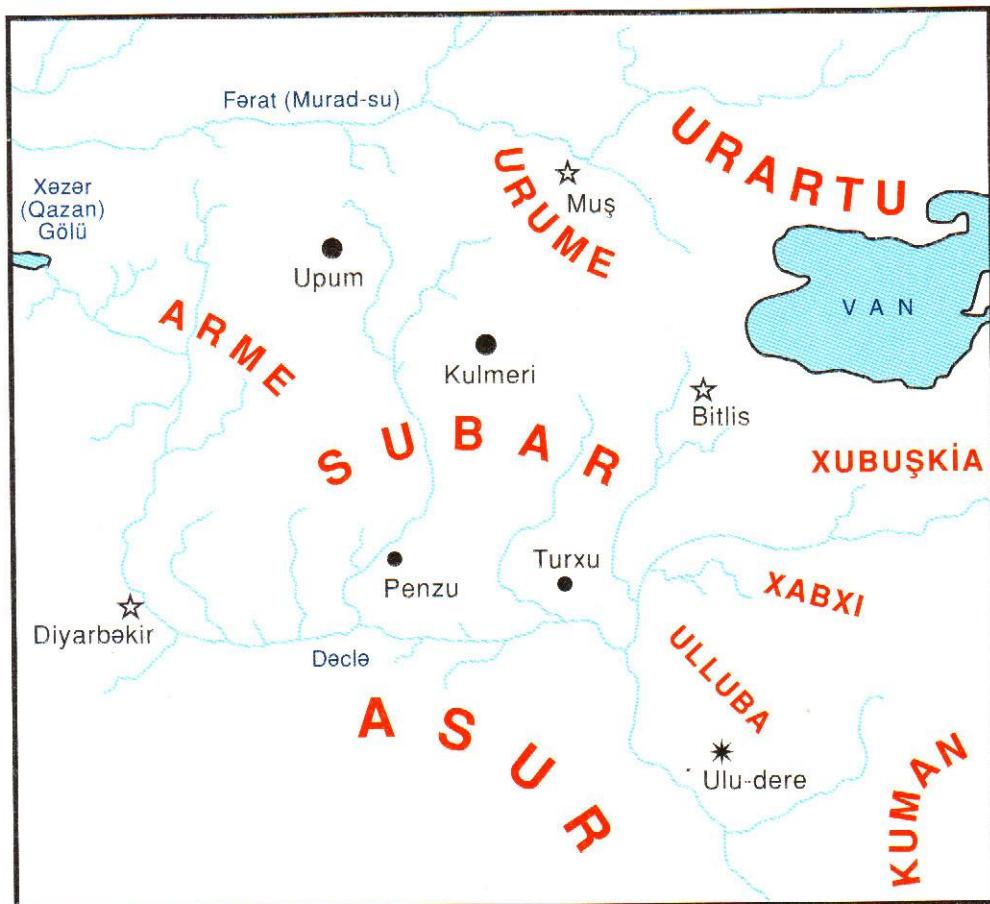
E. Q. VII-ci əsrin sonuna kimi Manna dövləti Asuriya ilə ittifaqda qalmalı oldu. E. Q. 590-cı ildə Manna torpaqları Midiya ordusu torofindən işgal olundu və beləliklə iki yüz əlli il yaşamış Manna dövləti ömrünü başa vurub tarixin qəbiristanlığına quylandı.

Tanınmış Qodd Salnamesində Mannalıların adı axırıncı dəfə E. Q. 616-cı ildə yaranmış hadisələrlə bağlı yad edilir. Ancaq bəzi mənbələr yazır ki, Manna Krallığı E. Q. 593-cü ildən sonra ləğv olub.

Manna dövlətinin hökmdarına **yanzu** deyilirdi. Hökmdara ağsaqqallar şurası köməklik edirdi. Ancaq hər şey, daxili və xarici siyaset tamamilə hökmdarın əlindəydi. Əhali isə ictimai cəhətdən həddən artıq fəaldı və tarixdə bu cür feallıq hər icmada olmazdı. Dövlət ərazisi vilayətlərə bölünmüdü və onları canişinlər idarə edirdi. Dövlət siyaseti daha çox Asuriyaya yaxındı. Ordu hökmdarın soroncamındaydı. Onlar hərb zamanı ox-yay, xəncər, qılınc, nizo, tunc lövhələr tikilmiş əlcəklərdən, dobılqələrdən və döyüş arabalarından istifadə edirdilər. Qeyd etməliyik ki, Türk hərbi tarixində döyüş arabalarından istifadə edilməyibdir ve Türk ənənəsində döyüş arabası yoxdur.

Tarixşunaslar Manna Dövlətinin sərhədləri daxilində yaşayan boyların etno-dil mənsubiyyəti barədə bir fikirdə deyillər və hərənin öz fikrini sübuta yetirən qəti dəlillər də yoxdur. Bu səbəbdən ötrü Manna dövləti ilə onun qonşuluğunda yerləşən dövlətlərin tərkibində Türklərin nə boyda yerə malik olduğundan səhbət açmaq, elmi cəhətdən biraz çətindir.

SUBAR BƏYLİYİ (E.Ə. IX-VII ƏSRLƏR)

MİDİYA DÖVLƏTİ

Madalılar E. Q. I-ci min illiyin başlarında siyasi səhnədə feallaşdırılar. Onlar Mannanın cənubşərq tərəfində məskunlaşmışdır. Mannalılar barəsindəki ilkin məlumatlar E. Q. IX-cu əsrin 30-cu illərinə məxsus Asur salnamələrində getmişdir.

Mada tayfa birləşməsi Azərbaycanın şimalından tutmuş şərq, cənubşərq tərəfində, Zagros dağlarının aşağı hisselerində yaranmışdır. Onlar E. Q. 673-cü ildə Asuriyaya qarşı üsyan edərək öz müstəqilliklərini elan etdilər. Saklar (skif, iskit) Asuriya ilə müttəfiq olub anı şəkildə Midiyalılara hücum çökdilər və özlərinə tabe etdilər. Onların hökmranlığı 28 il çökdü və Kaştaritinin oğlu Kiaksar (624-584) İskitlərin ağalığına nəhayət verdi.

Midiyalılar, qonşuları Urartu və Asur Krallıqlarını məğlub edib, sərhədlərini Ön Asiya'nın qərb hissəsində yerləşən Qızılırmak çayından başlamış, müasir İranın şərq sərhədlərinə kimi aparabiliylər. Araz çayının şimal hissəsi (Şərur düzü xaric) Midya dövlətinin hakimiyyəti altına düşməyiibdir. Tarix alımları burada Alban Krallığının yaranmasına, yəni E. Q. VI-ci əsrə kimi Sak tayfalarının yaşadığı fikrinə üstünlük verirlər.

Azərbaycanın "Güney" hissəsinin iki yüz ildən çox önce Manna, sonra da Midya Dövlətinin tərkibində olması buradakı etnik qaynayıb-qarışma prosesinin güclənməsinə və vahid mədəniyyətin daha da geniş yayılmasına amil olmuşdur.

Tarixi mənbələr yazar ki, Midya Dövlətinin yarandığı dövrlərdə indiki Azərbaycan Türklerinin yaşadığı torpaqlarda E. Q. VII-ci yüzilliyin 70-ci illərində İşquiz (Skif) Krallığı hökm sürdü. Midiyalılar, Asurilərlə apardıqları hərbdən zəfər çalaraq çıxmış (E. Q. VII-ci yüzilliyin axırı) və böyük güc qazanmışdır. Onlar VII-ci əsrin ilk illərində Urartu və Skif Krallığının torpaqlarını əllorinə keçirdilər. Sakların bu məğlubiyyətdən sonra Qaradənizin şimal vilayətlərinə qayıtdıqları güman edilir.

E. Q. 616-cı ildə Babilistanın yeni hökmədarı olan Nabopalasar Asuriya ilə müttəfiqi olan Mannalılara hücum edib onların taqətinə kosdu. Midiyalılar E. Q. 614-cü ildə Aşşur şəherinə hücum çökib onu dağıtdılar və Babililər ilə ittifaq yaratdılar. 612-ci ildə də Asuriyanın paytaxtı Ninevanı məhv edib əhalisini qılıncdan keçirdilər. E. Q. 605-ci ildə isə Asuriya ömrünü başa vurdu və torpaqları da Midya ilə Babil dövləti arasında paylaşıldı.

Midya fateh xarakterli bir hökmədarın uğurları ilə özünü göstərmişdi. Astiaq, atası Kiaksar kimi qüdrətli deyildi və dövlət onun vaxtında zəiflədi. II

Kuruş Fars tayfalarını bir bayraq altında cəmlöşdirdi və Midiyahılar üzərində yürüş etdi (553-550) ölkənin tamamını əlinə keçirtdi.

Mannanın adı É. Q. 843-cü ilə məxsus Assur qaynaqlarında yazılıb. Orda ölkənin adı Mannaş, Munna, daha çox Manna şəklində yazılıb. Tövratda isə Mini şəklində qeyd edilib.

Assur hökmdarı III Salamansar É. Q. 856-ci ildə Mannanın Zamua vilayətinə hücum çəkdi və bir neçə şəhəri əlinə keçirtdi. Həmin il Urmiyə gölünün qərbində yerləşən Gilzan vilayətinin hökmdarı Asay öz yaxınları ilə III Salamansarı qarşıladı və ona hədiyyələr verərək ölkəni qarətdən xilas etdi. Asay É. Q. 835-ci ildə Mannanın güneyində yerləşən Messi vilayətində hücum çəkdi. III Salamansar É. Q. 829-cu ildə Manna hökmdarı Udakinin hakimiyyətindəki torpaqlara hücum çəkdi, Udaki onun qarşısında dözüm götürə bilməyib paytaxt İzirtunu qoyub qaçıdı. Salamansar bir il sonra Mannanın Buştu şəhərini tutdu və Gilzanda hakimiyyətə gəlmış Upu ile Andiya vilayəti də onun hakimiyyətinə baş əndərdi. Beləliklə É. Q. IX-cu əsrin ortalarında daha Urmiyə gölü ətrafında Manna dövləti yarandı. IX-VIII əsrlərdə isə güclü bir dövlətə çevrildi.

Gedən tarixi hadisələr və qonşu ölkələrin, xüsusilə də Assurluların aramsız hücumları onları vaxt ərzində sarsıldı və E. Q. 590-ci ildə onların torpaqları Midiyaya birləşdirildi, daha Mannanın adı tarixi hadisələrdə çıxılmadı.

Əhəmənilər dövləti, E. Q. 558-ci ildə II Kuruşun Fars tayfalarının ittifaqını yaratmaqla qurulmuşdur. Dövlət E. Q. VI-cı əsrin ortalarından E. Q. 330 ilinə kimi yaşamışdır. Lidiya və Kiçik Asyanın bir xeyli hissəsi E. Q. 539-cu ilə dək, 538-ci ildə Babil dövlətinin orazisi, 525-ci ildə Misir, 519-512-ci illər arasında Əgey adaları, Frakiya, Makedoniya, Hindistanın şimalqərb hissəsi işğal edilmişdir. E. Q. 330 ilində Makedoniyalı İskəndər Əhəmənilər üzərinə yürüş edib III Daranın ordusunu tamamilə dağıtmış və onun dünyasını əvəz etməsindən sonra da dövlətini süqut etdirmişdir.

MADA (MİDİYA) DÖVLƏTİ

(E.Ə. 7-ci ƏSRİN SON RÜBÜ - E.Ə. 6-ci ƏSRİN ORTALARI)

ANTİK QAFQAZ ALBANIYASI

Əhəmənilər imperiyasının torpaqlarına hakim olan İskəndərin imperiyası E. Q. 323-cü ildə onun dünyasını əvoz etməsilə dağıldı. Müasir Azərbaycan Türklerinin yaşadığı torpaqlarda E. Q. IV əsrədə Azərbaycan ərazisinin şimalında **Alban**, cənubunda isə **Atropaten Dövləti** çıxış etdi.

Bəzi tarixçilər Azərbaycanın adının həmin Atropateniyanın hökmdarı Atropatın adından törədiyini iddia edirlər; lakin bizi görə Azərbaycanın adı burda yaşamış və Kültigin abidəsində də adı çəkilən **Az** tayfasının adı ilə bağlıdır. Cami ət-Təvarixin müəllifi Rəşidəddin ilə Təbrizli Məhəmməd Hüseyn bin Xələf də **Azərbaycan** sözünün Türkçə olduğunu bildirirlər. Onların fikrincə **Azər** “hündür yer”, **bayqan** isə “böyükler” mənasındadır. Albanlar haqqında ilk məlumatı verən Romalı tarixşünas Strabon dəyir: Albanlar İberlərlə Kaspi dənizi arasında yaşayırdılar. Dövlətin qərbi sərhəddi isə antik mənbələrde **Kambis** kimi gedən **İori** olub. Bəzən də Alazan çayı boyunca uzanıb və indiki Gürcüstanın şərqi hissəsi də onların hakimiyyətində olub. Yenə Strabona görə dövlətin şimal sərhəddi Qafqaz silsilə dağları ilə əhatələnib. Qafqazların dənizə yaxın hissəsinə isə **Keraun** deyilirdi ki, Ptolomey də Alban ərazisinin şimalda Soana çayına kimi gedib çıxdığını və Sarmatiya ilə sərhəd olan Keraun dağlarında qurtardığını yazır. Ölkənin güney sərhəddində İberlər yaşayırdı ki, Araz çayı Alban hüduduna kimi axıb Kaspi dənizinə töküldü. Deməli ölkənin cənubu gedib indiki Talış (Talas) dağlarına çıxırdı.

Alban tayfa birləşməsi 26 boydan yaranıb. Strabon yazır: “Onlar bir-birlər ilə çətin ünsiyyətə girirlər”. Bu tayfların hərəsinin öz dili olub; lakin Türk tayfları daha aparıcı mövqedə olduğuna görə şübhəsiz ki; Albaniyada ümum ünsiyyət dili Türkçə idi. Alban soyları Kür çayının orta və aşağı axarında və çayın sol sahilində məskunlaşmışdılar. Çayın sağ sahilində isə Kaspi tayfları yaşayırdılar. Bəzi alimlər bunları da Albanlardan sayır. Etnik ayrılıqlar onların qəbir tiplərindən və dəfn adotlarından də aydın olur. Küp qəbirler, çıy korpicən düzəldilmiş abidə məzarlar (sərdabələr), saxsı-təknə qəbirler, katakomba adlanan quyu qəbirler (quyu divarının bir hissəsi oyulur və orda ölü ilə avadanlığına görə yer açılır, dəfn bitdikdən sonra məzarın ağızı hörülürdü) və s. Albaniyada yaşayan xalqlarla mədəniyyətləri haqda məlumat verir.

Müasir mənbələr iddia edir ki, Albanlar özlerinin xaricində qalan 25 tayfanı öz hakimiyyətləri altına salmışdılar. Bunların böyük əksəriyyəti Albanlarla qohum olsa da bir qismi mənşəcə onlardan forqliydilər. Araşdırmaçılar arasında Albanların Sak neslindən geldiğini və ya onların yaşadığı torpaqların yerliləri olduqları barədə ixtilaflar vardır.

Tarixi qeydlərə əsasən bu tayfalar Şimali Azərbaycanın Qəbələ bölgəsində yaşayan az sayılı Udinlərin ata-babaları qəbul edilən Utilər, Alazan və Kür çayının qovşağındə; Geller isə Xəzərin şimalda dağları yaladığı bölgədə; Leqlər, Samur çayının axarının dağlıq hissəsində; Lupenlər, Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində; Qarqarlar, Qafqazların şimalında (sonraları isə Qarabağın düzənlik yerlərində) yaşayıblar. Mənbələrdə adından söhbət açılan Didur və Soqd adlı iki tayfanın yaşadığı yerlər barədəki məlumatlar indiyə kimi gəlib çıxmışdır.

Xaricdən gələn bəzi soyların da Albaniyada yerləşdiyini sübut edən izlər vardır. E. Q. I-ci yüzillikdə Qafqazyada xüsusilə Azərbaycanın şimalında yaşayan Kəngərli və Sabir (subar) tayfalarının adı tarixi qeydlərdə gedir. Onların Hun tayfalarının boy birləşmələrində iştirak etdiyi haqda iddialar vardır. Digər tərəfdən **Girdman** (**Gardman**) və **Hər** tayfalarının da Alban boy birləşməsində iştirak etdiyi irəli sürürlür.

Alban Krallığının paytaxtı Azərbaycanın şimalında yerləşən və bu gün Qəbələ deyə yad edilən Kabalaka şəhəridir. Elm aləmi Alban soylarının dilini Xurri-Urartu dilləri ailəsinə daxil edir.

Albaniyada Türklərin oksoriyyəti təşkil etdiyinə dair məlumatlar getdikcə artmaqdadır.

ROMAYA QARŞI APARILAN MÜBARİZƏ

Makedoniyalı İskondərin imperiyasının dağılması ile Yaxın Şərqi'də kiçik dövlətlər yaranmışdı. Onlar öz ərazilərini genişləndirmək üçün tez-tez toqquşurdular. Onlardan biri olan Selevkiler Alban ərazisinə yaxınlıqda yaşayırıldılar. E. Q. I-ci əsrin 60-cı illərinə kimi Albaniyanın adı döyüslərdə çəkilmir, bunun səbəbi də dincliyin hakim olmasıdır.

E. Q. II-ci əsrədə Roma imperiyası Aralıq dənizi sahilini tutaraq sərhədlərini Kiçik Asiyaya kimi genişlətdi. Onların niyyəti Albaniyanı da tutmaqdı. Roma ordusunun başçısı olan Pompey Kür sahilində gedən döyüşdə Alban ordusunu məğlub etdi və onlara sülh bağlayıb İberlərin üstünə yeridi. Ancaq Albanlar onlara arxadan dinclik vermədilər və Romalılar geri qayıtdılar. Pompey Albanlara güclü zərbə endirmək qərarındaydı. Alazan sahilində aparılan döyüşdə Pompey hərbi hiylə işlətdi və Alban ordusunun komandırı Kozisi məğlub etdi, onu ölümçül yaraladı. Bu döyüşdə Alban qadınları da kişilərinin yanında qəhrəmancasına döyüşdülər. Antik dünyada Alban qadınlarının döyükənlikləri ilə bağlı efsanələrin yaranması da həmin bu döyüşdən bəhrələnmişdir.

Savaşdan canını xilas edənləri birləşdirən Alban hökmdarı Oroys ölkənin daxili tərəflərinə çəkildi və Pompeyə adamlarını yollayıb hədiyyələr təqdim etdi, sülh bağlamaq üçün məktub da yolladı. Beləliklə Roma ilə Albaniya arasında sülh yarandı. Pompey Xəzər sahilinə kimi olan yerləri tutmaq istəyirdi, ancaq Kaspi donuzinə üç mənzil qalmış Albanların qorxusundan qayıtmalı oldu. Romalılar sonraları dəfələrlə Xəzər sahillərinə yürüş etdilər, lakin məqsədlərinə çatıbmədilər.

E. Q. 20-ci ildə Roma sərkərdəsi Oktavian Avqust İber və Alban ölkələrini yenidən tutmaq istəyirdi. Bu fakt da Romanın hakimiyyətinin oralarda qalmadığını göstərir. Ancaq Alban hökmdarları yenə də Roma ilə əlaqələrini kəsmirdilər.

Albanlar 34-cü ildə Ermonistan və Parfiya üstündə İberlər ilə hərbə tutuşdular və Alanları da köməyə çağırıldılar; lakin Alanlar onlar üçün böyük təhlükəyə çevrilmişdilər. Alban ölkəsi Alanlar və Sarmatlar tərəfindən golon qarət hücumları ilə dağıntılara məruz qalmışdı. Alan və Sarmatlar 135-136-ci illərdə Alban yurduna və digər ölkələrə talanlılıq hücumlarına üz tutmuşdular.

Parfiya dövləti 224-cü ildə ömrünü başa vurdu və Sasani dövlətinin ulduzu parlamağa başladı. Onlar **Zərdüştlüyü** özlərinin dövlət dini elan etmişdilər. III-cü yüzilliyə qədər Alban hökmdarları Sasani'lərə tabe olsalar da, öz hakimiyyətlərini saxlayabilməmişdilər.

IV-cü əsrde isə Atropaten, Albaniya və İberiya ilə yanaşı Ermənistan təsərrüfatı Sasanilərlə Roma arasında hərbələr gedirdi. Alban ölkəsi həm strateji cəhətdən açar rolundaydı, həm də təbii sərvətlər cəhətdən zəngindi. Bu səbəbdən Sasanilər buraya həddən artıq fikir verirdilər.

III-cü əsrde Sabirlər və Hunların, Atropaten habelə Alban torpaqlarına yürüşü müşahidə olunur. Sasanilərin xalqdan aldığıları xərac onların canını boğazına yığmışdı. Bu səbəblə 450-451 və 457-ci illərdə Alban xalqı üsyənlər qaldırdı. Ancaq 461-ci ildə isə Alban hökmətləri ləğv olundu və yerində Sasani Mərzbanlığı (bir növ bölgə valiliyi) yaradıldı.

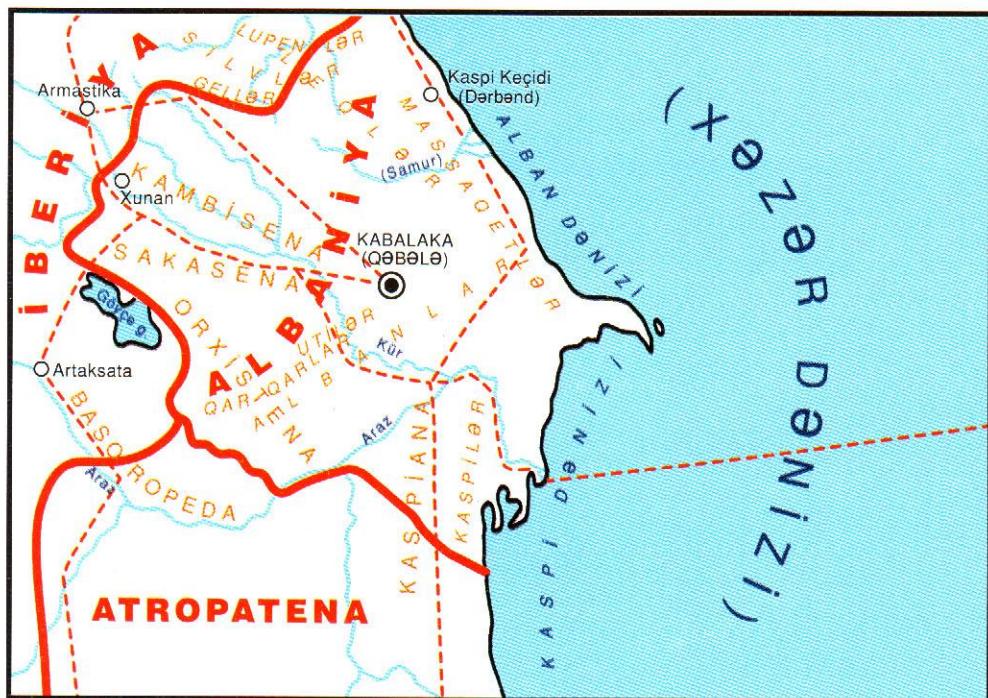
Alban tarixçisi Musa Kalankatlıının da tösdinq etdiyi məlumatə əsasən VI-cı yüzilliye kimi Kür çayının sağ sahilindəki (Araz çayının döngəsindən başlayıb indiki Ağstafaya kimi gedən) torpaqlar Albanların hakimiyətində daxil olmuşdur. Həmçinin Dağıstanın cənubundakı torpaqlar da Alban hakimiyətindəydi. Albaniyanın on güclü vaxtı III-cü əsrin ortaları ile ikinci hissəsidir.

Sasanilər dövründə şimalda Dərbənddən, cənubda Araz çayına, qərbdə İberiyadan şərqdə Xəzər dənizinə kimi olan sahəyə Albaniya deyilirdi. Bura Sasanidən və Zərdüştən adlanan qədim İran möbədindəki kitabədə deyilir ki, İran ərazisi Turan, Makuran, Paradan, Hindistan, Kuşanşəhərdən Peşqabur və Qoşa kimi olan sahəni əhatə edirdi. Həmin yerdə olan ayrı bir kitabədə deyilir: Şahlar Şahı Šapur, Erməniyyəni, İboriyanı, Alban Qapısına kimi olan Albaniyanı və Balasakanı qarot elədi, yandırdı, viran elədi.

Tarixi mənbələrdə də işarə edildiyi kimi Urnayr 313-cü ildə Xristiyanlığı Albaniyada boy birloşmalarının rəsmi dini olaraq qəbul etmişdir. Azorbaycanın günəy bölgəsində yerləşən və Atropatena adlanan vilayətdə isə Zərdüşt dini hakimdi.

Bəzi mənbələrdə iddia edilir ki, Türk tayfaları Albaniyaya IV-cü yüzillikdə gəlməyə başlayıblar. Bəzi tarixşünaslar da Türk boylarının daha əvvəller köçüb gəlib buralarda məskunlaşdığını və özlerinə məxsus izlər salıqlarını irəli sürürənlər. Ancaq miladi II-ci əsrden başlayaraq bu torpaqlarda az saylı da olsa Türk tayfaları yerləşiblər. Bununla bağlı arxeoloji qazıntılar aparılır və xüsusilə də bu dövrlərə məxsus abidəvi qəbirlər araşdırılır, elmi dəfəllər aşkarlaşdırılır.

ANTİK QAFQAZ ALBANIYASI

ATROPATEN DÖVLƏTİ

Atropatena torpaqları Əhəmənilər (Haxameneş) Dövləti sərhədləri daxilindəydi. Dövlət tərkibində 20 satrablıq vardı və Atropatena onlardan 10-cusunu təşkil edirdi. Makedoniyalı İskəndər E. Q. 331-ci ildə İran Şahı III-cü Daranı möglüb edib əhəməni dövlətini aradan götürdü. Atropatena da beləliklə Makedoniyalılara tabe yarı müstəqil dövlət statusunu əldə etdi.

Atropatena, Midiya Dövlətinin varisi kimi qəbul ediləbilər. Strabon yazır:

“Midiya//Midya, iki bölgədən ibarətdir: Birincisinə Böyük Midya, ikincisinə isə Atropat Midiyası deyilir”. Yenə Strabon deyir: “Atropatenililərin güclü qonşuları vardır. Ermənilər və Parfiyalılar tez-tez onların torpaqlarına hücum çəkirlər və daxil olduqları yerləri viran edirlər. Lakin onlar müqavimət göstərir və işğal olunmuş torpaqlarını geri qaytarırlar”.

Güney Azərbaycan torpaqlarında Manna dövlətindən 270 il sonra yaranan müstəqil Atropaten dövləti, iqtisadiyyatın inkişafında tekan verici rol götürmüştür. Strabon, ölkənin iqtisadiyyatı barədə yazır: “Bu ölkənin bütün vilayətləri məhsuldardır, şimal bölgələri isə dağlıqdır”.

Atropatenilər əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıqda yüksək səviyyə tutmuşdular. Ölkənin faydalı qazıntıları qızıl, mis, dəmir, qurğuşun, gümüş isə zənginliyin bir digər amilinə çevrilirdi.

Bu dövlətin torpaqlarında; Kassit, Mərd, Mash, Tiboren, Muğ və Uti adlı tayfaların yaşadığı tarixi qeydlərdə yer tutur. Tarixi mənbələrdə bu tayfaların oksəriyyətinin mənşəsi olsalar da, təxmini məlumatlar vardır.

Atropatena, E. Q. II-I –ci yüzilliklərdə Əhəməni Dövlətini ləğv edən Parfiya Dövlətinin hakimiyyəti altına daxil olmuşdur. Sasanilər E. Q. 226-ci ildə Parfiyalıların hakimiyyətini ləğv etdilər. Sasanilər dövründə Atropatenanın öz müstəqilliyini qoruduğu güman edilir.

Atropatenanın paytaxdının, Ganzan-Gəncek-Cənzo (Təbrizin cənubunda yerləşən Taxdı Süleyman) şəhəri olduğu qəbul edilir.

Atropatena (bəzi mənbələrdə Adurbadaqan), Sasani Imperiyasının Mərzbanlıqlarından (ucqar bəyliyi) biriydi. O, IV-V –ci yüzilliklərdə siyasi müstəqilliyini əldən versə də, dini və mədəniyyət mərkəzi olaraq əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bunun səbəbi də Sasanilərin baş atoşgahı olan Adurquşasp (Azərgoşəsb)ın, Azərbaycanın cənubundakı Şiz şəhərində olmasındandır. Əlbətdə Atropatenanın rəsmi dini İranda olduğu kimi Atəşpərostlik ya da Zərdüştilik olmuşdur. Hökmənliq kürsüsündə oturan hər

şehinşah, ənənəvi olaraq dövlətin paytaxtı Ktəsifon (Mədain)dan Şizə ibadət üçün piyada getməliydi.

Xalqın arasında atəşperəstlikdən savayı Xristiyanlıq və Nəsturilik də yayındı. Xristiyanlıq, Roma İmperiyası tərəfindən dövlət dini kimi qəbul edildikdən sonra Azərbaycandakı xristiyanlar Romanın casusları və ya tərəfdarları kimi qəbul edildilər və möhkəm nozarətə alındılar.

Atropatena, Sasani hökmdarı I-ci Xosrov dövründə (VI-ci yüzilliyin ortaları) dörd idari bölgəyə ayrılmış imperiyanın əsas hissələrindən olan Albaniya ilə yanaşı Adurbadaqan, Azərbaycan(?) Kustu deyilən şimal qismətinə daxildi. Xordadbeh qeyd edir ki, Azərbaycan, Aran-Albaniya, Erməniyyə, Rey, Dumavənd (Dəmavənd), Tabərisdan, Rüyan, Dihisdan (Dehisdan) və Gilan, Talişların və Alanların yaşadığı yerlər, Adurbadaqan Kustu tərkibindəydi.

ATROPATENA SASANILƏR DÖVLƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ
(3-7-ci ƏSRLƏR)

ALBANIYA **(V-VIII-ci YÜZİLLİYİN İLK İLLƏRİNDE)**

Albaniya III-cü yüzilliyin ortalarında Sasanilər tərəfindən tamamilə işgal olundu, ancaq bu torpaqlardakı tayfa birləşmələri öz varlıqlarını və mədəniyyətlərini qoruya bildilər.

Qobələ şəhəri V-ci osro kimi Albaniyanın paytaxtı oldu. Xəzərlərin V-ci əsrde başlayan və Azərbaycanın şimal bölgələrini hədəf götürən hücumları ilə Qobələ öz iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini itirdi. Paytaxt da beləliklə Bərdə şəhərinə noql edildi. Ancaq Alban kilsələrinin mərkəzi VI-ci yüzilliyin ortalarına kimi Qobələdə öz foaliyyətini yeritmişdir. Bördə, mühüm ticarət yollarının qoşlaşğında yerləşdiyindən V-ci yüzillikdən başlayıb Albaniyanın ən mühüm şəhəri olmuşdur. Bərdə, önce Arşakilərin sonra da hakimiyət ciliyünü əllərinə keçirən Mihrani krallarının iqamətgahı olmuşdur. Tarixi mənbələrdə o dövrün tanınmış şəhərləri arasında Şabran, Şamaxı, Xalxal, Amaras, və Xunanın adı çəkilir.

Albaniya V-ci əsrin axırlarında Kür çayının sağ və sol sahilində olmaq üzrə ikiyə ayrılmışdı. Sol sahildə yerləşən Albaniyada Lüpeniya və Çola vilayətləri, sağ sahildə yerləşən Albaniyada isə Arsak (indiki Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq tərəfləri), Utı (Göycə gölü sahilləri), Paytakaran və Sünik vilayətləri vardı.

Hun tayafaları II-ci əsrden başlayaraq Albaniya torpaqlarına ardıcıl hücumlar həyata keçirdilər. V-ci yüzilliyin axırlarından etibarən Hun tayfaları olan Sabirlor və Kuşanlar dəstə-dəstə gelib Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmağa başladılar.

IV-cü əsrde Albaniyanın dini mərkəzinin Dərbənd və ya Çola torofləri olduğu güman edilir. Bəzi alimlər bu yerlərin Albaniya torpaqlarındaki Kür çayının şimalında və Albaniyaya tabe olmuyan müstəqil bir krallığın mərkəzi olduğunu irolu sürürler. "Alban Tarixi" adlı əsərin müəllifi Musa Kalankatlı; Çolani, On Oqur Xanlığı kimi qələmə vərir. Hun soylu olduğu toxumın edilən On-Oqur Xanlığının sərhədləri; Azərbaycanın şimalındakı Quba, Qusar, Xaçmaz bölgələrindən cənubda yerləşən Beşbarmaq dağlarına kimi gedib çıxırı.

Alban kilsəsi IV-VI-ci yüzilliklərdə qonşuları Gürcü və Ermeni kilsələri ilə birgə addımlayırdı. Alban kilsəsi VI-ci əsrde monofizizmi (Hz. İsanın ilahi və insani yönünü təsdiq edən diofizitlər) fərqli olaraq, monofizistlər Hz. İsanın bütün vosflorunu əhatə edən yeganə kimliyindən söz aparırlar) mənimsədi, Fənar Patriarxlığı da onları "hərətik" (təfriqəçi-batıl)

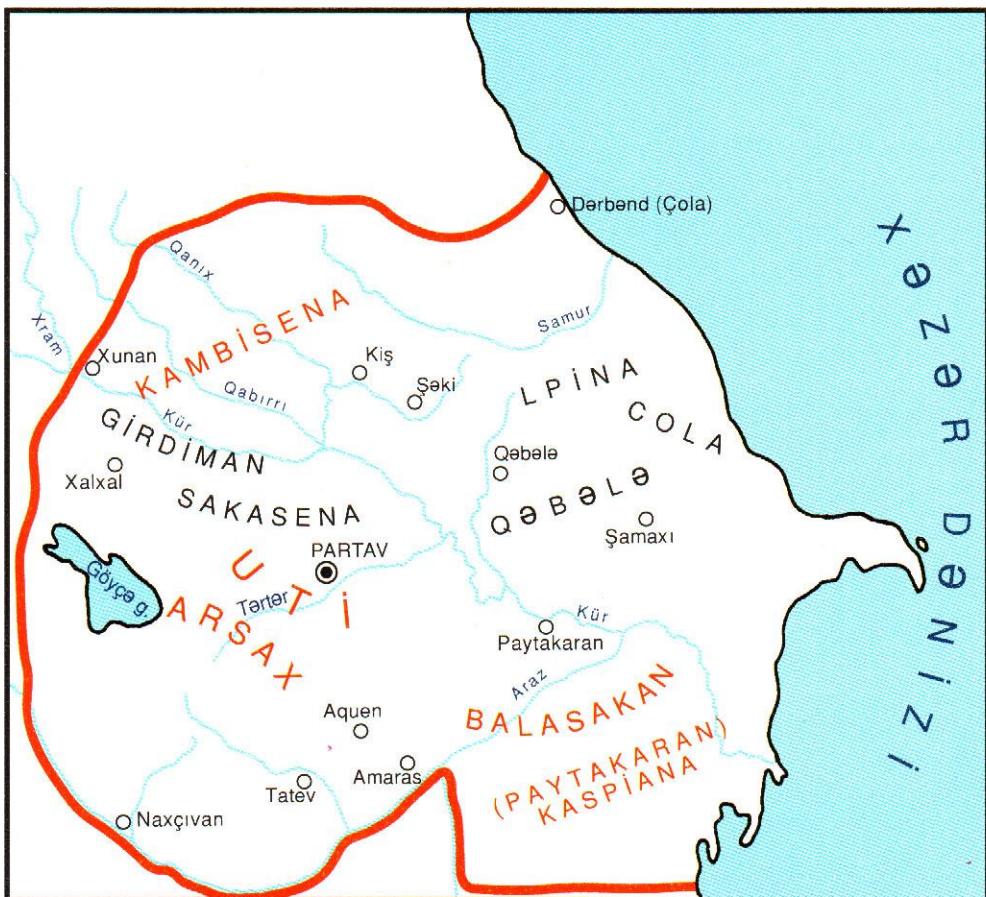
kimi qolomə verdi. Onlar da beləliklə Bizans (Şərqi Roma) dini sistemindən (Ortodoksluq) ayrıldılar.

Sasani Hökmdarı I-ci Xosrov (Ənuşirovan) 526-ci ildə gedən İran-Bizans hərbindən sonra imperiyani dörd hissəyə ayırmışdı. Bu bölünmüşlüyü görə Atropatena ilə yanaşı “Adurbadaqan Kustu” deyilən ikinci-şimali hissədə yerləşən Albaniyanın mərkəzi Ganzak şəhəri idi.

VII-ci yüzilliyin ortalarında Mekranilər//Miqranilər//Mehranilər nəсли Albaniyada hakimiyyətə gəldi və Girdiman Dövləti də güc qazandı. Girdimanın hakimi daha sonra Albaniyanın tamamını öz hakimiyyətinə saldı.

Alban hökmdarı, Ərəblərin hücumları əsnasında onlara qarşı güclü şəkildə dura bilmək üçün Xəzərlərlə ittifaq bağladı. Albanlar Xilafətin Vassalı kimi 644-cü ildən tutmuş əsrin axırına kimi öz dövlətlərinin qurumlarını qoruyub-saxlamaq üçün cəhd göstərdilər. VIII-ci əsrin ilk illərindən etibarən isə taməmələ Ərəb Xilafətinin hakimiyyəti altına daxil oldular.

ALBANIYA (5-8-ci ƏSRİN ƏVVƏLİNDE)

ƏRƏB İŞGALLARI

VII-ci Əsrin Başlanışı və IX-cu Yüzəlliin Birinci Yarısı

Hz. Məhəmmədin VII-ci əsrin 20-ci illerinin axırlarında Ərəbisdan yarımadasında İslamiyyəti təbliğə başlamasından sonra Ərəbler arasında böyük dəyişikliklər yaranmağa başladı.

VI-ci yüzəlliin sonu ilə VII-ci yüzəlliin başlarında Ərəbistan yarımadasında fövqəladə hadisələr yaranırdı və müstəqil Ərəb dövlətinin yaranması meyli güclənirdi. Bunda, Yəməndən ötən millətlərarası tranzit ticarət yolu üstündə olan Məkkə və Mədinənin keçmiş şəhrətli illərinə təkrarən qayıtmamasını arzulayan Əroblorın varlı təbəqəsinin can atması, Həbəş yürüşləri və Sasanilörin yaratdığı təhlükə, təkan verici rol götürürdü. Sasanilör VI-ci yüzəlin başlarında bədovi ərəb hücumları qarşısında Hirə vilayətində möglubiyyəti daddılar. Bu hadisə ilə Həbəşlərin qovulması, Ərəb tayfalarında milli hissələri təlatümə gətirirdi. Həmçinin İslam dininin bayrağı altında cəmleşmələri onlara basılmaz bir mənəvi qüdret bəxş edirdi. Həzər Məhəmməd dövründə bütün insanlığı qucaqlayan İslam dini onun ölümü ilə yüksək təbəqəli əroblorın təcavüzkar silahına çevrilirdi. Onsuz da bütün dinlər tarix boyu, peygəmbərlərinin dünyasını əvəz etməsilə, gəldikləri və içində yayıldıqları xalqların strateji silahına çevrilibdir. Eynilə Musəvilik və böyük dövlətlər tərəfindən əsrlərdir vasitəyə çevrilən Xristiyanlıq kimi.

Ərəblərin Xəzər sahili vilayətlərinə və Azərbaycana ilk hücumları 639-cu ildə olub. Onlar Urmiyə gölü torofdən Azərbaycana soxulub Nehavənd və Həmədanı işğal etdilər, xalqı vergiyə bağladılar. 639-650-ci illərdə Ərəb orduları Muğan, Şirvan, Naxçıvan, Şəki, Beyləqan, Qaradağ və s. yerləri tutdular. Ancaq bu illərdə Ərəblər Azərbaycanın Güney və Quzeyində əhalinin sosial xarakterinin və mənəviyyatının istiqamətini dəyişmək fikrinə üstünlük vermirdilər.

Ərob-islam orduları 637-ci ildə Sasanilörin paytaxtı Ktəsifonu (Mədain/Mədayin) tutub, müasir Azərbaycan Türklerinin yaşadığı torpaqlara sarı hücumlarını sürətləndirdilər. 639-cu ildə Ərdəbil, 642-ci ildə Nehavənd və Həmədan şəhərləri işğal olundu. Adurbadaqan Ucqar Bəyinin (Mərzbanının) orduları Ərdəbil yaxınlığında Ərəb-İslam ordularına məğlub oldu. Bağlanan müqavilə ilə Azərbaycanın cənub hissəsi Xilafətin siyasi hakimiyyötünü qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

Türk-Xəzər Xanlığı 644-cü ildə Dərbəndi möhkəmləndirib şimalda güclü bir dövlət yaratmışdı. Ərəb orduları Türk-Xəzər Xanlığı ilə də toqquşdular, ancaq geri oturduldular. Ərəb orduları 662-ci ildə Xəzərlərin

paytaxdı Bölsəncər yaxınlığında tekrar Türklerlə hərbə tutuşdular. Ərəb-Xilafət ordusu ikinci dəfə məğlubiyyəti daddı. Xəzərlər, Ərəblərin şimala səri irəliləməsinin qarşısını almaqla yanaşı qısa müddət ərzində Arran torpaqlarının bir hissosunu də öz nəzarətləri altına saldılar.

Ərəb işgalinin ilk illorindən etibarən, Ərəblərin Azərbaycan deyə yad etdikləri Adurbadaqan, Erməniyyə, Şərqi Gürcüstan (Kartli) və Əl-Cəzirə ilə yanaşı Albaniya, Xilafətin beş vilayotindən biri olmuşdur. Xəlifə Obdülməlik bin Mərvan məhəlli idarələri təzədən nizama salaraq, buranı, siyasi müstəqilliyini itirmiş Erməniyyə, Şərqi Gürcüstan və Dağıstan torpaqlarının bir hissəsi ilə birləşdirib “Erməniyyə” adıyla təzə bir idari bölgəyə çevirmişdir.

Erməniyyə, Ərəblərin yeni yaratdığı məhəlli idarə sistemi əsasında, Cənubi Qafqazyada Ərəb işğalı dairəsinə daxil olmuş bütün torpaqları əhatə edirdi. Bura, daha əvvəlcə Bizans İmperatoru Justinyenin həyata keçirdiyi idarə qurğuya uyğun olaraq dörd hissəyə bölünmüdü.

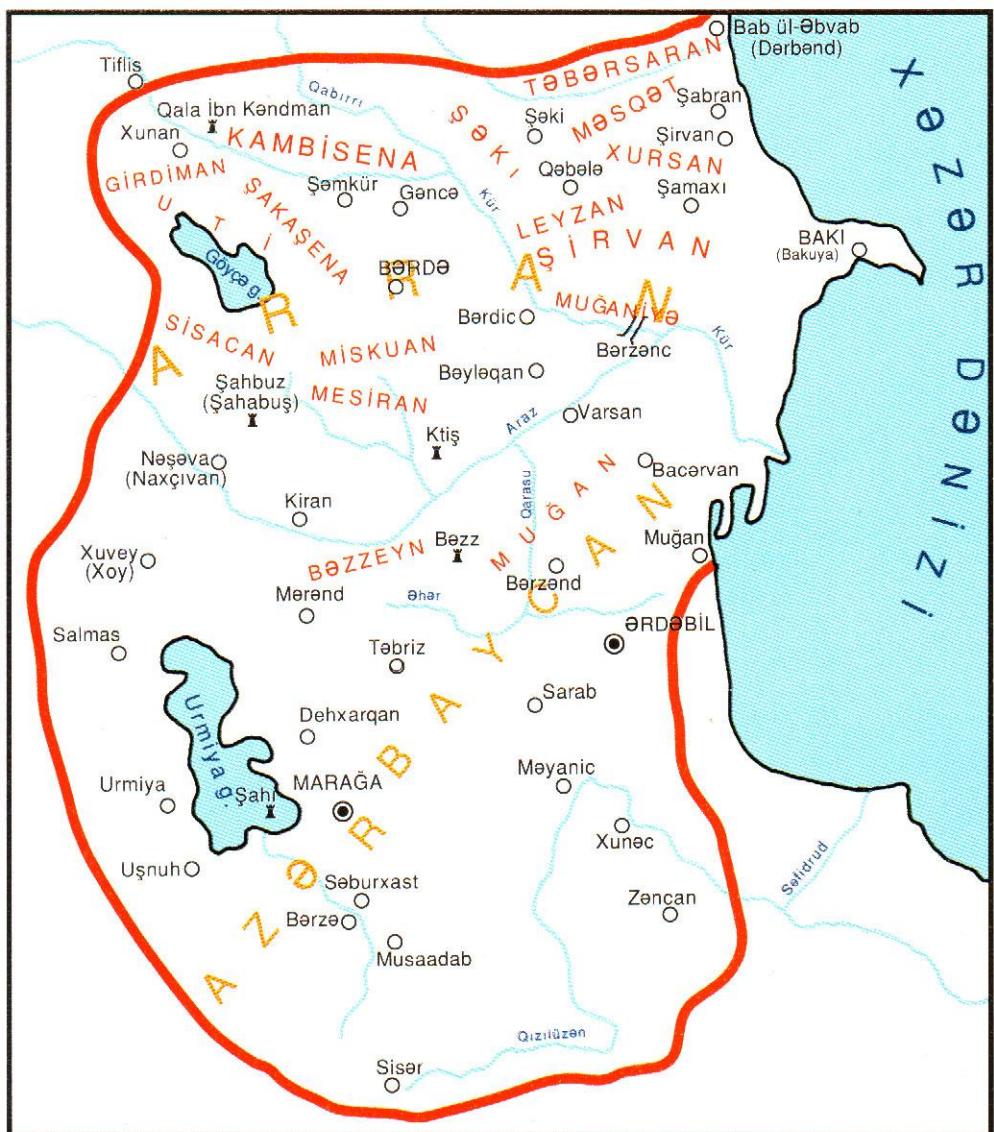
I-ci və 2-ci Erməniyyo; şimalda Tiflis və Dərbənddən cənubda Araz çayına, qərbdə Qafqaz dağlarından, şərqdə Xəzər dənizinə kimi olan sahəni əhatə edirdi. Əslində Ərəblərin Arran dediyi keçmiş Albaniya torpaqlarını özündə birləşdirirdi. Arran vilayotinin tərkibinə Albaniyadan savayı 644-cü ildən üzübəri müsəlmanlara tabe olan Tiflis və ətrafi ilə Dağlıların yaşadığı torpaqlar da daxil olmuşdu. Qərbi Azərbaycan isə (bugünkü Ermənistən) 3-cü və 4-cü Erməniyyə bölgəsində yerləşirdi.

Azərbaycanın cənub hissəsini toşkil edən Adurbadaqan (Azərbaycan) isə bu dövrdə Əl-Cəzirə ilə bir mərkezdə birləşdirilmişdi.

Albaniya 705-ci ildə öz müstəqilliyini tamamilə itirib, Arran vilayəti adı ilə Ərəb Xilafəti torpaqlarına daxil edildi. Ərəblərin Azərbaycan torpaqlarındaki hakimiyəti IX-cu əsrin 60-cı illərinə kimi davam etmişdir.

İslam dininin Azərbaycanda yayılması təqribən bir əsrдə başa çatmışdır. Ərəb işgalindən sonra xüsusilə Zərdüştiliyin möhkəm təqib edilməsi, yəhudilər və xristiyanlardan sadəcə olaraq can vergisi alınması, Sasanilərin xalqa etdiyi zülmələrə müqabil olaraq Ərəblərin daha müləyim rəftar etmələri əsas rolu oynayırırdı. Xalq daha Sasani və Bizans əsərətindən cana doymuşdu və ənlərdən xilasın da ancaq İslam dinini qəbul etməklə mümkün olacağına inanırdı. Xilafətin ilk illərində başlayan islamlaşma, Abbasilər dövründə Güney Azərbaycanın da islamı qəbulu ilə başa çatdı.

ARRAN VƏ AZƏRBAYCAN ƏRƏB XİLAFƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ

AZƏRBAYCAN (IX ƏSRİN İKİNCİ YARISI XI YÜZİLİN ORTALARI)

Ərəb Xilafetinə qarşı yaranmış üsyanlar nəticəsində Abbasilər əvvəlki güclərini əldən verməyə başladılar. Əlbətde bu üsyanların ən uzun çökəni və ən şiddetlisi Xürrəmilər hərəkatıdır. Xürrəmilər üsyani indiki Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsini əhatə edirdi. Babəkin rəhbərliyində yeriyən Xürrəmilər hərəkatı VIII-ci əsrin axırı ilə IX-cu əsrin ilk hissəsində davam etmişdir. Ərəblər, Azərbaycanda başlayan və illər boyu davam edən bu üsyani axırda yarışalar da Xilafət bünövrəsindən laxlamışdır. Azərbaycanda xaricilorin işgalına qarşı ideoloji və təşkilatlı surətdə çıxış edən müxalifət, Xürrəmilər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Xürrəmilik, Abbasilər dövründə müsolman olmayan xalqa qarşı yeridilən dini, siyasi və iqtisadi təzyiqlərdən qaynaqlanmış və Məzdəkizmdən bohrolənmişdir. Xürrəmiliyə, Məzdəkizmin davamı gözüyle baxılabilər. Ərəb işgalindən boğaza yiğılan xalq da xürrəmilərə yaxşı gözəl baxmağa başlayıbdır. Xəlifə Məmunun ölümündən sonra Mötəsim də Xürrəmilərlə mübarizə yeritmişdir. Bu hərəkatın ən böyük siması şübhəsiz ki, Babəkdir.

Babək, Ərdəbil yaxınlığında dünyaya gəlməş və 18 yaşına kimi çobanlıq etmişdir. Xürrəmi hərəkatının lideri Cavidan ibn Səhl, Babəki xürrəmilik səflərinə çökmüş və onu özü yetişdirmiştir.

Cavidan öldükdə onun dul qalan arvadı ilə evlənən Babək üsyən hərəkatının başına keçdi. Babək, üstüne yollanan ərəb ordularını döfələrlə dağdı və Azərbaycan səthində pərəstiş ediləcək boyda sevilən bir qəhrəman səviyyəsinə ucaldı. Abbası Xəlifəsi Mötəsim, Heydər ibn Kavus Afşinin komandırliyində böyük bir ordunu Babəkin üstünə yolladı və Babəkin orduları basıldı, məğlub oldu. Babək də Araz çayını ötüb Arran əlkəsinə pənah apardı. Arran əmiri Səhl bin Sumbat, Babəkin keçmiş dostlarından biriydi və o Babəki tutub Afşino təhvil verdi. Sumbat, Babəkin başına qoyulmuş milyon dirhom pulu almaq üçün bu işi gördü və arzusuna da nail oldu.

Babək 837-ci ildə tutulandan sonra özünə axırıncı arzusunun nə olduğu sual edildi; o da Bəzz qalasına aparılması istədi. Afşinin əmri ilə O, yaşıdagı Bəzz şəhərinə aparıldı. Babək, səhərə kimi şəhərdə dağıdılmış evlərə, qırılanlara tamaşa etdikdən sonra Səmərra şəhərinə aparıldı. Orda qısa sorğudan sonra 838-ci il Mart ayının 14-ü günü əlləri və ayaqları kəsilərək şəqqalandı və hədsiz bir işgəncə ilə holak edildi. O, ölüm ayağında belə Xəlifədən aman diləmədi. Öləndən sonra başı kəsilərək əhaliyə qorxu-hürkü vermək hesabına Xorasana yollandı və bədəni Səmərrada asıldı. Beləliklə Xürrəmi hərəkatı axıra çatdı; ancaq Xilafət daha daxili sabitliyi qoruyub-saxlaya bilədi və süquta sarı yönəldi. Azərbaycanda xilafət aqalığı Xürrəmi hərəkatı nəticəsində ləğv oldu.

Babək hərəkatı, işgalçılıqdan müxalifət eliyən reaksiyadır (əksülməl). Onun həm də ideoloji xüsusiyyəti vardır ki; bu cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Abbasilərin zəifləməsi ilə Azərbaycanda müstəqillik meyli güclənmİŞdi və müxtəlif sülalələr ayrı-ayrı vilayətləri idarə etməyə başlamışdır. Təbriz, Miyana, Mərənd, Urmiya, Muğan, Aran, Şirvan, Beyləqan, Sənariyo, Şəki, Qəbələ, Dərbənd kimi yerlərin hərəsini idarə edən öz nəslİ vardı.

Xəlifə Əl Mütəvəkkil 861-ci ildə qətlə yetirildi və xilafət torpaqlarında iğtişaş baş verdi. Məzyədilər nəslindən olan Heysam ibni Xalid həmin il Şirvanın müstəqilliğini elan etdi və özü də "Şirvanşah" titulu götürdü. Beləliklə müstəqil Şirvan Dövləti yarandı. 917-ci ildə də Lahicanşahlığı da Şirvanşah dövlətinin tərkibinə daxil etdi. Əbu Tahir zamanında isə (917-948) Şirvanşahlar dövlətinin ərazisi böyüdü və qüdrəti daha da artdı. Əbu Tahirdən sonra gələn başçılar dövründə isə 982-ci ildə Qəbələ, Bərdə, 983-cü ildə Şabran, 988-ci ildə isə Xəzər dənizi ilə Qafqaz dağları arasındaki keçid məntəqəsində yerləşən strateji Dərbənd əmirliyi Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. Dərbənd, Azərbaycan Türkleri arasında **Dəmirqapı** **Dərbənd** kimi adlanır. Buranın əldə edilməsi Azərbaycana şimal tərəfdən hücum edən **Alanlar**, **Sərirlər**, **Ruslar** və s. işgalçılara mübarizəni daha da asanlaşdırıldı.

Şirvan torpaqları Məzyədilər dövründə (X-XI-ci əsrə) bəzi illərdə Bərdə, Beyləqan və Araz çayına kimi gedib çıxırdı. Qədim Albaniyanın şərq hissəsi Şirvan adlandırılmışdır. Aparılan araşdırımalar aydın edir ki, Xilafətin zəiflədiyi vaxtlarda Azərbaycan torpaqlarında Şirvanla yanaşı, Şəki və Muğaniyyə şahlıqları da yaranmışdır. Muğaniyyə, Alazan çayının Kür çayı ilə qovuşduğu yerdəki torpaqlarda hökmran idi. İndiki Muğan düzü ilə də hər hansı əlaqəsi yoxdur.

Qriqor Hamam 866-ci ildə dağlımış Alban Krallığını yenidən canlandırmış və Arranın bir hissəsində hökmran olmuşdu.

Ərəb nəsoblİ Haşim əs Suləm 869-cu ildə Dərbənddə müstəqilligini elan edərək Dərbənd əmirliyinin bünövrosunu qoydu.

AZƏRBAYCAN 9-cu ƏSRİN İKİNCİ YARISI - 10-cu ƏSRDƏ

SACİLƏR

Sacilər dövləti Ərəb işgalinə qarşı yeridilən mübarizə illərində yaranmışdır. Bu sülalənin başçıları qayda olaraq **Afşin** ləqəbi götürürdülər. Onlar Orta Asyanın Əşrusan vilayətinin qədim nəslindəndilər.

Türk nəsəbli Məhəmməd bin Əbu Sac Divdad 879-cu ildə xilafətin öz razılığı ilə Azərbaycana hakim təyin olundu. O da Sâcilər Dövlətinin özülünü qoydu. Sâcilər dövründə Azərbaycanın Güney bölgələri müstəqil olmuşdu və onlar öz pullarını zərb etmişdilər. Yusuf ibn Sâcin dövründə dövlət daha da gücləndi. 912-ci ildən sonra Xilafət xəzinəsinə yollanan ardıcıl bac da dayandırıldı. Onun vaxtında Ermənistan və Kaxeti ələ keçirildi Erməni və Gürcü hakimləri də Sâcilərə tabe oldular.

Dövlətin əraziləri X-cu əsrin əvvəllərində Zəncandan tutmuş Dərbəndo gedib çıxırdı. Şərqi Xəzər sahillərindən başlayan sərhəd qərbədə Ani və Dobil şəhərlərinə kimi yayıldı.

880-940 illəri arasında təqribən yarım əsr ömrü sərən Sâcilər dövründə Azərbaycanın tamamında Türk hakimiyyəti hökmünü yeritmiş və bu da Azərbaycan ərazisində iqtisadi və mədəni əlaqələrin güclənməsinə, Türk etnik özülünün möhkəmlənməsinə amil olmuşdur.

SALARİLƏR

Orta Şərqdə və Yaxın Şərqdə gedən hərcmərlilik öz təsirini Azərbaycana da bağışlayırdı. Dəyləm (Gilan) hakimi olan və Mərzban İbn Məhəmməd 941-ci ildə Sâci hökmdarı Deyseməye qələbə çalıb ölkənin paytaxdı Ərdəbili əlö keçirdi. O, Sâlârilər nəslindən olduğuna görə qurduğu dövlətə də Sâlârilər deyilmişdir. Sâlârilər Dövlətinin paytaxdı da Ərdəbildi. Onlar çox keçmədən Şirvanşahlar dövlətini özlərinə tabe edib Dərbəndi və Ermənistani da tutdular. Dövlətin sərhədləri qısa müddətdə şimalda Dərbənd, güneydə Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı hissəsi, şərqi Gürcüstan da daxil olmaqla böyük bir əraziyə yayılmışdı. Onların vaxtında da Azərbaycan bütöv halda öz müstəqillığını bərpa etmişdir.

Mərzban İbn Məhəmmədin ölümündən sonra, Türkün başına tarix boyu bəla olmuş hakimiyyət uğrunda mübarizələr getməyə başladılar və onlar mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə amil oldular. 944-cü ildə Rusların Bərdəni tutması və bölgədə qırğın törətməsi dövlətin süqutunun sürətlənməsinə amil oldu.

RƏVVADİLƏR

Sâlârilər hakimiyyotinin zoiflodiyi bir zamanda Morağa, Töbriz və Əhorin hakimi olan **Əbülhica** 981-ci ildə Sâlârilər nəslini hakimiyətdən kənar edib Rəvvadılər dövlətinin özülünü qoydu.

Onlar ərəb nəslindəndilər. Xilafətin Azərbaycanı işgalı zamanı ölkənin güney bölgelərinə çoxlu ərəb köçürülmüşdü. **Əzdilər** də onlardan biriydi və Yoməndən golib Azərbaycana yerləşmişdilər. Ancaq onlar yerli xalqla qaynayıb-qarışmışdır. Əzdlər noslinin qurucusu isə **Ər Rəvvad əl-Əzdi** idi və dövlətin adı da onun adından gəlirdi. Onların dövründə Azərbaycanda Oğuz Türklerinin mövqeyi daha da güclənmişdir. Mahmud Qəznəvinin 1028-ci ildə Xorasan Oğuzlarına vurdugu zərbədən sonra 2000 qədər Oğuz ailəsi köçüb Azərbaycana gəlmışdır. Onların gelişindən sonra isə çoxlu Oğuz tayfaları Azərbaycana gəlməyə başlıdılar və yerli Azərbaycan Türklorilo qaynayıb qarışdırılar.

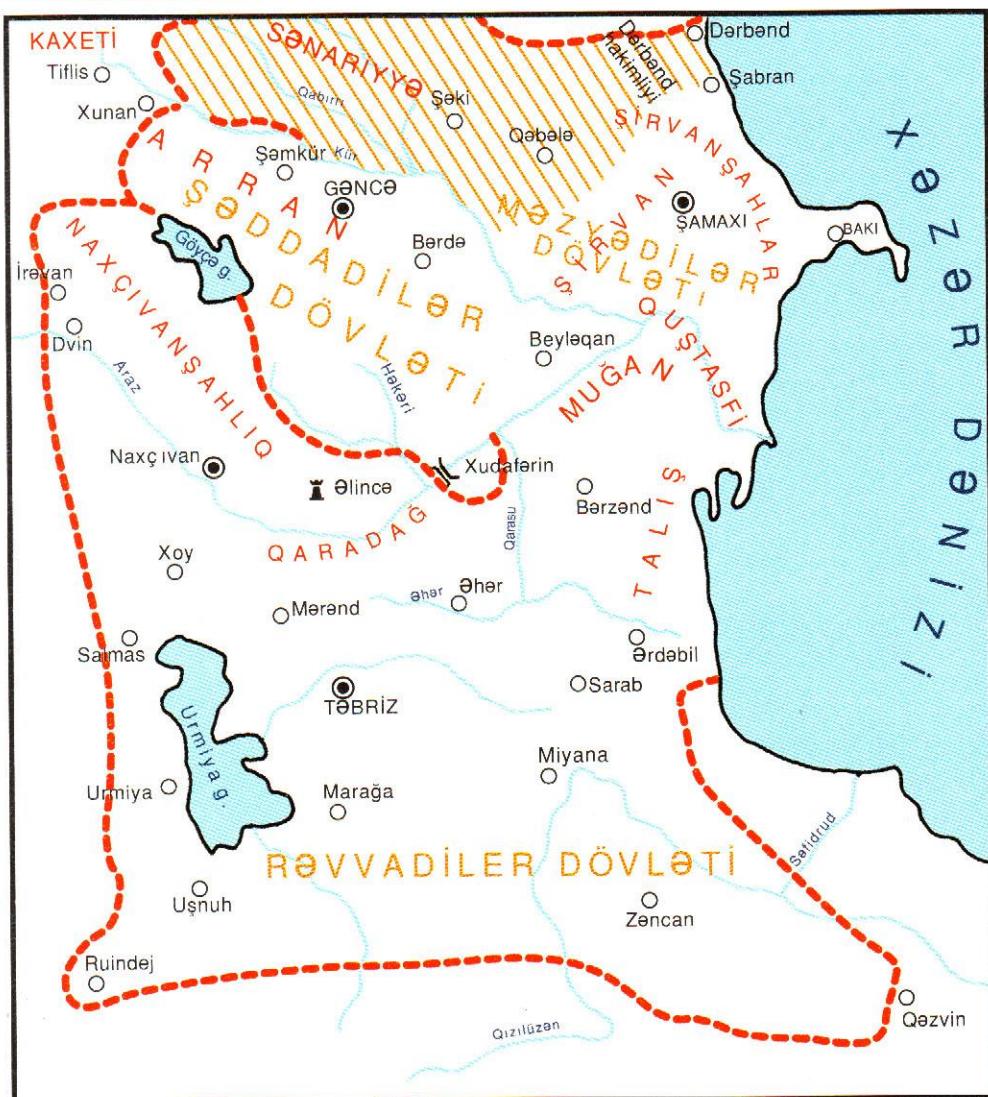
Rəvvadılər dövlətinin paytaxtı Təbrizdi. Təbriz, strateji cəhətdən mühüm bir coğrafiyada yerləşirdi və Rəvvadılər zamanında böyüküb abadlaşmışdır. Rəvvadılər dövləti 1059-cu ilə kimi, yəni Səlcuqilərin gelişinə kimi davam etmişdir.

ŞƏDDADİLƏR

Şəddadilər dövləti 971 illərində Azərbaycanın qəzey hissəsində yarandı. Onlar Salarılər dövləti vaxtında Dəbil bölgəsində yaşayırırdılar. Salarilərin zoifləməsindən istifadə edən Məhəmməd ibn Şəddad hələ 951-ci ildə Dəbili ələ keçirib öz əmirliyini yaratmışdır. Dövlət, yaradıcısı olan Məhəmməd ibn Şəddadın adını götürmüştür. Onlar 971-ci ildə Gəncəni ələ keçirib dövlətin əsasını qoymalar. Şəddadilər Dövlətinin torpaqları Kür-Araz düzgahında idi. Daha əvvəl Sâlârilərin hakimiyyətində olan torpaqlar ilə Arranın böyük bir hissəsi Şəddadilərin hökmü altındaydı.

1030-cu illərdə Araz çayının qəzey hissəsində təzə Oğuz tayfaları gəlib məskən saldılar və onların gəlişi ilə Şəddadilər dövləti daha da gücləndi. Şəddadilər, Bizans İmperiyası, Gürcülər, Ermənilər və Şirvanşahlar dövlətinə qarşı uğurla mübarizə yeritmişdir. Bu mübarizələrdə onların vurucu qüvvəsi isə Azərbaycana köçmüş Oğuz tayfaları idi. Səlcuqilər isə xüsusilə Bizans İmperiyası ilə aparılan mübarizədə Şəddadilərin qüdrətli müttefiqi olmuşdular.

AZƏRBAYCAN 11-ci ƏSRDƏ 12-ci ƏSRİN ORTALARINDA

RUSLARIN AZƏRBAYCANA BASQINLARI

Ruslar hələ IX-cu əsrдən başlayaraq Azərbaycana yürüşə başladılar. Onlar İslam dövləti və Bağdadla Azərbaycan ərazisini ötüb ticarət edirdilər və hər səfərlərində də Xəzər xaganına “**onda bir**” vergi verirdilər. Azərbaycana mail ilk Rus basqınları 909-ci ildə olub. ikinci Rus basqını 914-cü ildə başverdi. 944, 1032-1033-cü illərdə də Ruslar dağıdıcı hücumlarla Azərbaycana soxulub ölkəni vəhşiyənə qarot elədilər. Azərbaycanda hakimiyyətlərin o vaxtlarda tez-tez əl dəyişdirməsində Rus hücumlarının təsiri olurdu. Azərbaycanın hakimləri ölkəyə hücum çökənlər qarşısında birləşmək əvəzinə özlerinin hakimiyyətə gəlməsi uğruna Ruslara müraciət edib onlardan yardım isteyirdilər. Beləliklə də ölkə yadların tapdağına çevrilirdi. Hakimiyyət uğrundakı mübarizələr Xanlıqlar dövründə də, demokratik cümhuriyyətlər dövründə də Azərbaycanın başına bəla olacaqdı.

AZƏRBAYCAN (XI-XII –ci yüzilliyin ortaları)

Oğuz Türklerinin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçləri XI-ci əsrin ilk illərindən başlamışdır. Oğuzların Qınıq boyundan olan Səlcuqilərin ulduzu bu dövrde Orta Asiya ilə indiki İran orazisinin şərqi hissələrində parıldamağa başlayıb. Qınıq boyu Oğuzları X-cu osrdə Ceyhun vadisində yaşayırdılar. İslam dinini qobul etmiş Oğuzlar o vaxtlar "Türkmən" adıyla yad edilirdilər. Səlcuqilərin islam dinini qobul etməsi də həmin vaxta tuş gəlir. Səlcuqlu nəslinin başında Səlcuq Bəy dayanırdı. 1037-ci ildə Səlcuqlu komandiri Çağrı Bəy əvvəlcə Mərv şəhərini, bir il sonra da Nişaburu tutdu. Toğrul Boy Səlcuqlu Soltanı elan edildi. Onlar 1040 ilində Mərv yaxınlığında Qəznəliləri möglub edib qərbə sarı yürüşə başladılar. Səlcuqilər Ortaşərqə üz tutuduqları vaxtlarda Bağdaddakı Abbasi Xilafeti Büveyhögullarının əlində kuklaya dönmüşdü. Büveyhögulları Şıə məzhəbinə mənsubdular ve Xəlifə onlara qarşı duruş gətirə bilmənin yegane yolunun Səlcuqilərdən köməklik tələb etmək olduğunu başa düşüb Toğrul Bəyi Bağdada dəvət elədi və Onu 1050-ci ildə Müsəlmanların hökmdarı elan etdi. Səlcuqilər Büveyhiləri dövlətdən kənarlaşdırıldılar. Sultan Toğrul Bəy 1063-cü ildə Haqqə köcdü, yerinə Çağrı Bəyin nəvəsi Alp Arslan keçdi.

Sultan Toğrulun ordusu 1054-cü ildə Təbrizə hücum çəkdi və hər hansı müqavimətlə üzlöşmədən Rəvvadiləri Səlcuqlu Dövlətinin hakimiyyəti altına aldı. Gəncədəki Şəddadilərin nüfuzlarına zərbə endirmək məqsədilə 1075-ci ildə Arran-Naxçıvan əmirliyi ləğv edildi.

Azərbaycan torpaqları 1060-1070-ci illərdə Sultan Toğrulun, 1063-1072-ci illərdə Alp Arslanın, 1072-1117-ci illərdə Məlikşah'ın ordularının yürüşünü gördü. Məlikşahın oğlu Məhəmməd Tapar Gəncədə Azərbaycan və Arranın hakimi sifətində fəaliyyətə başladı. Şirvanşah Fəriburz, siyasi cəhətdən cəld bir şəxsiyyətdi. Siyasi çevikliyi ilə də Səlcuqilərin vassalı olan Şirvanın dövlət müstəqilliğini qoruya bildi.

1070-ci ilin axırlarında daha Cənubi Qafqazya torpaqları, Orta Asiyadan Aralıq Dənizinə, Qafqazyadan Bəsra (Kəngər) Körfəzinə kimi olan bütün sahə Böyük Səlcuqlu İmpériasının hökmranlığı altına daxil olmuşdu.

1092-ci ildə Məlikşah dünyasını ovəz edincə taxt uğrunda mübarizələr başladı və bunlar da Səlcuqlu Dövlətinin süqutunun başlanışı oldu. Taxt uğrunda başlayan iğtişaşlar Suriyə, Kirman və Anadolunun mərkəzi hakimiyyətinin Səlcuqilərin əlindən çıxmasına gətirib çıxardı. 1118-ci ildə Azərbaycanı da əhatə edən İraq Sultanlığı yarandı. Həmədan, İsfahan, Cibəl, Kirman, Fars, İraq, Azərbaycan, Cəzire, Diyar Mudar, Diyar Rəbio, Dəməşq və Rum torpaqları Məlikşahın nəvəsi Sultan Mahmuda iqda (bağış) kimi

vərilmişdi. İraq Soltanlığı Məlikşahın oğlu Sultan Səncərin hakimiyyətindəydi və bu torpaqlara yiylənmişdi.

Şirvanşahlar Dövləti oturaq mədəniyyət sistemi ilə idarə olunurdu, yəni dövlət sistemləri Türkün elat dövlət quruluşuna uyğun gəlmirdi. Onlar Səlcuqilərin zəifləməsindən istifadə edən ilk dövlət oldu. Gürcü çarı Şirvanşahlar Dövləti ilə olbir olub 1117-ci ildə Səlcuqiləri məğlub etdi. Şirvanşahlar, qısa müddət ərzində Azərbaycanın Gürcüstan sərhəddinə yaxın olan əraziləri tutmuşdular.

Sultan Səncər 1157-ci ildə dünyasını döyişdi. Bundan sonra İraq Səlcuqiləri dövlətə yiye durmadılar və onların əlindəki şərqi torpaqlar Xarəzmşahlar Dövlətinin hakimiyyətinə keçdi. Dövlətin əlindəki qədim əyalotlarda Türk hakimiyyəti ancaq “Atabəylik” şəklində davam etdirilmişdir. Azərbaycan, Musul, Hələb və Şiraz (Fars) da Atabəylər hakimdi. İraq, Suriyə və Kirmanı isə Səlcuqlu ailəsindən gölən bəylər idarə edirdi.

ELDƏNİZLƏR DÖVLƏTİ (1136-1225)

Səlcuqilərin tənəzzülü dövründə Azərbaycan atabəylərinin idarə etdiyi Eldənizlər dövləti öz müstəqilliyini elan etmişdir. 1118-1194 illəri arasında hökmran olmuş İraq Səlcuqlu Sultanlığı Büyük Səlcuqlu İmperiyasının yerində yaranmışdı və Azərbaycanın bir hissəsi də onların hakimiyətindəydi. İraq, İran, Güney Azərbaycan və Güney Qafqazın bir hissəsi onların sərhədləri daxilindəydi. Dövlətin adı, Azərbaycan Eldənizlilər dövlətini yaradan Şəmsəddin Eldənizin adıyla bağlıdır. O uşaqlığında qul kimi satılıb və qəribə talei onu aparıb Səlcuqlu sarayına kimi çıxardıb. O, ağlı və işgūzarlığı ilə Soltan II Toğrulun diqqətini və rəğbətini qazanaraq əmir titulu alıb, Toğrulun oğlu Arslanın atabəyi təyin edilib. Sultan II Toğrulun ölümü ilə onun dul qadını Möminə Xatunla evlənib 1136-cı ildə Aran hakimi təyin olunaraq Bərdə'yo yollanıb, Eldənizlilər dövlətinin özülü də beləliklə qoyulub.

Böyük sərkərdə olan Şəmsəddin Eldəniz uzaqgören və fərasətli bir dövlət xadimiyyidi. O, “Əzəmətli Atabəy” ünvanını götürüb qəyyumluq etdiyi Arslan Şahın hakimiyətini gücləndirmek üçün mübarizə yeritdi. Bələliklə də Sultanlığın sərhədləri daxilində təzə bir idari sistem kimi çıxış edən Atabəylik güclənməyə başladı. O, qısa müddət ərzində Azərbaycanın hakimiyətini əlinə aldı və dövlətin ilk paytaxdı Naxçıvan oldu. Səlcuqlu sarayındakı böyük nüfuzundan istifadə edib Arandan savayı Azərbaycanın güney hissələrini və İraq Səlcuqlu Sultanlığını da Eldənizlər Dövlətinin hakimiyəti altına aldı. Şirvanşahlar dövləti də onlardan asılı hala gəldi. Tez-tez Azərbaycan sərhəddini pozan və minlərlə insanı qətlə yetirən Gürcülərə qarşı amansız hücumlar edib onlara dərsini verdi.

Şəmsəddin Eldənizin hakimiyətinin axırlarında dövlətin sərhəddi Dərbənddən Bəsra Körfəzinə, Tiflis qapılarından Məkrana, Aran və Şirvan, Əl-Cibəl, İraq, Həmədan, Gilan, Mazəndəran, İsfahan və Reyə kimi yayılmışdı.

Şəmsəddin Eldəniz, Azərbaycan, Arran, Şirvan, Qəbələ, Həmədan, Gilan, Mazəndəran, İsfahan və Reyə yiyələnmişdir. Musul, Kirman, Fars Atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilat, Ərzənər-Rum və Mərağa hökmdarları isə özüni tabe olmuşdur.

Şəmsəddinin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186) zamanında Eldənizlər dövləti daha da gücləndi. O, Səlcuqlu Sultanı III Toğrulun atabəyi idi. Cahan Pəhləvan hakimiyətə gələn kimi dövlətin paytaxdını Naxçıvandan Həmədana köçürdü. 1175-ci ildə Təbrizi Ağsunqurilərin əlindən alıb Eldənizlər dövlətinə daxil etdi. O, Azərbaycanın idarəsini qardaşı Qızıl Arslana təhvıl verib, oğlu Əbu Bəkri Atabəy təyin etdi. Qızıl Arslan Təbrizdə, Cahan Pəhləvan isə paytaxd Həmədanda iqamət edirdi.

Qızıl Arslan (1186-1191) qardaşı Məhəmməd Cahan Pohlevandan sonra uzun müddət taxt-tacını əldə tutmaq uğrunda mübarizə apardı. 1190-ci ildə yaranan Həmədan döyüşündə özüno qarşı mübarizə yeridən sultan III Toğrul və oğlu Məlikşahı əsir aldı. Xəlifə **ən-Nasır**'ın razılığı ilə özünü sultan elan etdi. Azərbaycan ataböyləri bundan sonra sultan titulunu götürməyə başladılar.

Qızıl Arslan çox çəkmədən Şirvanşahlar Dövlətini, Rey, Fars və Xuzistan hakimlərini, İsfahanı yenidən Eldənizlər dövlətinə tabe elədi. Bünunla da ölkənin abadlığına şorait yaradıldı.

İraq Sultanlığının hakimiyyətini əlində cəmləyen Qızıl Arslanın 1191-ci ildə qətlə yetirilməsindən sonra, hakimiyyət, Cahan Pəhlovanın Türk nəsəbli Qüteybə Xatından olan oğlu Əbu Bəkr ilə İnanc Xatından olan oğlu Qutluq İnanc və Əmir Əmiran arasında bölüşdürülmüşdür. Əbu Bəkr Azərbaycan ilə Arrana yiyolonmış, Qutluq İnanc və Əmir Əmiran da Həmədan və onun qonşuluğunda olan vilayətlərdə hakimiyyət qurmuşdur.

Qardaşlar arasında başlayan səltənət mübarizəsi Əbu Bəkrin zəfor çalmasıyla nəticələnmişdir; ancaq davam edən xarici hücumlar (Xarəzmşahlar, Gürcülər vs.) dövlətin süqutuna zəmin hazırlamışdır. Əbu Bəkr 1210-cu ildə dünyasını döyişmiş, hakimiyyətə gələn qardaşı Özbəy dövründə (1210-1225) Ataböylər dövlətinin dağılışı sürətlənmişdir.

Çingiz Xanın ordularıyla döyüşə-döyüşə qərbə üz tutan Cəlaləddin Xarəzmşah 1125-ci ildə Ataböylər Dövlətinin axırına çıxmışdır.

Ataböylər dövründə Azərbaycanın Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Mərağa, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Beyləqan kimi böyük ticarət və sənət mərkəzləri çox məşhur olmuşdular. O vaxt Gəncə və Təbrizin əhali sayı 100 min ötmüşdü, Naxçıvanın əhali sayı isə 80-100 min qədərdi.

Azərbaycan Ataböylərinin paytaxtı müxtəlif dövrlərdə Gəncə və Naxçıvan şəhərləri olmuşdur.

Eldənizlər dövləti zamanı, Azərbaycanın çıxəklənmə dövrüdür. O dövrde şəhərlər abadlaşdırılmış, ticarət, sənətkarlıq, heyvandarlıq, əkinçilik həddən artıq irolı getmiş, xalq firavan bir həyata malik olmuşdur. Eldənizlər və Şirvanşahlar dövlətləri zamanı ölkənin mütərəqqiliyi artmış və vahid dövlət ərazisi yaranaraq Azərbaycan dövlətçiliyinin əbədi davam eliyəcək vətən sərhəddi şəkillənmişdir. Yaxın və Orta Şərqi ölkələri ilə yaradılan six əlaqələr Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafında müsbət təsir bağışlamışdır. Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətə çevriləşməsindən sonra da Azərbaycan Türkçəsi xalqın yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi daha da inkişaf edib çıxəkləndi.

İslam dininin bəxş etdiyi tolerantlıqla (müsəmihəkarlıqla), Azərbaycan ərazisində yaşيان bütün xalqlar qaynayıb qarışmış və Azərbaycan Türkçəsinin bayraqdarlığı ilə vahid vətən anlayışı, hər nəslin ürəyinə məhəbbətlə yeridilmiş, onların fikirlərinə, şüurlarına həkk edilmişdir.

ELDƏNİZLƏR DÖVLƏTİ (1136-1225 İLLƏR)

AZƏRBAYCAN (XIII-XIV-cü YÜZİLLƏR)

Çingiz Xan 1296-ci ildə Uzaq Şorqdöki bozi Monqol və Türk tayfalarını birləşdirib mərkəzi Qaraqurumda olan öz dövlətini yaratdı. Monqol orduları qissa müddət erzində Çini və Orta Asiyani işgal etdilər. Orta Asiyada yaranmış Xarəzmşahlar Dövləti də Monqolların əlilə süqut etdi. Onlar 1220-ci ildin qışında Ərdəbili tutdular. Sonrakı illərdə Sərab (1221), Xoy, Salmas və Naxçıvan şəhərlərini yerlə yeksan elədilər. Təbriz və Gəncə əhalisi Monqollara qarşı möhkəm dayandı, ancaq onlara bac vermək məcburiyyətində qaldılar. Monqollar 1222-ci ildə Dərbənddən o yanda Ruslarla və bəzi Türk boyları ilə döyüşə girib geri qayıtdılar.

Gürcüler 1222-ci ildin fevralında Beyləqanı tutdular. Qıpçaq Türkleri 1223-cü ildə Azərbaycana şimaldan yürüş etdilər.

Çingiz Xanın dalına düşdüyü Xarəzmşah Cəlaləddin 1225-ci ildə Azərbaycana hücum edib böyük əksəriyyətini hakimiyyətinə daxil etdi. Azərbaycan Ataböylər (Eldənizlər) dövləti bu işğalın vurduğu zərbə ilə süqut etdi.

Cəlaləddin'in Azərbaycandakı hakimiyyəti altı il çəkdi, bu vaxt ərzində xalqdan iki üç qat artıq vergi alındı. Ölkənin böyük şəhərlərində üşyanlar yarandı, ancaq onların hamısı qanla yatırıldı.

Cəlaləddin Xarəzmşah, Azərbaycanın idarəsinə vəziri Şərif ül Mülkü təyin etdi. Cəlaləddinin dövlət mərkəzi Təbriz şəhəri olmuşdu. Şəhərin hakimiyyəti isə Şəmsəddin Tuğraiye verildi. Onun qoysuğu qeyriqanunu vergilərdən asılı şohor əhalisi üşyan qaldırdı; Cəlaləddin, Gürcüstəndən qayıdırıb Təbrizə gəldi və Tuğrai zindana atıldı, qardaşı oğlu Nizaməddin isə öldürüldü. Bir müddət sonra Şəmsəddin türmodən azad oldu. Təbriz əhalisi Cəlaləddinin siyasetindən razı deyildi və Eldənizlilər dövlətini bərpa etmək üçün ayağa qalxsalar da yaranan qanlı döyüşdə məglub oldular. Az bir müddət sonra Təbriz əhalisi Bəhaəddin Məhəmməd ibn Bəşirin başçılığında ayağa durdu və hərəkat bütün Azərbaycana yayıldı. Gəncədə sənətkar Bəndərin başçılığında ayağa duran əhali, şohor hakiminin sarayını və Xarəzm qarnizonunu dağıdı. Cəlaləddin Xarəzmşah gəlib üşyanı çətinliklə yatırıldı və qiyamın başçılarından 30 nofəri edam etdirdi, Bəndər tike-tikə edildi. Ancaq Azərbaycanın müxtəlif yerlərində azadlıq uğrunda qiyam başlamışdı. Belə bir vaxtda 1231-ci ildə Rey və Həmədanı tutan Monqol qoşunları Azərbaycana soxuldular.

Monqolların ikinci dəfə Azərbaycan torpaqlarına yürüşü **Çormağun Noyanı**ın başçılığında reallaşdı. Ölkənin üzləşdiyi daxili vəziyyət işgalçılardan mübarizədə çətinlik törədirdi. Onlar xüsusile Marağada ciddi müqavimətlə

üzləşdilər. Burdan Təbrizə yönələn Monqollar, şəhər böyükleri ilə apardıqları danışqlardan sonra şəhərə girdilər və sənətkarların tanınmış simalarını yiğib Qaraqoruma yolladılar. Burdan Gəncəyə üz tuttdular; lakin Gəncə əhalisi Monqol ordularına ciddi müqavimət göstərdi. Onlar ancaq 1235-ci ildə şəhərə daxil oldular və əhalini tamamilə qılıncdan keçirdilər. Şəhər yandırılıb dağıdıldı. 1239-cu ildə Dərbənd işğal olundu və beləliklə Monqol istilası Azərbaycan sothinə yayıldı.

1239-1256-cı illər arasında, Azərbaycanla Ön Qafqazya, Böyük Monqol Xaqqanlığının təyin etdiyi cənişinlər tərəfindən idarə olunurdu. Onların Azərbaycanda düşərgə salıb Monqolustana qayitmamasının səbəbi bu ərazilərdə möhkəmlənməkdir. Azərbaycanın şimalında hökmran olan Şirvanşahlar Dövləti 1258-ci ildə yaranmış Monqol Hülagular Dövlətinin vassalı olmuşdur.

AZƏRBAYCAN 13-14-cü ƏSRDƏ

HÜLAKÜ ULUSUNUN HAKİMİYYƏTİ

Qızıl Orda dövlətində **Müngə Xaqan**, hakimiyyətlərinə yeni torpaqlar elavə etmək üçün qardaşı **Hülakü Xanı** (1256-1258) böyük bir ordu ilə Ön Asiyaya yolladı. Hülakü de İran və Azərbaycanı olo keçirdi. 1258-ci ildə Bağdadı alıb viranəyə çevirdi. 500 il hakimiyyət sürmüş Abbasi dövləti qılınc gücünə süqut etdirildi. Azərbaycan da Cuci Ulusunun tərkibindən alınıb Hülaküye tabe edildi. Bu da, iki ulus arasında düşmənçiliyə amil oldu. 1260-ci ildə Cuci Ulusu ordularının Şamaxını tutmasıyla başlayan müharibələrdə on böyük zorbə Azərbaycana dəyirdi. Xalqın əlindəkilər qarət edilir, şəhərlər, kəndlər dağıdılırıldı. İki ulus arasında gedən döyüşlərin əsas səbəbi isə Yaxın və Orta Şərqi qapısı kimi strateji cəhətdən əldən verilməz olan Azərbaycanın, həm də mal-dövlətinin Cuci Ulusunun əlindən çıxmışıydı. Azərbaycanın var-dövləti və coğrafi mövqei öz başına bəla gətirirdi.

Azərbaycan, Hülakü Dövlətinin siyasi və iqtisadi mərkezinə çevrilmişdi, paytaxdı isə Təbrizdi. Şəher, Abaka Xan (1265-1282) dövründən tutmuş bu dövlətin paytaxtı oldu.

Azərbaycanda sadəcə olaraq Şirvanşah dövləti öz dövlət ənənəsini qoruyub saxlayabilmişdi. Onlar "Şahlıq" adını və ünvanını saxlamışdılar, lakin siyasi və horbi müstəqillikləri əllərindən getmişdi. Hülakü Dövlətinə tabe edilən digər dövlətlərin deyiləbilər ki, tamamının dövlətçilik ənənəsi məhv edilmişdi.

Monqol hakimiyyətinin Azərbaycana vurduğu ən böyük ziyan, Eldənizlər və Şirvanşahlar dövründə yaranmış mədəniyyətin məhv edilməsi, əhali sayı artmış şəhərlərin dağıdılıb xalqının dağlarda, meşələrdə ibtidai həyata yönəldilməsi, kitabxanaların, məscidlərin, sarayların, körpülərin, karvansaraların və s. dağıdılmasıydı. Ölkənin demoqrafi qurğusu da bundan öz payına düşəni almışdı. Ələeddin Ata Məlik Cüveyni "Tarixi Cihangüşa" adlı osorində yazır: "Harada yüz min adam vardı, yüz adam da qalmamışdı; Monqol yürüşlərindən qabaq Orta və Yaxın Şərqi on varlı dövləti olan Azərbaycan, bu yürüşlərdən sonra bütün sərvətini itirmişdi".

Elxanilərin böyük hökməri Qazan Xan Hülakü (1295-1304) İslam dininə girib ölkədə böyük reformlar həyata keçirdi. Ancaq bunlar da Elxanilərin süqutuna mane ola bilmədi. 1335-ci ildə son Elxani hökməarı Əbu Səidin ölümü ilə Hülakü Ulusunun Elxanilər dövləti, tarixin qəbristanlığına quylandı.

Hülakü nəslindən biri qalmadığına görə ölkə Çobani əmirlərinin mübarizə meydançasına çevrildi. XIV-cü əsrin ortalarına sari başlayan

Çobanlıor hakimiyyətinin bünövrəsi zülm və qırğınlı qoyulmuşdu. Ondan ən böyük pay da Təbrizə düşmüdü. Xüsusilə Məlik Əşrəf zamanında Təbrizdə zülm, xəstəlik və bahalıq hökm sürmüştür.

Ərəb İraqının hakimi **Sultan Üveys Cələyir** 1358-ci ildə ağalığı əlinə keçirdi Naxçıvan və Aranı hakimiyyətinə saldı. Azərbaycanın Kür çayının cənubundakı torpaqlar, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, Göyçə Gölü ətrafi və Şərqi Anadolu, paytaxtı Təbriz olan bu dövlətin tərkibindəydi. Qarabağ isə Köçəri Cəlairlərin qışlağı idi. Musul ilə Diyarbəkir də 1364-cü ildə bu dövlətin torpaqlarına daxil edildi.

1385-ci ildə Mavəraünnəhrdə Əmir Teymurun dövləti tarix səhnəsində çıxış etdi. Qızıl Orda xanı Toxtamış, Azərbaycan torpaqlarının işgalimi fikrindən keçirirdi. O 1385-ci ildə yürüş edib 90 min nəfərlik ordusuya Dərbənddən Təbrizə can olan Azərbaycan torpaqlarını işgal etdi. Əmir Teymur 1386-ci ildə Təbrizi tutub oğlu Miranşahı Azərbaycana canişin təyin etdi. 1395-ci ildə isə Dərbənddən Qızıl Orda torpaqlarına hücum çəkib Səmərqəndə qayıtdı və Hindistan səfərinə çıxdı. XIV-cü yüzilliyin axırlarında Azərbaycan torpaqlarının tamamı Teymurilərin əlinə keçmişdi.

Əmir Teymur 1405-ci ildə dünyasını dəyişdikdən sonra Azərbaycandakı siyasi vəziyyət də əvəz oldu. Əvvəla İbrahimin (1382-1417) rəhbərliyindəki Şirvanşahlar Dövləti Bakıdan Şəkiyə, Dərbənddən Kür çayına kimi olan sahəni öz hakimiyyəti altına aldı. Bu vaxt sadəcə olaraq Qarabağ və Talış bölgəsi, dağlıq ərazidə olduğundan asılı onların təsir dairəsindən yayılmışdır. Ancaq Şirvanşahlar bir müddət sonra Qarabağı da əllərinə keçirdilər.

QARAQOYUNLULAR DÖVLƏTİ

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu adlarıyla tarixdə çıxış edən Türk tayfaları XIV-cü osrdo Şərqi Anadoluda köçəri həyat sürürdülər. Onlar XIII-cü osrdo Monqollarla birgə Orta Asiyadan Azərbaycana gəlmişdilər və Oğuz nəslindəndilər. Onlar öz bayraqlarındakı ağ və qara qoçlara görə bu adları götürmüşdülər. Qaraqoyunluların arasında Baharlu və Saatlı/Sa`dlı/Sakatlı boyları yüksək mövqe tutmuşdular. **Mirzə Cahan Şahin** söylədiyinə görə atası Qara Yusif, Oğuz Xaqanın oğlu Dəniz Xanın 41-ci törəməsiydi. Onlar VII-ci yüzildən sonra Qaraqoyunlu deyə yad edilməyə başlandılar. Qaraqoyunlu ulusunun içində **Qaraqoyunlu, Baharlu, Duharlu, Qaramanlu, Alpavut, Çakərlu, Saatlı (Sa`dlı, Sakatlı)** (Türkiyənin İğdir vilayətinin olduğu sahə **Saat Çuxuru (Çökəyi)** adlanır ki, bu ad həmin **Saatlı/Sakatlı** tayfasının adındandır), **Ayınlu, Hacılı, Ağaçəri, Düğər və Bayramlu** tayfaları vardi. Onların yaşadığı yerler Göyçə, Maku, Gəncobasar; Savo Şahsəvonləri bölgəsi, Xoy və Marağa idi.

Qaraqoyunluların başçısı **Bayram Xoca** Cələyirli Sultan Üveysin əmirlərindəndi və bu xanədanın özülünü o qoymuşdur. O vaxta kimi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları Anadoluda, Azərbaycanda və İraqda köçəri həyat sürürdülər. Bayram Xocanın oğlu **Qara Məhəmməd**, Van şəhəri mərkəz olmaqla Qaraqoyunlu hakimliyini yaratdı. 1387-ci ildə Teymurun Ərzurum yürüşündə onu qarşıladı və geri oturtdı. 1388-ci ildə isə Təbrizə daxil olub Cələyirlilərin əlindən aldı. Beləliklə Təbriz uğrundakı mübarizələr başlayırdı. Onun oğlu və Qaraqoyunluların nəhəng hökmdarı Qara Yusif (1398-1420) 1390-ci illərdə Təbrizi ələ keçirdi ancaq Teymurun qoşunlarının yaxınlaşması ilə O, Anadoluya çöktü. 1408-ci ilin yaz fəslində Teymurilər ilə Təbriz və Azərbaycan uğrunda həllədici hərb yarandı. Bu hərbdə Qara Yusif Miranşahı möğlüb etdi və Həmədana kimi qovdu. Halqın nifrotini qazanmış Miranşah öldürüldü və Teymurilərin Azərbaycandakı hakimiyyətinə son qoymıldı. Beləliklə Qara Yusif Azərbaycanın yeganə hakimi oldu. Digər vilayətləri isə oğulları idarə edirdi. Qaraqoyunluların paytaxtı Təbriz şəhəriydi. Bu dövlət Azərbaycanda 1410-1468-ci illər arasında yaşadı. Kür çayından şimalda yerləşən Şirvanşahlar dövlətinin ərazisini çıxmaqla bütün Azərbaycan Qaraqoyunlu hakimiyyətindəydi.

AĞQOYUNLULAR DÖVLƏTİ

Ağqoyunlu nəslidir Oğuz Xanın törəmələridir. Bu əcdadın banisi Bayandur Xandır. Ağqoyunlular, Qədim və Orta osrin bir hissəsində böyük tarixi rollar ifa etmiş **Qon=Xon=Qoyun** adlı Türk tayfasının törəmələridir və onlar qədim adlarını qoruyub saxlamışlar, bu adla gəlib Azərbaycanın, Anadolunun bir hissəsində məskunlaşmışlar. Əbu Bekr Tehrani isə **Kitabi Diyarbəkiriyyə** adlı əsərində yazır: Ağqoyunlular Bayandur ulusunun bir tayfasıdır və Bayandur Xanın atalarının 52-cisi Oğuz Xaqana gedib çıxır. Onun 20-ci atası Sunqur Bey isə Hz. Məhəmmədə müasirdir. Onlar Türküstandan Qıpçaq yurduna ordan da Arana gəliblər, Göyçə Göl ətrafında məskunlaşmışlar.

XV-ci əsr tarixçisi Fozlullah İbn Ruzbihan yazır: Bayandur Xan öz nəsillərini Oğuz Xanın oğul və nəvə törəməsi sayırdı.

Ağqoyunlu dövlətini yaranan Türk tayfalarının adları bunlardır: **Bayat, Əmirlu, Çakırlu, Duharlu, İnallu, Saathı (sakathı), Ağaçəri, Qaramanlu, Düzər, Bəğdili, Çəpni, Qacar, Alpavut, Baharlu, Özər, Biçən, Pirnək, Tabanlu, Əhmədlü, Çavundur, Dodurqa, Qarxin, Əfşar, Mosullu, Xoca Hacılu, Süleyman Hacılu, Həmzə Hacılu**.

Ağqoyunlular Diyarbekir vilayətində öz hakimiyyətlərini qurmuş, orda yaşayırdılar və bu bəyliyin qurucusu Tur Əli Boy idi. Ondan sonra yerinə oğlu Fəxrəddin Qutlu keçmiş və Duharlu tayfasının Trabzon Rum İmperatoruna məğlubiyyəti sobobilə onun üstünə yermiş, İmператорu məğlub edərək qızı **Despina**'nı əsir alıb Duharluların əvəzini çıxmışdır.

Ancaq Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ulusları Türk olmalarına baxmayaraq bir-birinə yağı gözüyle baxıblar və aralarında qanlı-qadəh mübarizələr gedib. Elxaniler dövlətinin dağılmasından qabaq 1332-1334-cü illərdə Anadoluya gəlmış tanınmış səyyah İbni Batuta yazır: “Ərzurum və həvalisi iki Türk tayfasının mübarizəsi noticəsində xarabaya dönübdür”.

Elxanilərin süqutundan sonra Qaraqoyunlular İraqda hakimiyyət qurmuş Cəlayirlilərə, Ağqoyunlular isə onların rəqibi olan Sotayoğullarına daxil olmuş onların mübarizəsinə qoşulmuşdular. Tarixi hadisələri öz mənafeləri istiqamətində təqib edərək də növbə ilə böyük dövlətlər yaratmışdır.

Tur Əlidən sonra gələn Ağqoyunlu bəyləri köçəri Türk tayfalarından ibarət gücləri ilə Xorasandan Fərat çayına, Qafqaz dağlarından tutmuş Omman Dənizinə kimi böyük bir sahədə imperiya yaratmışdır.

Ağqoyunlu dövlətinin on çiçekli dövrü isə Uzun Həsən zamanıdır. O, hakimiyyətə gələn kimi Gürcüstan və Dülqadırlı bəyliyi üstünə yürüş etdi. Trabzon Rum İmperatorunun qızını alıb arxasını daha da möhkəmləndirdi.

Osmanlı hökmdarı Fateh Soltan Məmməd Sinop və Kastamonuda hökmran olan Candaroğulları bəyliyini ləğv edib Trabzon Rum İmparayı üstünə yeridi və onu 1461-ci ildə ləğv etdi. Uzun Həsən isə ona qarşı durmaq istədi, hətta anası Sara Xatını elçi yolladı; lakin uğurlu olabilmədi.

Venesiya və digər Avropalı dövlətlər isə Osmanlının qorxusundan ləzəyo golırlar və ona ilışib, qabağını kəsəcək nəsə axtarırlar; cünkü özlerinin Osmanlı qarşısında dözüm gətirəcək gücləri yoxdu. Uzun Həsən onlar üçün axtarış tapabilmədikleri fürsət olabilərdi. Güney Avropa ölkələri Osmanlı İmparayı ilə kəskin hərbi qarşıdurmaya və ticari rəqabətə girişmişdi. Uzun Həsənin ürəyindən də Osmanlı dövlətini ləğv edib torpaqlarını tutmaq və dünyamın on böyük və on qüdrətli dövlət xadimi olmaq fikri keçirdi; cünkü 1460-ci illərdə qazandığı uğurlar, Qaraqoyunlu və Teymuri qüvvələrin məğlub edilməsi Ağqoyunlu dövlətini imperiyaya çevirmişdi. Bu da Uzun Həsəndəki mənəməlik hissini daha da gücləndirmişdi. Həmçinin əvvəlki illərdə Osmanlılarla etdiyi və uduzduğu mübarizələrin nailiyyətsizliyi ürəyini ağırdır və qisas üçün məqam axtarır. Avropalılar, başda da Avropanın dini mərkəzi olan Venesiya, min al dil ilə soxulub ondan Osmanlı əleyhində istifadə etmək istəyirdi. Uzun Həsəni Fateh üstünə yeritməklə bir daşla iki quş vuracaqdılar; cünkü bu döyüşdə iki Türk dövlətinin qarşıdurması yaranacaq, biri məhv olsa digorinin də gücünə zərbə enəcək, həm də qardaşlar arasında düşmənçilik hissi oyanacaqdı. O hiss də irəiliki zamanlarda onların ittifaqına və ittihadına manəəçilik törədəcəkdi. Venesiya 1263-cü ildə Təbriz ilə müqavilə bağladı.

Uzun Həsən Fatehin Trabzon Rum Dövlətini ləğv etməsinə mane olabilməyincə, qayıdarkon Qaraqoyunlu dövlətini ləğv etmişdi. İraq, Azərbaycanın tamamı və İranı tutub Gürcüstan üstünə yermişdi.

Venesiya, Lex, Macar, Sicilya kralı ilə Papa onu qane etdilər ki, Osmanlı Dövlətini də ləğv edəbilər və dünyamın ən böyük hakimi olabilər. Beləliklə iki dövlət arasında yaranan qarşıdurmadı, həm Ağqoyunlu dövlətinin həm də Osmanlı dövlətinin gücü zəifləyərdi. Uzun Həsən onların təsiri və ürəyindəki ehtirasa meğlub olub 1473-cü ildə Osmanlı Dövləti üstünə yürüş etdi və Oltuqbəli hərbində məğlub oldu. 1478-ci ildə də dünyasını əvəz elədi və paytaxt Təbrizdə dəfn olundu. Onun ölümündən sonra Ağqoyunlu Türk dövləti çox çəkmədən 1490-ci ildə ləğv olub siyasi tarix səhnəsindən çıxdı.

Səfəvilər Dövləti, Ağqoyunlular Dövlətinin torpaqarı üstündə XVI-ci əsrənə tutmuş yaranmağa başlamışdır.

AZƏRBAYCAN 15-ci ƏSRDƏ

SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ

Səfəvilər dövləti, adını bu təriqətin yaradıcısı Şeyx Səfiyəddinin adından götürmüştür. Əslində sünñü məzhəbindən olan Səfiyəddin, Elxanlılar dövründə təriqətin mərkəzi olan Ərdəbildə böyük nüfuz qazanmış və Elxanlı dövlətinin başçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Bu təriqətin bünövresini qoyan Şeyx Səfiyüddin İshaqın babası Firuz Şah 10-cu əsrə Anadoludan Ərdəbilo köçmüş Türkmen ailəsinə mənsubdur. Səfiyüddin 1334-cü ildə rəhmətə getdikdə oğlu Sədrəddin, ondan sonra da, Xacə Əli şeyx oldu. Onların şöhrətləri öz yaşadıqları torpaqları ötmüş İraq, Suriyə, Anadolu, İranın digər bölgələri, Bəlx və Buxaraya kimi yayılmışdı. Osmanlı hökmdarları da hər il onlara **Çərağ ağçası** deyilən hədiyyələr yollayırdı. Xacə Əliyə kimi sünñü olan təriqət ondan sonra şəliyə sarı yönəlmışdır. Əmir Teymurun yanında böyük nüfuzlu malik olan Xacə Əliyə Ərdəbil və kendleri ormağan edilmişdi. Onlar burda bir növ toxunulmazlıq hüququna malik olmuşdular. Beləliklə bura, Osmanlıının saraydan uzaqlaşdırmaqla düşmənə çevirdiyi şəxslərin də barındığı yere dönmüşdü. Əmir Teymurun özüyle birgə Anadoludan bir növ əsir kimi getirdiyi Türkmenlər Xacə Əlinin şəfaoti ilə azad buraxıldılar və Ərdəbilde bir məhəllədə məskunlaşdırıldılar ki, adlarına **Rumlu** deyildi. Onlar, təriqətin təbligatçı müridlərinə çevrildilər və sonralar yaranan qızılbaş tayfalarının ən qüdrotlisi oldular. Təriqət şeyxliyinin atadan oğula keçməsi ilə siyasi birlik yarandı və Şeyx Cüneyd zamanında bu təriqət tamamilə siyasi bir mahiyyət qazandı.

Səfəvilər dövründə hakim təbəqəni təşkil edən Türk tayfları bunlardır: **Şamlı, Ustaclu, Türkmen, Rumlu, Zülqədərli, Əfşar, Qacar, Təkəli, Xumuslu, Talas**.

Şeyx Cüneydin, əmisi ilə araları döydi və müridlərini götürüb Azərbaycan, Aran, Şərqi Anadolu ilə İranın digər bölgələrini dolanıb üşyanlar qaldırdı. Osmanlı, Misir və Trabzon Rum Dövləti torpaqlarında dövlət yaratmaq istədisə də buna nail olabilmədi. Uzun Həsənin bacısını aldı və Ağqoyunlu torpaqlarında azad hərəkət etmə imkanına qovuşdu. Şeyx Cüneyd ətrafına 12 000 mürid yığıb 1500-cü ildə Şirvana hücum çəkdi Şirvanşahlar ordusunu məğlub etdi; ancaq özü bu hərbdə həlak oldu. Yerinə oğlu Şeyx Heydər keçdi. Heydər, Uzun Həsənin qızını aldı və böyük nüfuz qazandı. Atasının qisasını almaq üçün Şirvan üstüne yürüş etdi. Gedon horbdə həlak oldu, ailə üzvləri və uşaqları qaynı Yaqub Xan tərəfindən xilas edildilər. Ancaq Yaqub Xan onları İstəxr Qalasında həbs elədi. Yaqub Xanın ölümü ilə onlar azad buraxıldılar.

Heydərin böyük oğlu Əli, müridlər tərəfindən şeyx elan edildi. Əli, dövlət qurmaq cəhdinə üz tutunce Ağqoyunlular onu öldürdülər və oğlu 6 yaşlı Şah İsmail müridlər tərəfindən qaçırdılıb Gilana aparıldı. Burda altı il gizli

şəkildə saxlandı və 13 yaşına çatdıqda babası Uzun Həsənin taxtında eyleşmək üçün gizləndiyi Lahicandan yola düşdü. Otrafına yiğdiyi Ustaclu, Şamlı, Rumlu, Mosullu, Hindli, Təkəli, Bayburdu, Çapanlu, Qaradağlı, Zülqədərli, Varsak, Əfşar və Qacar oymaqları ilə Aran və Şirvanın bir hissəsini öz hakimiyyətinə keçirdi. Üzünü Azərbaycana tutdu və Ağqoyunlu hökmədəri qarşısında duruş gətirəbilməyib qaçıdı. İsfahan, Kâşân, Yəzd, Shiraz və Qum şəhərlərini hakimiyyəti altına aldı. Ağqoyunlu dövləti də ömrünü başa vurdu.

1508-ci ildə Xorasan xaric Azərbaycan, İran, Ağrı Dağına yaxın yerlərin tamamı, İraqı Ərəb, Səfəvi hakimiyyətinə daxil olmuşdu. Şah İsmail daha sonra babası Uzun Həsənin vətəni olan Diyarbekir və Suriyə kimi olan yerləri gəzib-dolandı. O, Ağqoyunlu Dövlətinin torpaqlarının tamamını əlinə keçirmə yolundakı cəhdələrini davam etdirdi. XVI-ci əsrin evvəllərində qonşuluqda olan dövlətlərin tamamı, Səfəvilərin, Azərbaycanda yaşamış Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların varisi olduğunu daha qəbul etmişdi.

Şah İsmail 1510 ilində Mərv yaxınlığında Özbək xaqanı Şeybani Xanın ordusunu məğlub edib Xorasan vilayetini əlinə keçirdi. XVI-ci əsrin ilk ilinin axırında Səfəvi Dövlətinin torpaqları Amudərya çayından Fərat çayına kimi uzanıb gedirdi. Paytaxt isə Təbriz şəhəriydi.

Səfəvi ordusu 1514-cü il Avqust ayının 23'ü tarixində Makunun cənubqərbindəki Çaldırın düzüyündə Osmanlı Padşahı Yavuz Sultan Səlimin ordusuyla girdiyi döyüsdən məğlubiyyətlə çıxdı və geri çekildi. Səfəviler bu hərblə Ərzincan, Diyarbekir, Mardin və Anadolunun bəzi vilayətlərini əldən verdilər.

İki qardaş dövlətin, güclərini bireşdirəcək və ya bir-birinə arxa duracaq yerdə, sadəcə olaraq mənəməlik hissini məğlub olan hansı sərkərdəninse sohv addimları ucbatından, minlərlə Türk igitinin qanının Çaldıranda su kimi axması, bu hərbin qüdrətli bir Türk dövlətinin süqutunun başlanışına, digərinin də zərbə yeməsinə amil olması, Türk tarixi cəhətdən təəssüfləndiricidir.

Şah İsmail 1524-cü ildə rəhmətə gedənə kimi şimaldakı Şirvanşahları və Şəkinin Səfəvilərə tabe etmişdi. Oğlu I-ci Təhmasib (1524-1576) dövründə Şirvan torpaqları Səfəvi Dövlətinin tərkibinə daxil edildi və Şəkinin hakimiyyətinə nəhayət verildi.

Ottoman Padşahı Qanuni Sultan Süleyman 1534, 1535, 1548, 1554-cü illərdə dörd dəfə Səfəvilər üstünə yeridi. Qanuni, bu hücumlarla hər hansı nəticəyə yetişəbilməyəcəyini başa düşüb 1555-ci ildə Tohmasib ilə Amasyada sülh sazişinə qol çekdi. I-ci Təhmasibin ölməsindən sonra Azərbaycanda bir müddət hakimiyyət mübarizəsi getdi. Bundan istifadə ədən Osmanlı Sultani III-cü Murad ordusuya 1578-ci ildə Cənubi Qafqazyaya daxil olub Şamaxı və

AZƏRBAYCAN 16-cı ƏSRDƏ

Dərbəndi işgal etdi. 12 il çəkən Osmanlı-Səfəvi ixtilafi 1590-ci ildə qol çəkilən İstanbul Sazişi ilə nəhayət tapdı. O dövrədə hakimiyyətə gələn Şah Abbas, Azərbaycanın cənubşərqiindəki yerlər xaric, qərbdəki torpaqların tamamını Osmanlı İmperiyasına təhvil vermək məcburiyyətində qaldı.

Səfəvilər zamanında Azərbaycan vilayətlərə bölünmüdü və hər vilayətin başında da bir Bey dayanırdı. Osmanlı idarəsi vaxtında isə paşalıq və sancaq bəyliyi deyilən idarələr yaradılmışdır.

Səfəvi Türk Dövlətinin başına tozoco keçən I-ci Şah Abbas (1578-1629) Osmanlı İmperiyası ilə mübarizə edəbilmək və Azərbaycanı yenidən ələ keçirmək üçün bəzi mühüm reformlara üz tutdu. Təzə hərbi hissələr yaradıldı. Ancaq həddən artıq səhvə yol verildi və dövlət idarələrinə Fars mənşəli şəxslər təyin edildi. Dövlətin paytaxtı 1598-ci ildə Qəzvindən İsfahanə köçürüldü. Bununla da idarə Türk ənənəsindən aralanmağa və laxlamağa başladı.

Şah Abbas 1607-ci ildə Azərbaycanın tamamını, İrəvan yaylağını və Gürcüstanın bir hissəsini Osmanlı Dövlətinin əlindən alıb öz hakimiyyətinə keçirdi. Osmanlı-Səfəvi döyüşləri vaxt-vaxt dayanmasına baxmayaraq 1639-cu ilə kimi davam elədi. Ağır döyüşlərdə Osmanlı orduları məğlub oldu. İki böyük Türk imperiyasının üzləşdiyi hərblər nticəsində, Azərbaycanın ticarət mərkəzləri, Şamaxı, Təbriz, Naxçıvan, Ordubad və Culfa kimi şəhərləri hədsiz ziyan çəkdi.

I-ci Şah Abbas dövründə torpaqların idarəsi təzədən nizama salındı və bəylərbəyliklərinin sərhədləri müəyyənləşdirildi. Bu dövrə Azərbaycanda olan bəylərbəyliklər:

1-Təbriz Bəylərbəyliyi: Talış (Talış, Talas), Xəzər Dənizinin cənub sahili, Qaradağ, Xoy, Sərab, Şamaxı, Muğan, Mərənd və Urmıyo Gölünün cənubqərbə torpaqları daxildi.

2-Çuxursaat (Çuxursakat, Çuxurso'd)-Naxçıvan Bəylərbəyliyi: Araz çayının şimalındakı böyük İrəvan torpaqları, Naxçıvan, Naxçıvanın cənubundakı Maku, Ağrı dağının cənubşərqiindəki bölgələr bura daxildi.

3-Qarabağ Bəylərbəyliyi: Mərkəz şəhər Gəncə, indiki Dağlıq Qarabağın tamamı, Aran Qarabağı; Ağstafa, Ordubaddan şimalşərqi səri Bərgüşəd, Ordubad və Culfanın şərqində yerləşən Arazbasar, Cavanşir, İrəvan yaylağı və Gürcüstanın bir hissəsi bu bəylərbəyliyin torpaqlarıydı.

4-Şirvan Bəylərbəyliyi: Mərkəzi Şamaxı olmaq üzrə keçmiş Şirvanşahlar dövlətinin torpaqları, Şəki və Ərəş vilayəti onun ərazisiydi.

Ərdəbil, Səfəvilər tərəfindən müqəddəs şəhər qəbul edilirdi və heç bir bəylərbəyliyə tabe deyildi. Bura birbaşa saraya tabe idi. Ərdəbil şəhəri ilə digər vilayətlərin hakimini Şah təyin edirdi. Xalxal bölgəsi də bəylərbəyliyin

tərkibinə salınmamışdı və Şah tərəfindən təyin edilmiş şəxslər tərəfindən idarə edilirdi.

Azərbaycanda 1608-1610-cu illerdə Cəlali üsyənləri baş verdi. Ölkə Səfəvi siyasi sistemində daxil olduqdan sonra iso üsyən bütün Şirvana yoluxdu (1515-1516). 1640-ci illərdən tutmuş Azərbaycanda az da olsa inkişaf dövrü başlamışdır. XVII-ci əsrin 70-80-ci illərində ölkənin iqtisadiyyatı canlanmışdır. XVII-ci əsrin sonlarında Rus hissələri Azərbaycanın Xəzər sahilindəki torpaqlara hücumlar çəkməyə başladılar.

Səfəvi Dövləti, XVII-ci əsrədə daha Türk dövlət ənənəsindən çox uzaqlaşmışdı. Türk hökmdarı I Şah Abbas ölkənin idarəsində Farslara üstünlük vermiş və onlar vasitəsilə keçmiş Fars şahlarının ənənələrini təzədən dırıltmışdı. Türkmen əmirlerinin ordu dakı nüfuzları və qüdrotları tamamilə ləğv edilmişdi. Təəssüflər olsun ki, Şah Abbas həyata keçirdiyi bu tədbirlərlə Türk olan Səfəviləri, Fars Səfəvilər Dövləti halına gətirmək üçün həddən artıq səy göstərmişdi.

AZƏRBAYCAN 17-ci ƏSRDƏ

AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

Azərbaycan XVIII-ci əsrin ilk illərində İranın işğalı altındaydı. Səfəvilər, Nadir Şah Əfşar və Qacarlar dövrü, Azərbaycan Türklori üçün fəlakətlərin üz verdiyi illər olmuşdur. Onların dövründə güclü Türk tayfaları Azərbaycan ərazisini dağıdılmış və təbii olaraq da Türk gücү sindirilmişdir. Ağa Məhəmməd Qacar isə Güney Azərbaycan və digər Türk yurdlarına fəlaket götirmişdir. Onun zülmü ərşə çıxmışdır.

Rus orduları 1723-1726-cı illərdə Xəzər sahilindəki Azərbaycan vilayətlərinə hücum çəkib bozi yerləri işgal etmişdi. Həmin vaxtda Osmanlı ordusu Tiflis, Şamaxı, Gəncə, Təbriz və Xoy kimi şəhərləri İmperiya torpaqlarına daxil etdi. Hacı Davudun rəhbərliyindəki İran müxalif qüvvələr 1721-ci Şirvan Boylorbəyliyinin mərkəzində müstəqil bir xanlıq yaratdı. Bu xanlığın mərkəzi Şamaxı şəhəri idi. Şirvan Xanlığı Osmanlı Dövlətinin köməyi ilə Nadir Şah Əfşarın hücumları qarşısında dayanıb dözebildi. 1724-1725-ci illərdə Gürcüstanın tamamı ilə İrəvan bölgəsi və Azərbaycanın bir hissəsi Osmanlı hakimiyyətindəydi. Şirvanın mərkez hissəsi isə Osmanlı Dövlətinin dayaq olduğu Hacı Davudun əlindəydi. Osmanlı-İran hərbələri 1730-cu illərdən başlayaraq şiddetləndi və məşhur Türk komandiri Nadir Şah Əfşarın rəhbərliyindəki İran ordusu qələbə çıalmaga başladı.

İran ilə Rusiya 1732-ci il yanvar ayının 31-i tarixində Rəştədə saziş bağladılar. Həmin sazişə əsasən Rusiya Xəzər sahilindən Kür çayının axarına kimi olan bütün torpaqları İran'a buraxırdı, Bakı və Dərbənddəki ordularını çıxardırdı. İran isə Türkiyəni bu bölgədən tamamilə çıxartmağı planlayırdı.

Muğanda 1736-cı ildə qurultay toşkil edildi və Nadir orda İran şahı elan edildi. O, Şah elan edilən kimi də ilk doşə Səfəvilər vaxtında həyata keçirilmiş idari qurğunu ləğv etdi. Şirvan Boylorbəyliyi, Qarabağ Bəylərbəyliyi, Güney Azərbaycan (Təbriz) Bəylərbəyliyi və Çuxur-Saat (Çuxursakat) Bəylərbəyliyi əvəzinə İrəvandan Dərbəndə kimi olan əraziləri əhatə edən Azərbaycan adlı vilayəti təşkil etdi.

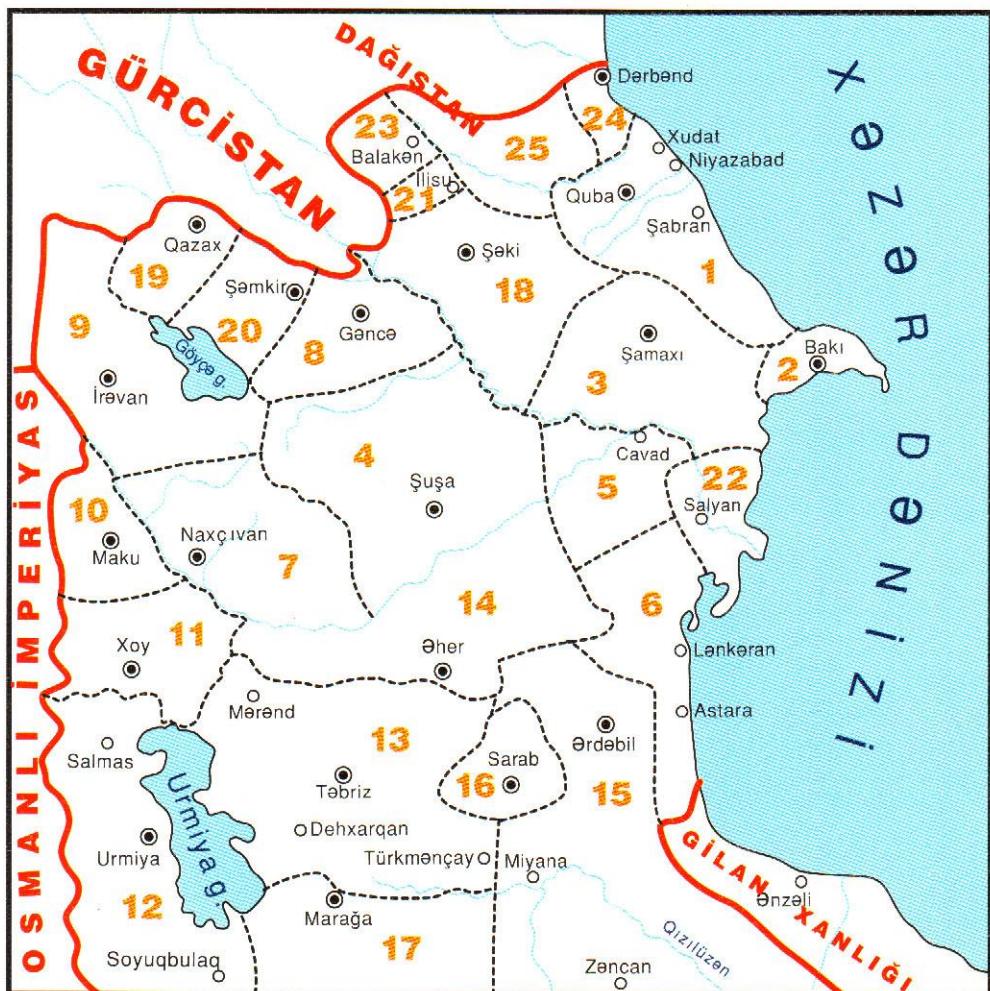
Şah İsmaildən sonra yerinə keçən oğlu Təhmasibin səltənəti 53 il çəkmişdi. Əfşar Türklorının rəhbəri Nadir Şah Əfşar Səfəvi dövlətini ləğv edib Əfşar xanədanının hakimiyyətini elan etdi. Ancaq Onun dövrü çox qısa çokdi. Nadirin osl məqsədi İran coğrafiyasında məzhəbçiliyi ləğv etməkdi, əlbətdə bu, bozi چevrələrin oyununu pozurdu. Nadir Şah qotlo yetirildi və daha Azərbaycandakı mərkəzi güc cılovu olində saxlayıbmədi. Azərbaycan kiçik xanlıqlara bölündü. Bunun nəticəsində də Azərbaycan torpaqlarında; Şəki, Qarabağ, Quba, Şamaxı, Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gəncə, Təbriz, Sərab, Ərdəbil, Xoy, Urmiyə, Qaradağ, Talış (Talış, Talas), Məraqa, Maku,

Cavad, Xalxal Xanlıqları yarandı. Daha kiçik olan Qutqaşen, Qəbələ, Əroş, Qazaq, Şəmşəddil, İlisu və Salyanda da sultanlıqlar təşkil olundu. Azərbaycanın cənubşərqində Car-Balakən camaatı yaşayırıldı. Qarabağın dağlıq hissələrində isə Vərəndə, Xaçın, Gülüstan, Dizak, Carabərt Məlikləri öz hakimiyyətlərini elan etmişdilər. Qarabağ xanı Pənah Əli Xan İranda Nadir Şahin varisləri arasında yaranmış iğtişaşdan istifadə edib Muğru (Meqrı), Güney, Pativ, Qarakilsə ilə yanaşı Xudaferin körpüsündən Kürökçaya kimi olan torpaqları işgal etmişdi.

Quba Xanlığı Şimali Azərbaycanın ən qüdrətli xanlıqlarından biriydi. Qubalı Fətəli Xan (1758-1789), Salyan Sultanlığını, Dərbənd, Bakı, Cavad və Şamaxı Xanlıqlarını özünə tabe hala getirdi. Şəki Xanlığını isə vergiyə bağladı, Dərbəndi özünə mərkəz elədi. Zahirdəki adı, Quba Xanlığı olsa da, Fətəli Xanın qurduğu bu dövlət Azərbaycanın şimalşərqi hissəsini öz əlinə yiğmişdi.

İranda XVIII-ci yüzyilliyin axırlarına səri Türk nəslindən golmə Qacarlar hakimiyyətə goldilar. Qacarların hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan xanlıqlarının müstəqillikləri möhdudlaşsa da, 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd Şah Qacarın ölümündən sonra Rus işgali başlayana kimi onların böyük eksəriyyəti öz dövlət quruluşlarını saxlaya bildilər. Ancaq əvvəlcə Şəki, sonra da Quba Xanlığının, Azərbaycan torpaqlarının tamamını öz hakimiyyəti altına salmağa cəhd etməsi, başqa sözlə desək mərkəzi “Azərbaycan Türk Dövləti” yaratmaq fikrinə düşmələri, daxili və xarici səbəblərdən asılı öz mənzilinə çata bilmədi.

AZƏRBAYCAN XANLIQLARI 18-cı ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

- 1. QUBA XANLIĞI
- 2. BAKI XANLIĞI
- 3. ŞAMAXI XANLIĞI
- 4. QARABAĞ XANLIĞI
- 5. CAVAD XANLIĞI
- 6. TALIŞ XANLIĞI
- 7. NAXÇIVAN XANLIĞI
- 8. GÖNCƏ XANLIĞI
- 9. İRƏVAN XANLIĞI
- 10. MAKU XANLIĞI
- 11. XOY XANLIĞI
- 12. URMİYA XANLIĞI
- 13. TƏBRİZ XANLIĞI
- 14. QARADAĞ XANLIĞI
- 15. ƏRDƏBİL XANLIĞI
- 16. SARAB XANLIĞI
- 17. MARAĞA XANLIĞI
- 18. ŞƏKİ XANLIĞI
- 19. QAZAX SULTANLIĞI
- 20. ŞƏMŞƏDDİL SULTANLIĞI
- 21. İLİSU SULTANLIĞI
- 22. SALYAN SULTANLIĞI
- 23. CAR-BALAKƏN CAMAATLIĞI
- 24. DƏRBƏND XANLIĞI
- 25. TABASARAN

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN ÇARLIQ RUSİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

XIX-cu əsrin əvvəllərində xanlıqlar arasında son-mən mübarizəsi gedirdi. Bununla da, həmişə Türk xalqının qənimi kəsilmiş iki fitnəkar düşmənin, İran və Rusyanın Azərbaycanı işgal etmə siyasetinə qarşı durabilecək bir gücün yaranması qeyri mümkün hala gəldi. Xüsusilə Çarlıq Rusiyası Güney Qafqazyanın (transqafqazya) tamamını caynağına keçirmək qərarındaydı.

Osmanlı Dövləti keçmiş qüdrətini itirmiş, Rusların qabağını kəsə biləcək yeganə qüvvə olan Qızıl Orda Dövləti, Əmir Teymur tərəfindən dağıdılmışdı. İran coğrafiyasında isə mərkəzi birləş Səfəvilərlə birlikdə dağılmışdı. Əsrlər boyu Avropa dövlətləri ilə ünsiyyətənən, xüsusilə Alman, Fransız və İngilislərin gücünü həmişə öz tərəfinə çəkən, onlardan müasir avadanlıqları alaraq ordularını işgalçı mexanizmə döndərən Rusiya, Asiyana ortalarına və cənubuna sarı enmənin vaxtının gəldiyini dərk edir və o yolda da yeriməyə başlayırdı. Çünkü onların qarşısına çıxacaq və dözüm gətirəcək güclü dövlətlər qalmamışdı. Onlara ancaq Osmanlı Dövləti mane ola bilərdi; lakin Osmannıllar da, Avropadan dünya hegemonluğunə üz tutan İngiltəro, Fransa, Almaniya, İtaliya, Avstriya və s. dövlətlərin oyunlarını puça çıxartmağın çarələriylə məşğuldular.

Asiyada özünün gücü qarşısında dözüm gətirəcək bir qüvvə qalmadığını dərk eliyən, **Vəhşilər Imperiyası** kimi çıxış edən Ruslar, eynile Monqol orduları kimi dağdırıcı; ancaq onlardan daha ağıllı və sistemli şəkildə bütün qalaları birbə-bir işgal edərək isti dənizlərə sarı yeriyirdilər.

Rusiya, **Dəli** ləqəbli Çar Böyük Piyotrun vəsiyyəti istiqamətində yeriyirdi. Tarixi bir sonəd kimi həmin vəsiyyətnamə ixtisarla təqdim olunur:

1-Əsgərləri hərbə öyrəşdirmək üçün Rus milləti daim hərbde olmalıdır. Arada bir mali islahatlar üçün hərb dayandırılmalıdır. O zamanda belə, orduların tənzimi ilə məşğul olunmalıdır.

2-Hərb zamanı Avropanın ən mütərəqqi dövlətlərindən zabitlər və alımlər gətirdilər onlardan istifadə edilməlidir.

3-Ruslar, şimalda Baltik, cənubda Qaradəniz sahilərinə kimi günü-gündən yayılmalıdır.

4-İstanbulla və Hindistana mümkün qədər yaxınlaşılmalıdır. İstanbulla hakim olanın, cahanın həqiqi hakimi olacağı yaddan çıxardılmamalıdır. Bu səbəblə Osmanlı dövlətinə ardıcıl hücumlar çəkilməli və Bəsre (Kəngər) Körfəzinə enə bilmək üçün də, İran dövlətinin tezliklə ləğvinə çalışılmalıdır. Mümkün qədər dünyamın keçmiş

ticarət yolunun istiqamətini Dəməşq yoluna döndərib Hindistana kimi gedilməli və İngiltərənin mali hökmranlığından xilas olunmalıdır.

5-Avstriya hakimlərini, Türkləri Balkanlardan qovub çıxarmaları üçün təşviq edib, İstanbulun işgalinə nail olmasına çalışılmalı, sonra da Avropalıları Avstriyanın əleyhində qışqırdıb İstanbul onların əlindən alınmalıdır.

6-Papanın ruhani hakimiyyəti danılmalı, Macarıstan ilə Osmanlı ölkələrində və Polşanın cənubunda yayılmış Rum-Ortodoks məzhəbinə mənsub xiristianlar Rusyanın bayrağı altında cəmləşdirilməlidir.

7-Bütün bunların nəticəsində İsvəç pərişan, İran məğlub, Polşa məhkum olub Osmanlı ölkələri işgal edildikdə, ordularımız Qaradəniz və Baltık dənizində güclənib, bütün dünyanın hakimiyyətinin bölüşülməsi üçün, Fransa və Avstriyaya ayrı-ayrılıqda gizlin sazişlər bağlanması üçün təklif ediləcəkdir. Onlardan biri bu təklifi qəbul etməyiçək, digəri edəcəkdir. Təklifi qəbul edəni digərinin üstünə yeridib onu aradan götürdükdən sonra, Rusiya bütün şərq ölkələrini işgal etdiyindən, o da Rusiyaya tabe olacaqdır. Bu təklifi ikisi də qəbul etməsə aralarında düşməncilik yaradıb onlar bir-birinə salınmalı, taqətdən kəsildiklərinə qane olduqdan sonra da onlara hücum çəkib ölkələri işgal edilməli və beləliklə bütün Avropa Rus hakimiyyəti altına alınmalıdır.

1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya daxil edildi. O əsnada Qazaq Sultanlığı ilə Şemşəddil Sultanlığı Gürcüstana bağlı olduğundan onlar da Gürcüstanla birgə Rusyanın tabeliyinə düşmüştülər. Bu hadisə, eyni zamanda Azərbaycan torpaqlarının işgal ediləcəyini də xəbər verirdi. Rus orduları 1803-cü ildə Car-Balaken camaatının müqavimətini sindirib Gəncəyə sarı hückuma keçdilər. Gəncə Xanlığı onların “Güney Yürüşü” qarşısında ən böyük bir maneydi. Gəncə Xanı Cavad Xan, Quba Xanı Fətəli Xanın mirasını təhvil almış və xanlıqları birləşdirib vahid dövlətə çevirmə yoluna düşmüştü; lakin o çox çətin bir yoldu. Ruslar da təbii olaraq, Cavad Xanla Gəncə Xanlığının nüfuzunu sindirib digər xanlıqların, bu münasibətlə də Azərbaycan Türklerinin müqavimətini möhv etmək məqsədilə işə burdan başlayırdılar. Azərbaycanın qəhrəman övladı Cavad Xanın müqaviməti Rusları saxlaya bilmədi və Gəncə 1804-cü ilin Yanvar ayında işgal edildi. Cavad Xan və oğlu Hüseynqulu, Türkə yaraşan şokildə döyüşüb şəhadət mərtəbəsinə ucaldılar. Rus ordusunun Gürcü mənşəli komandiri Sisyanovun əmri ilə onlar dəhşətli qırğın törətdilər. Gəncəli şair Həsən, Rusların etdiyi vəhşiliyi yazdığını şərində bu cür dilə gətirib:

**Baydaqları bürc üstündə qurdular
Tifil uşaqları hamı qırdılar.
O zaman ki, Cavad Xanı vurdular
Sanasan qırıldı beli Gəncənin.**

Həmin Sisyanov, Bakı döyüslərində Bakı Xanı Hüseynqulu Xanın xalası oğlu İbrahim Bəy tərəfindən tapança atəsi ilə məhv edildi və Cavad Xanın qisası alındı.

İran həmin ildə Rusiyaya hərb elan etdi. Ruslar qısa müddətdə İran ordularını məğlub edib Qarabağ, Şəki və Bakı Xanlıqlarının torpaqlarını da caynaqlarına keçirtdilər. 1813-cü il Oktyabr ayının 13'ü tarixində Rusiya məğlub olmuş İranla, Qarabağın Gülüstan kəndində Azərbaycan Türklerinin vətənini bölüşdürən bir müqavilə bağladı. Bu müqavilə ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları eşikdə qalmaq şartılı, Araz çayının şimalında qalan və Türklorin məskun olduğu torpaqlar, yəni Gəncə, Qarabağ, Nuxa, Lənkəran, Şamaxı, Quba və Dərbənd, Rusyanın hakimiyyətinə keçdi. İran, bu hərbdəki məglubiyyətini qəbul etmədi və 1826-ci ildə altmış min nəfərlik orduyu ilə Şimali Azərbaycana daxil oldu, İrəvan Xanlığının torpaqlarını işgal etdi. Rus-İran döyüşləri təzədən başlandı. İran ordularının başında dayanan Şahzada Abbas Mirzə ikinci dəfə məğlub oldu. 1828-ci ilin Fevral ayının 10'u tarixində, Təbriz şəhərinin yaxınlığında Türkmençay kəndində, bu iki imperialist dövlət Türkmençay Müqavilosu qol çəkib babalarının malı kimi Azərbaycanı ikiye böldülər. Həmin müqavilə əsasında Rusiya, Azərbaycanın Araz çayının şimal tərəfində qalan torpaqlarının tamamını öz hakimiyyətinə salırdı, Arazın güney tərəfində qalan hissəsi isə İranın hakimiyyətinə buraxılırdı.

Rus-İran döyüslərinin qurtaracağına yaxın Osmanlı-Rus hərbi başlandı. Osmanlı orduları məğlub oldu və Osmanlı Dövləti, Güney Qafqazyanın (Transqafqazyanın) Rusiya torpaqları olduğunu qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

1819-1826-cı illər arasında Şəki, Şamaxı, Qarabağ və Lənkəranda xanlıq sistəmi loğv edildi. Bakı, Quba, Gəncə Xanlıqları, Ruslara müqavimet etdiklərindən, buralardakı xanlıq sistemi işğalın dağlıca loğv edilmişdi. Azərbaycanın şimalında mərkəzi Şuşa olmaq üzrə “Müsəlman Əyalətləri Rəisliyi” təşkil edildi. Keçmiş Azərbaycan xanlıqları əyalətlərə və dairələrə bölgündülər, idarələrə də Çarlıq Rusyasının zabitləri təyin edildilər. Bu sistem, “Komendantlıq Üsulu İdarəsi” adını götürmüdü. Əyalətlər həmçinin “Mahal” deyilən bölgələrə ayrılmışdır. 1840-ci ildə Rus hökumətinin qüvvəyə mindirdiyi qanunla “Komendantlıq Üsulu İdarəsi” loğv olundu, yerinə “Quberniya” və ona tabe olan “Qəza”lar yaradıldı. Transqafqazya, mərkəzi Tiflis olan “Gürcüstan-İmeretiya Quberniyası” ilə, mərkəzi Şamaxı olan Kaspi Vilayətinə bölgündü. Azərbaycanın Şimalda qalan torpaqlarının böyük hissəsi Kaspi Vilayətinə; adı Yelizavetpol olaraq Ruslar tərəfindən doyişdirilən Gəncə, Balakən və Ordubadın da daxil olduğu Naxçıvan və qəzaları Gürcüstan-İmeretiya Quberniyasının tərkibinə daxil edildi.

Xanlıqların işgalı ilə yanaşı Azərbaycanda azadlıq uğrunda yeraltı fəaliyyətləri də başlayırdı. Ruslar, Azərbaycana özləri ilə birgə zülm və quldarlığı götirdilər. Türk tarixində görülmüşən **krepostnoy** deyilən torpaq ağalığı, Azərbaycan Türklerinə güc zoruna qəbul etdirildi. Türkler əsgərliyə aparılmadı, dövlət dairələrində işləməyə qoyulmadı, məktəb-mədrəsələrdən konarlaşdırıldılar və beləliklə dünyadan, elm-ürfəndən xəbərsiz nəsillərin yetişməsi üçün imkan yaradıldı. Sadəcə olaraq Qur'an hafizliyi azad buraxıldı. Bu da nə İsləm elmini dərinləməsinə öyrənməyə imkan verirdi, nə də ki, İsləm dinini. Əzbərcilik iso tövəsübü və xurafatı dəvət edirdi.

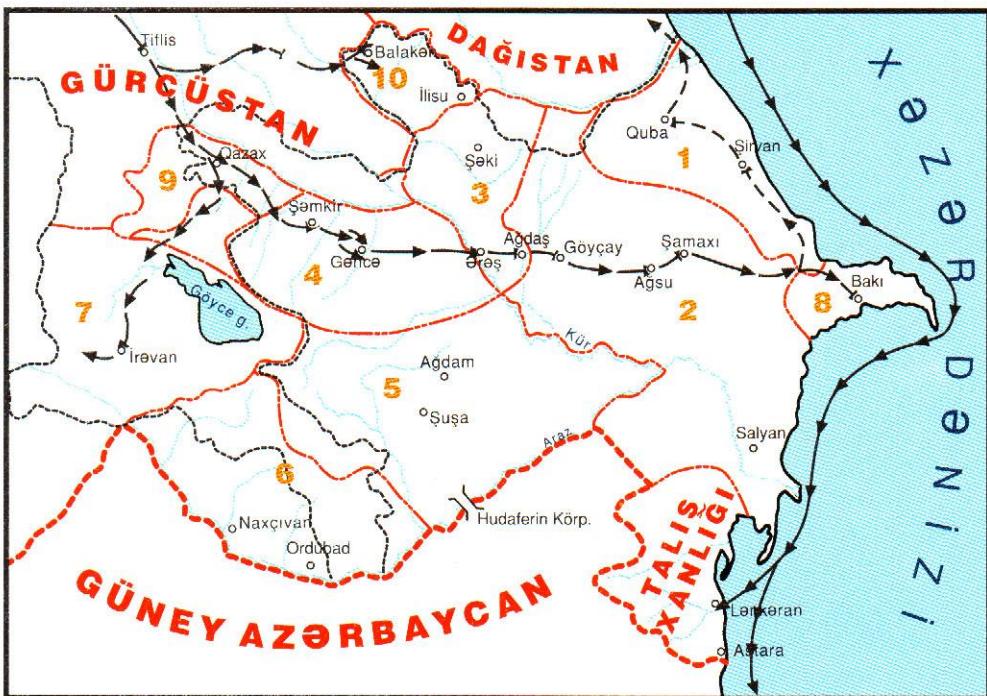
Ruslar 1846-cı ildə təzə bir qanun çıxardıb xanlara və bəyləro xüsusi imtiyazlar verdilər. 1847-ci ildə yayılan bir fərmanla hər 10 ailədən bir oğlan, hər 15 ailədən bir qız usağı xanlara və bəylərə vergi niyyotino veriləcəkdi. Beləliklə Türk mədəniyyəti, Türk ənənəsi aradan götürülməyə cəhd edildi. Türkün özünə məxsus ictimai və mədəni qurğusu yolundan yayındırılmaq cəhdinə üz tutulmuşdu.

Rusyanın Ali Şurasının üzvü olan **Meçnikov** ilə **Kutaysov** Qafqazya və Azərbaycana yollanmışdılar. Onlara tapşırılmışdı ki, Azərbaycan bölgəsindəki vəziyyət haqqında arayış hazırlanılsın. Onlar da hazırladıqları arayışda deyirdilər:

İndiyə kimi yiğdiğimiz məlumatlar aydın edir ki, xüsusilə Gürcüstanda suiistifadə və yolsuzluq (qeyriqanunilik) bütün sərhədləri ötmüşdür. Müsəlman (Türk) xalqın idarəsinə gəldikdə isə; idarəcilərin zülm və təzyiqi insanı dəhşətə gətirir. Burada insanlıq deyilən şey qalmayıbdır. Ədalət və qanun yaddan çıxmışdır. Qanun, idarəcilərin əlində xalqı əzib məhv etmək üçün kindarlığın vasitəsinə çevrilmişdir.

1867-ci ildə tozo islahatlar həyata keçirildi. Bakı, Tiflis və İrovyan Quberniyasından özgə Yelizavetpol Quberniyası təşkil edildi. Bu guberniyanın tərkibində Şuşa, Nuxa, Yelizavetpol (Gəncə), Zəngəzur və qəzaları yer tuturdu. Bakı Quberniyası isə, Bakı, Quba, Şamaxı və Lənkəranla qəzalarından təşkil olunmuşdu. Burada daha sonra Cavad və Göyçay qəzaları, Yelizavetpolda iso Cobrayıl və Cavanşir qəzaları təşkil edilmişdir. Azərbaycanın Gənəy torpaqları isə, Qacar Türk Xanədanının hökmranlıq cilovunu əlində tutduğu İran Dövlətinin əsarəti altında idi.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN ÇAR RUSYASI TƏRƏFİNDƏN İŞGALİ

- 1- QUBA XANLIĞI
- 2- ŞAMAXI XANLIĞI
- 3- ŞƏKİ XANLIĞI
- 4- GƏNCƏ XANLIĞI
- 5- QARABAĞ XANLIĞI

- 6- NAXÇIVAN XANLIĞI
- 7- İRƏVAN XANLIĞI
- 8- BAKI XANLIĞI
- 9- QAZAX-ŞƏMŞƏDDİL SULTANLIĞI
- 10- İLISU SULTANLIĞI

AZƏRBAYCANDA YENİLƏŞMƏ DÖVRÜNÜN MEMARLARI

Ruslar, öz siyasetlərini yeridərkən Azərbaycan Türkləri də özlərini qorumağın yollarını və çarələrini axtarıb tapırdılar. Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım Bəy Zakir, Abbasqulu Ağa Bakıxanlı, İsmail Bəy Qutqaşınlı, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən Məlikzadə Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf Bəy Vəzirli kimi şəxsiyyətlər 19-cu əsrin ikinci yarısından tutmuş Şimali Azərbaycanda yeniləşmə hərəkətlərini başlatdırılar. Mirzə Şəfi Vazeh Gəncədə Üsul-u Cədid məktəbini açdı. Mirzə Fətəli Axundzadə Ərəb əlifbası evəzinə Latin əlifbasından istifadə edilməsi üçün 1853-cü ildə hazırladığı layihəni Osmanlı Padşahı Əbdüləzizə təqdim etdi. Həsən Məlikzadə Zərdabi “Əkinçi” adlı Türkçə qəzeti 1875-ci ildə buraxmağa başladı. 1877-1878 illərində gedən Osmanlı-Rus hərbində aşkar tərzdə qəzetində Osmanlısı dəstəkləyən təbliğat aparırı. Bütün bu hadisələr Azərbaycan Türklərinin könlündə Ruslar tərəfindən korlanmaq cəhdinə düşülən mənəvi bulaqları daha da gurlaşdırır, birlük və millətçilik toxumlarını cücedirdi. Seyid Əzim Şirvanının açdığı Üsul-u Cədid məktəbindən Mirzə Ələkbər Sabir kimi dahi şairlər, Sultan Məcid Qənizadə kimi pedaqoqlar yetişdi.

Xüsusilə Mirzə Ələkbər Sabir Türklərin vəhdəti yolunda güclü mübarizə aparırı. Tarix boyu başımıza bəla olmuş hakimiyyət uğrundakı mübarizələri təsvir edən şerinin bir bəndində deyirdi:

Bir vaxt dəxi Qaraqoyun, Ağqoyun olduq
Azərbaycana həm də Anadoluya dolduq.
Ol qədr qırıb bir-birimizdən ki, yorulduq
Qırıldıqca yorulduq və yorulduqca qırıldıq.
Turanlılarız adiyi şügli sələfiz biz
Öz qövmümüzün başına əngəl kələfiz biz.

20-ci əsrin başlarında daha Azərbaycanda milli istiqlal dövrü yarandı. Əli Mərdan Topçubaşı, Əhməd Ağaoğlu, Əli Bəy Hüseynzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsib Bəy Yusifbəyli və digər şəxsiyyətlər bütün gücləri ilə işləyib müstəqillik fikrini siyasi nəticəyə səri yönəltidilər.

MƏŞRUTƏ HƏRƏKATI
MİLLİ SƏRDAR SƏTTAR XAN, MİLLİ SALAR BAĞIR XAN
(1905-1911)

Hələ Qacarlar dövründə hakimiyyət cilovunu əlində tutanların, tayfa rəislerinin arasında yaranmış ixtilaflardan istifadə ilə dövleti idarə etməsi və xalqın təzyiq altında əzilməsi, suiistifadələrin, yolsuzluqların ərşə çıxması Güney Azərbaycanda da oyanışa kömək olan en mühüm ünsürdü. Kərbəla və Nəcəfdə əyləşən din xadimlərinin xalqın üstündəki təsiri də idarəyə qarşı mənfi atmosferi daha da gücləndirmişdir. Səfəvi hökmədarı Şeyx Heydər zamanında başlayan, dini hakimiyyətə kor-koranə bağlılıq və itaət, 19-cu əsrin əvvəlindən tutmuş, İranın hakimiyyət cilovunu din xadimlərinə təhvil vermişdir.

İranlı tələbələrin Avropada təhsil almaları, Azərbaycanlı tacirlərin Türkiyə, Rusiya və Avropaya yönəlməsilə də dünyada gedən proseslərin onlar vasitəsilə yavaş da olsa İrana gedib çıxmamasına vəsile olurdu.

Türkmənçay sazişi ilə İran həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən Rusyanın nüfuz dairəsinə daxil olmuşdu. İngiltərə isə Rusiya ilə, İran üstündə rəqabət edirdi. Ruslar, İran şahını ovuclarında oynatdıqları kuklaya çevirmişdilər. İngiltərə də din xadimlərini Şaha qarşı qışqırdırdı. Zahidə Rusiya ilə İngiltərə bir-birinə rəqibdi. Təriqətlər sürətli yayılırdı. 1844-cü ildə Babilik xalq arasında elə yayıldı ki, hökümət onun yaradıcısı Babi Məhəmmədi tutub 1850-ci ildə asmaq məcburiyyətdən qaldı. Bu hadisə də İran coğrafiyasında ardıcıl qiyamların amilinə çevrildi. 1858-ci ildə Mirzə Məlkum və yoldaşları İranda **Ədəmiyyə Cəmiyyəti** adlı ilk siyasi partiyani qurdular. Onların əsl məqsədi məşrutə idarəsini yaratmaqdı. Ancaq şahın möhkəm təzyiqi və xalqın təşkilatçılığı biganə olması, partiyanın güclənməsinə mane oldu. Şeyx Cəmaləddin Əfqani 1892-ci ildə siyasi səhnədə fəallaşdı və **İttihadı İslam** adında bir partiya yaratdı. İstanbulda yaradılan bu partianın məqsədi İslam aləminin Xristiyan aləminə qarşı ittihad yaratmasıydı. Bu partiya İranda **Hovzayı Bidaran** adıyla fəaliyyət yeridirdi. Partiyanın Rıza Kirmani adlı üzvü 1896-ci ildə Nasreddin Şahı öldürdü və bununla da şahlıq, təşkilatın tərofdarlarını təqib edib onun qabaqda gedənlərini öldürdü. Zülm, təhqir, haqların tapdalanması xalqı canından bezdirmişdi.

1897-ci ildən sonra şahlıq əleyhində yeridilən fəaliyyətləri **Əncüməni Maarif** adlı təşkilat öhdəsinə götürdü. Bakı-Batum dəmiryol xəttinin işə salınması ilə Qərb aləminin qapısı da Güney Azərbaycana açılmış olurdu. Bakı buruqlarında işləyən fəhlələr isə Şimali Azərbaycanda yaranmış **Yeniləşmə Hərəkatı**'nın atmosferini eynilə Güneyə aparırdılar.

28 May 1904-cü il tarixində Tehranda gizli şəkildə yığışan Əncüməni Maarif, adını **İnqilab Komitəsi** olaraq əvəz elədi. Bu təşkilatda cəmiyyətin hər qolundan şəxslər iştirak edirdi. Təşkilat həmcinin müasir fikirli din xadimləri ilə də əlaqə yaratmışdı. Din adamlarının 1905-ci ildə yaratdığı **Əncüməni Məxfi** adlı yeraltı təşkilatı da fəaliyyətə başlamışdı.

19-cu əsrde İran üstündə gedən İngilis-Rus rəqabəti və onun mənfi təsiri xalqı öz başının çarosinə baxmaq yoluna vadar edirdi. Hələ 1855-ci ildə yaranan İngiltərə-İran hərbində İranın məğlub olması ilə İngilislər İrana daxil olmuş və faydalı qazıntıların axtarılması və çıxardılması imtiyazını əldə etmişdi. Bu dəfə Ruslar işə daxil olub şaha təzyiq etdilər və ölkədə dəmiryol xəttinin çəkilməyəcəyi barədə zəmanet aldılar. Beləliklə faydalı qazıntıların dəniz sahilinə aparılması işi çətinləşəcəkdi və İngiltərə məqsədinə nail olabilməyəcəkdi. Fransa da 1894-cü ildə arxeoloji əsərlərin axtarılıb tapılması imtiyazını götürdü. Tütün inhisarı da İngilislərə verilmişdi.

Nəsreddin Şahın öldürülməsindən sonra yerinə oğlu Müzəffərəddin şah keçdi. Ancaq İran hakimiyyət orqanlarının bir hissəsi Rusiya tərəfdarı, bir hissəsi isə İngiltərə tərəfdarıydı. Rusların 1905-ci ildə Yaponlara məğlub olması ilə onların İrandakı nüfuzu zərbə yedi və İngilislər, Şahın əsas qanunu qəbul etməsinə nail oldular.

Əsas qanunun qəbul edilməsilə ölkədə ardıcıl nəşriyyatlar özlərini göstərdilər və onlar xalqda azadlıq şüurunu oyadıldılar.

1905-ci ildə Rusiya Yaponiyaya məğlub olduqda yenilikçilərin başlatdıqları hərəkat daha da sürət qazanırdı. Şimali Azərbaycanda yaranan milli atmosfer Güney Azərbaycana da yoluxurdu. 1905-ci ildə Güney Azərbaycanda **Səttar Xan** və **Bağır Xanın** rəhbərliyində başlayan Məşrutə Hərəkatı, Şimalda da mənəvi ruh yüksəkliyi yaradırdı.

1907-ci ildə seçki aparıldı. Ancaq həmin il Şah öldü və yerinə Məmmədəli Şah keçdi. Məmmədəli Şah, diktator xarakterli və Rus tərəfdarıydı. Başa keçən kimi də məclisə və əncümənlərə müxalif addımlar götürməyə başladı. Hadisələr də baş alıb getdi. Bundan sonra Təbriz və Güney Azərbaycan Türkleri İran hadisələrində həll edici rol götürməyə başladılar. Yaradılmış **Azərbaycan Əncüməni** təcili yığıncaq qurub hərəkətlərin bir əldən yeridilməsi qərarına gəldi. Onlar gizli şəkildə fəaliyyət yeridəcək Sosial Demokrat Təşkilatını yaradılar. Təbriz Sosial Demokrat Təşkilatı **Mərkəzi Qeybi** adıyla fəaliyyət yeridirdi. Mərkəzi Qeybinin mərkəz şurasında Əli Mösyö, Hacı Rəsul Siddiqiyani, Hacı Əli Dəvafuruş, Seyid Həsən Şərifzadə, Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyat, Mir Bağır, Mirzə Əliəsgər, Ağa Naqi Şücəi, Məmməd Siddiq Xamneyi, Seyid Rıza və s. şəxsiyyətlər yer tuturdu. 1907-ci ildə yaranan bu təşkilat bir il sonra 17 min üzvə malik

olmuşdu. Onlar Şahin zülm və qanla hər şeyə nail olmaq fikrindən yayınımıyacağını yaxşıca başa düşüb silahlandılar və Səttar Xanın başçılığındaki **Məşrutə Hərəkatının Əmir Xız (Qız)** məhelləsində mərkəzini qurub **Azadıxahlarla** mübarizəyə başladılar.

Məmmədəli Şah hələ vəliəhd ikən Şapşal adlı Rus yəhudisi onun müəllimi olmuşdu. Məmmədəli, şah olan kimi Şapşal gəlib yanında qərargah qurmuşdu. O, Rusyanın casusu idi. Sədrəzəm Atabəki Əzəm məclisdə hər cüra hiyəlegərliyə üz tutmasından ötrü Azadıxahlar tərəfindən qətlə yetirildi. Tehranda yerləşən Rus Qazaq hissələrinin komandırı **Liyahov** aldığı göstərişlə Şah'ın torəfini açıq-aşkarənə tutmağa başladı.

Təbriz tarix boyu öz sözünü demişdi və Səttar Xanla Bağır Xanın rəhbərliyində yenə də öz sözünü deməyə başlayırdı. Şahın əsgərlərinin Əmir Qız etdiyi hücumlar geri oturduldu və şah tərəfdarlarının əlindəki məhəllələr də inqilabçıların əlinə keçməyə başladı. İngiltərə indiyə kimi inqilabçılaraya dayaq olmuşdu; ancaq onların uğurlu olduğunu görüb istiqamətini Şaha yönəltmişdi. İndi Məşrutəcılər Şah, Rusiya və İngiltərənin qoşunları ilə döyüsməli olacaqdılar.

16 İyul 1867-ci ildə Əherin Germəduz nahiyyəsinə bağlı bir kənddə anadan olan Səttar Xan, atası tərəfindən ziyanlı bir şəxs kimi yetişdirildi. Silahdaşı Bağır Xan isə Təbrizdə 1861-ci ildə kasib bir ailədə dünyaya gözlerini açdı. Gəncliyi ehtiyac içinde öten Bağır Xan, öz xarakterinə uyğun bir yol vəd eliyən hürriyətpərvərlərin səflərində iştirak etmişdi. Onlar talelərini öz xalqlarının azadlıq mübarizəsinə həsr etmişdilər, beləliklə də öz adlarını Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazmağa başlamışdılar.

Məşrutə hərəkatının unudulmaz cəngavərləri olan **Azadıxahlar** düşmənlərin ürəyinə sancıqları güllələrlə Türk tarixinə təzə bir dastan əlavə edirdilər. Səttar Xanla Bağır Xanın sərkərdələri, **Hüseyin Xan Bağban**, Kırmanşaklı **Yar Məhəmməd Xan**, Ağbulaqlı **Məhəmmədqulu Xan**, **Mir Həsim Xan**, **Məşədi Hacı**, **Hacı Həsən**, **Şeyx Məhəmməd Xiyabani**, **Heydər Xan Əmoğlu**, **Hacı Mehdi Kuzəkənani**, **Hacı Əli Davaçı**, **Əbdülrəzzəq Xan**, **Hacı Məhəmməd Mirab**, **Zərgam Məşədi Məhəmmədəli Xan**, **Kərim İskəndəri** və s. şəxsiyyətlərdi.

Başlayan Təbriz döyuşlərində Səttar Xanla Bağır Xan fəvqəladə şücaət və sövqı idarə göstərdilər. Təbriz Əncüməni Məclisi, yiğışış Səttar Xana Milli Sərdar (**Sərdarı Milli**), Bağır Xana da Milli Salar (**Saları Milli**) adını verdi və öz qədirşünaslığını göstərdi. 1905-ci ildə başlayan mili-mədəni siyasi hərəkat 1907-ci ildə silahlı azadlıq çevrilmişdi və qısa müddət ərzində Güney Azərbaycanın tamamında hakimiyyəti əlinə almışdı. **Əncümən**, **Müsavat**, **Azərbaycan**, **Sədayı Millət**, **Ədalət**, **Azad**, **İstiqlal** kimi qəzetlər və jurnallar

çap olunmağa başlamıştı. Milli Əncümən İdarəsi, Azərbaycan Türkçəsi ilə tədrisat aparan məktəblər açmış, xəstoxanalar qurmuşdu və abadanlıq işlərinə əl uzatmışdı. Belə getsə Azərbaycan öz azad dövlətini dünyaya elan edəcəkdi. Bu da nə imperialist İngiltərənin, nə də işgalçi Rusyanın ürəyincə idi. Şahın orduları hər tərefdə möglub olurdu. O, vəziyyətin özü cəhətdən pisləşdiyini görüb İngiltərədən və Rusiyadan köməklək tələb etdi. İngiltərə onuz da belə bir fürsət gözləyirdi və hərbçilərini İranın güney bölgəsinə çıxartdılar. Rus orduları da 1909-cu ilin Fevral ayında Culfadan Güney Azərbaycan torpaqlarına daxil oldular. İngiltərə və Rusiya əl-ələ verib Azərbaycan inqilabını vohşivanə şəkildə boğmağa başladılar. Onlar Təbrizi mühəsirəyə salınca Əncümənlər də Tehrani işgal etdilər və Şah qaçıb Rus konsulluğuna ponah apardı. Şahın yerinə oğlu taxta çıxdı və Məşrutiyət İdarəsi elan olundu. Səttar Xanla Bağır Xan böyük bir morasimlə meclisdə iştirak etmək üzrə Tehrana yola düşdülər. Onların varlığı bəzi yerləri narahat edirdi və bir gün Tehranda Bəxtiyarı qazaqlarla Yerim Xanın qazaqları, Şahın polisləri ilə birləşib 5 Avqust 1910-cu il tarixində Atabək Parkında düşərgə salmış Səttar Xanla Bağır Xanın qüvvəlerinə hücum çəkdilər. Gedən döyüsdə onların qüvvəsi ağır itki verdi və Səttar Xan yaralandı. Vasiteçilərin rolü ilə onlar silahlarını tohvıl verdilər və beləliklə Məşrutə Hərəkatının yaradıcıları və Azərbaycanın başını ucaldan şəxsiyyətləri, işgalçılara müttəfiq qüvvələri qarşısında möglub oldular. Onların daha Təbrizə qayıtmalarına da icazə verilmədi. Səttar Xan 1914-cü il Noyabr ayının 16'sı günü Atabək Parkı faciəsindən dörd il sonra dünyasını dəyişdi, no'şı Əbdüləzim Məcidinin heyətində torpağa tapşırıldı. Saları Milli Bağır Xan isə ondan iki il sonra, 1916-cı ilin Noyabr ayında Qəsri Şirində, bir gecə Məhəmməd əmin Talabani'nin xainanə hücumu nəticəsində şəhid oldu. O, Qəsri Şirin mahalında Şeyx Vahab və Məhəmməd Əmin Talabaninin evində qonaq idi.

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏTİ 28 MAY 1918- 27 NİSAN 1920

Rusyanın 1905-ci ildə məğlubiyyəti ilə Qafqazyada yaşayan xalqlar arasında milli oyanış gedirdi. Vaxtilə İngilislər 1887-ci ildə Ermənilərə **Xınçaq**, Ruslar isə 1887-ci ilin Avqust ayında **Daşnaq** adında iki təşkilat yaratmışdılar və horəsi bir təşkilati öz mənafeləri istiqamətində işlətməyə başlamışdı. Xüsusilə Rusiya 19-cu əsrin axırlarında Daşnaqların üşan qaldırmalarına və onların, Anadoluda çöreyini yeyib suyunu içdiyi Türklərə kütləvi şəkildə divan tutmalarına nail olmuşdu. Osmanlı dövlətinin təqibindən qaçan terrorçu Ermənilər üzərini Qafqazyaya tutmuş və Rusiya da onlara qucaq açmışdı. Bu dəfə də Qafqazyada vəhşiliklər törətməyə başlamışdılar.

Əhməd Bey Ağaoğlu 1905-ci ildə, Ermoni quldurlarının hücumlarına qarşı **Difai** partiyasını yaratdı. Onun fəaliyyətləri ilə Erməni qırğının qarşısı alındı. Əlbotttu Ermonilərin Azərbaycanda törətdiyi qırğınlar bisəbəb deyildi. Rus Çarı orda gedən intibahı yatırmaq üçün Ermənilərdən istifadə edirdi.

Rusiyada yayılan sosialist hərəkat Azərbaycanda da özünə tərəfdar tapırdı. Azərbaycandakı Rus işçiləri **Hümmət** adında sosialist bir təşkilat yaradılar. 1911-ci ildə Azərbaycanlı üç nəfər Hümmətdən ayrılib **Müsavat Partiyasını** qurdular. Həmin ildə İtalyanlar Osmanlı hakimiyyətindəki Trablusqərbə həcum çəkdilər, Ruslar da Balkan Hərbini çıxardılar. Müsavat Partiyası bu əsnada yaydığı bildirişdə deyirdi:

Dindaşlar, bilməlisiniz və inanmalısınız ki; yeganə ümid və xilas yolumuz Türkiyənin istiqlalından və tərəqqisindən asılıdır.

“Həyat”, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin”, “Irşad” və s. qəzetlər Azərbaycan Türklerində “Türk Birliyi” fikrini yayır və bu fikirdən ilham alan Azərbaycan gəncliyi də Müsavat Partiyasının səflərində cəmləşirdi. Əhməd Bey Ağaoğlu, Çarlığın təqibindən xilas olmaq üçün Türkiyəyə pənah apardığından, başsız qalan Difai Partiyası mənsubları da Müsavat səflərində iştirak edirdi.

Rusiya başnaziri Stolipinin təzyiqi nöticəsi Anadoluya gedən Məmməd Əmin Rəsulzadə, Romanov Xanadanının yaranmasının 300 illiyi münasibətile çıxardılan ofv qanunundan istifadə edib Azərbaycana qayıtdı. Gələn kimi də 1915-ci ildə **Açıq Söz** qəzetini çıxardıb, Əli Bey Hüseynzadənin ortaya atdığı və Ziya Göyalpın sistemləşdirdiyi **Türkləşmək, İslamllaşmaq, Müasirləşmək** ideyasını yaymağa başladı.

Zaman sürelə ötdükcə millətçilik fikri də Qafqaz bölgəsində yayılır və küləkləri özünə ram edirdi. 1917-ci ildə Müsavat Partiyasının konqresi keçirilir və orda millətçilik ideyası partiya programında bu minvalda yer tuturdu:

Sadəcə olaraq din birliyi, müasir mənada bir millət təşkil eliyəbilməz. Milliyyəti təşxis edən müstərək əlamətlərdən başlıcası dil, adət və ədəbiyyatdır. Bu baxımdan bütün Türklər bir millətdir.

Təbii olaraq, dövlətin milli olduğunu, milliyyətin də sadəcə olaraq dinin üstündə yox, dilə istinad edən, mədəni ünsürlərlə kökləşdiyi zənniylə, biz bugünkü zamanda dağınıq şəkildə geniş bir coğrafiyada yaşıyan Türk Dünyasının bir gün gəldikdə də müttəhid və müttəfiq bir Türk Aləmi təşkil edəcəyinə inanırıq.

Rusiyada bu zamanda inqilab küləkləri əsirdi və Nəsib Bəy Yusifbəyli Azərbaycanda **Türk Ədəmi Mərkəziyyət Firqəsini** yaratdı. Nəsib Bəy, Türk Dünyasının unudulmaz şəxsiyyəti Krim Türklerindən **İsmail Bəy Qaspıralının** yanında yetişmişdi və Türkçülük barəsindəki fikirlərini ondan götürmüştü. Millətçi fikirləri ilə Məmməd Əmin Rəsulzadəyə yaxındı. Bundan hərəkətlə onlar partiyalarını birləşdirmək qərarına gəldilər; partianın adı **Türk Ədəmi Mərkəziyyət Müsavat Partiyası** oldu.

1917-ci ildə Kommunist inqilabı olmuş və həmin ilin Nisan ayında da Qafqazya Müsəlmanları Qurultayı yığışmışdı. Qurultay, Rusiya idarəsinin xalq cumhuriyyətləri şəklində yaradılması və müsəlmanlar üçün də yeganə dini mərkəzin təşkil edilməsi qərarına gəldi. İngilabdan sonra Qafqazya ayrı bir seckii məntəqəsi oldu və aparılan seckidə millətvəkili seçilənlər Moskvada **Milli Muxtariyyat** tezisindən çıxış edəcəkdilər. 1918-ci ilin Yanvar ayında Qurucu (Təsisçi) Məclis dağıldı və Qafqazya rəsmi şəkildə Rusiyadan tecrid oldu. **Qafqazya Müvəqqəti Höküməti** yarandı; ancaq qısa bir müddət sonra yerini **Maverai Qafqazya (Güney Qafqazya, Transqafqazya)** Seyminə tohvıl verdi. Seymi təşkil eliyan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistən arasında siyasi birləşmə yoxdu; ancaq onlar öz müstəqilliklərini elan etmə hüququna malikdilər. Gürcüler və Ermənilər Seymdən sadəcə olaraq, əlləri Bolşeviklərin əlinə çatana kimi istifadə etmək niyyətindəydilər. Müstəqillik fikri, yalnız Azərbaycan Türkleri arasında əksərə yaradırdı. Seym, Maverayi Qafqaziyənin müstəqilliyyətini elan edən kimi Osmanlı Dövləti ilə Maverayi Qafqazya idarəsi arasında Batumda tozə bir sülh sazişinə qol çəkildi. Şimali Qafqazya da konfransda iştirak etdi və Qafqazya Konfederasiyəsinin təşkilinə qərar verildi. Şimali Qafqazya 11 May 1918-ci il tarixində öz müstəqilliyyətini elan etdi.

Bu zamanda İngilis orduları Şimali İrandan Azərbaycana sarı irəliləyirdilər. Onların niyyəti Bakı neftini öz hakimiyətləri altına almaqdı. Almaniya da Bolşeviklərlə Bakı barəsində razılığa yetişmişdi. Osmanlı Dövləti də təzə işgalçıların Azərbaycana üz döndərməsindən narahatdı və Gürcüstan-

İran arasındaki demiryol xəttindən istifadə etmək istoyirdi; ancaq Gürcüler Almanların səfində dayanıb buna müxalifət edirdi. Bolşeviklər də Erməniləri öz səflərinə çekmişdilər. Leninlə Stalin, Stefan Şaumyanı **Qafqazya Fövqəladə Komissarı** ünvanıyla Qafqazyaya yollamışdılar. Şaumyan, Anadolunun şərqi hissəsinin tutulmasına və burda bir Ermoni dövlətinin yaradılmasına, Qafqazyanın da Bolşevik boyunduruğuna salınmasına nail olacaqdı. O gəlib 22 Yanvar 1918-ci il tarixində Qafqazyanın Bolşevik hakimiyyətini qəbul etməsini tələb etdi. Maverayi Qafqazya Komissarlığı da ona təcili şəkildə ölkəni tərk etməsi barədə xəbərdarlıq etdi. Şaumyan Bakıda olan Rus və Ermənilər vasitəsilə Bakı bələdiyyə məclisi və komissarlıq seçkilərini güc işlədərək təzədən keçirdi və Türkləri səfdən kənarda buraxdı. Bakıda vəziyyətə hakim olan kimi də Rus və Erməniləri Türklərin oleyhində qışkırtdı. 1918-cil Mart ayının 30-u günü başlayıb üç gün çəkən qırğını həyata keçirdi. Üç gün ərzində 10 000 dən artıq Türk, qadın-uşaq fərqi qoyulmadan qətlə yetirildi. Güney Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin banisi olan Mir Cəfor Pişəvəri, həmin qırğıın hadisosının şahidi olmuş və müşahidələrini bu sözlərlə dile götirmişdir:

Mən 1918-ci ilin Mart ayında onların vəhşiliklərini, saysız günahsız adamların, bitərəf İرانlıların qətlə yetirildikdən sonra karvansaralarda meyidlərinin yandırıldığını öz gözümlə görmüşdüm. Bu hərəkət, həddən artıq faciəli və nifrətamız hadisə idi.

Həmin S. Şaumyan Nisan ayının 13'ü 1918-ci il tarixində Xalq Komissarları Sovetinə Bakıdan yazdığı məktubunda deyirdi:

“Zaqafqaziya Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal silahlı mübarizə mərhelesine daxil olmuşdur. Üç gün- Mart’ın 30-da, 31-de və Aprelin (Nisan) 1-de Bakı şəhərində şiddetli vuruşma olmuşdur. Bir tərəfdən Sovet Qırmızı Qvardiyası, bizim təşkil etdiyimiz beynəlmiləl Qızıl Ordu qısa müddətdə yeniden qurabildiyimiz Qırmızı Donanma və Erməni milli hissələri, digər tərəfdən “Müsavat” partiyasının başçılıq etdiyi və içərisində çoxlu Rus zabiti olan müsəlman dikaya (vəhşi) taboru (diviziya) və silahlı müsəlman quldur dəstəleri vuruşmalarında hər iki tərəfdən 20 min nəfərdən artıq adam iştirak edirdi. Bizə hava harbi məktəbinin su təyyarələri də kömək edirdi. Biz döyüslərdə parlaq nəticələr oldə etmişdik. Düşmən tamamilə darmadağın edilmişdir. Biz onların qarşısına şərtlər qoymuş və onlar bu şərtləri danişqsız imzaladılar.

Müsəlman əksinqilabçı ünsürlər, bütün Zaqafqaziyada vəziyyətə hakim olabilərdilər. Əgər onların siyasi məqsədi-Zaqafqaziyani Rusiyadan ayırb Türkiyənin güclü hakimiyyətinə tabe etdirmək məqsədi

nəzərə alınarsa, aydınındır ki, Bakıda onlar qalib gəlsəydiler, Zaqafqaziya Rusiya üçün itirilmiş olardı.

Sizin Stepan Şaumyan

Şaumyanı Türklerin başına Lenin və Stalin bələ kimi yollamışdı. Sadəcə olaraq bu sözlər aydın göstərir ki, Bolşevizm, Rus şovinizminin və Rus imperializminin ancaq xalqları aldatmaq üçün istifadə etdiyi bərli-bəzəkli tordan ibarətdir. Həlbuki həmin Lenin 7. 12. 1917-ci il tarixində yaydığı bir bildirişdə deyirdi:

Məcidləri Çar höküməti tərəfindən dağdırılan siz ey Maverayı Qafqaz Türkleri, indən belə milli və mədəni qanunlarınızla azad və toxunulmazsınız. Milli həyatınızı istədiyiniz kimi istiqamətləndirəbilərsiniz, hətta istəsəniz Rusiyadan ayrılabilərsiniz.

Azərbaycanda törədilen erməni qırğını Anadoluda da eşidilmişdi və Türk ordusu qardaşlarını düşmən caynağından xilas eləmək üçün Azərbaycana yöneldi. İrəndəki İngilis hissələr də Rus qazaq hissələri ilə birləşib Bakını işğal etdilər. İdarə Daşnaqlarla Menşevik Rusların əlinə keçdi. Müsavat Partiyası belə bir vaxtda ölməz rəhbəri Məmməd Əmin Rəsulzadə və silahdaşlarının qərariyla 28 May 1918-ci il tarixində Tiflisdə **Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin** yarandığını bütün dünyaya elan etdi.

1-Bu gündən tutmuş Azərbaycan xalqı öz azadlığını əlinə kəçirmişdir. Transqafqazyanın cənub və şərqindən ibarət olan Azərbaycan, hüquqi cəhətdən müstəqil bir dövlətdir.

2-Müstəqil Azərbaycanın siyasi qurğusu demokratik cumhuriyyətdən ibarətdir. Paytaxdı Gəncə olmaq üzrə, 28 May 1918-ci il tarixində Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti yaranmışdır.

Bakı o vaxtlar Bolşeviklərin nəzarətindəydi, lakin Osmanlı Ordusunun da köməyi ilə şəhər onlardan təmizləndi və paytaxt Bakıya köçürüldü. Azərbaycan Məclisi 1918-ci il Dekabrın 7'si tarixində öz işinə başladı. Cumhuriyyətin davamı müddətində beş dəfə hökümət quruldu. Büyük Rohbər Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Müsavat Partiyası, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin baş memarı idi. Bu dövrde hər seydən qabaq dövlətin torpaq bütövlüyü qorunubilmişdir. Rus kuklaşı üsyancıların əlindəki Lənkəran qozası quldurlardan təmizlənmiş, Qarabağda yaşayan ermənilər Azərbaycanın hakimiyətini tanımış, Naxçıvanın, Azərbaycan Cumhuriyyətinin ayrılmaz hissəsi olduğu təsdiq edilmişdir.

Azərbaycanın rəsmi nümayəndələri 1919-cu ildə İstanbulda olarkən, Cumhuriyyətin sərhədləri ilə bağlı olaraq hazırlanmış sənədi həm Türkiyə, həm də Almanıyanın nümayəndələrinə təqdim etmişdir. Sənəddə,

Azərbaycan Cumhuriyyətinin torpaqları və sərhədləri müoyyon edilmişdir. Orda, Bakı vilayəti (Bakı şəhəri də daxil, Bakı qəzası, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları), Gəncə vilayəti (Gəncə, Cavanşir, Şəki, Ərəş, Qarabağ, Cəbrayıł, Zəngəzur, Qazaq//Qazax qəzaları), İrəvan vilayəti (Naxçıvan, Şərur-Doroloğuz, Yeni Bayezid qəzaları), Tiflis vilayəti (Borçalı, Sığnaq qəzaları və Tiflis qəzasının bir hissəsi) və Zaqatala sancığı daxildi. Qarabağın dağılıq orazilərini əhatə edən Cənubiqərbi Azərbaycan Quberniyası 1919-cu ildə yaradılmışdır. Daha sonra bu sənəddə müəyyən dəyişikliklər olub və Paris Sülh Konfransına təqdim edilmək üzrə bir memorandum hazırlanmışdır. Dağıstan bölgəsində Kür və Samur nahiyyələrini əhatə edən torpaqların bir hissəsi, Dərbənd şəhəri ilə ətrafindəki Taytaq-Tabasaran qəzası da Azərbaycan Cumhuriyyətinin torpaqları daxilində göstərilmişdir.

Azərbaycan dövləti yaranmışdı; lakin qarşısında böyük problemlər dayanırdı. Osmanlı Dövləti dağılmış, Anadolu düşmənlər tərəfindən işgal olunmuşdu. Anadolu Türkleri, Büyük Rəhbər Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyində Azadlıq Hərbini yeridirdi. İngilisler isə tozyiqlə Türk ordusunu Bakıdan çıxartmış, Azərbaycan dövləti də beləliklə himayəsiz, tək başına qalmışdı. Böyük çətinliklərə yeridilən dövləti, 12 Yanvar 1920-il tarixində başda Amerika, Fransa, İngiltərə, Yaponiya və s. böyük dövlətlər rəsmi şəkildə tanımışdır. Bolşeviklər isə, Rusiya səthində cilovu əllərinə almış və hələ dünya tərəfindən o qədər də yaxşı tanınmayan, yaxşı dərk edilməyən Kommunizm cərəyanını, Rusların şovinist və işgalçi əməllərinin qarşısına bir pərdə kimi çekməyi bacarmışdır. İndiyə kimi özgələrinin caynağında, tapdağında qalan əzilmiş xalqlar, duza gedirdilər. Onlar kommunizmi özlərinin xilaskarlıq yolu kimi gördürlər və qarşılardakı al pərdənin dalısında özlərini nə boyda bir cəhonnəmin gözlediyini dərk edə bilmirdilər. Bunda Bolşeviklərin təbliğatının uğurlu və güclü olması da əsas amildi.

Ruslar Azərbaycanı işgal etmək üçün hər cürə yola üz tuturdular. Qızıl Ordu Azərbaycana yaxınlaşır və başda Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə Müsavatçılar onların Azərbaycanı işğala gəldiğini car çekirdi; ancaq başda Dr. Nəriman Nərimanov kimi qafiller və həmişə qafillərdən istifadə etməyi yaxşı bilən satqınlar, onlara müxalifət edirdilər. Ruslar və tərəfdarları xalq arasında təbliğat aparıb deyirdilər ki; “Qızıl Ordu Anadoluda yürüdülən Azadlıq Mübarizəsində Türklərə köməyə getmək istəyir; lakin Müsavatçılar buna mane olmaq isteyirlər!!!.”

Milli Məclisin axırıncı iclasında (cələsəsində), Məmməd Əmin Rəsulzadə nə boyda bir təhlükə ilə üz-üzə olduqlarını millətvəkillərinə başa salmağa cəhd edib deyirdi: **Eşitdiyiniz bu sözlər düşmən təbliğatıdır. Bizi işgal edirlər. Yalandır, gələn Rus ordusudur. Onların arzusu 1914-cü il sərhədlərini əllərinə keçirməkdir. Anadolunun imdadına gediləcək**

bəhanəsiylə yurdumuza daxil olan bu işgal ordusu buradan bir daha çıxmayaçaqdır.

Dr. Nəriman Nərimanov isə öz növbəsində çıxış edib əlləriylə əvvəl Müsavatçıları sonra da Qızıl Ordu gələn tərəfi göstərib deyirdi: **Bu olmasın, o olsun.**

Rusların 11-ci Qızıl Ordusu Kirovun rəhbərliyində Azərbaycan sərhədlərini ötüb ölkəyə daxil oldu və 27 Nisan 1920-ci il tarixində Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətini süqut etdirdi. Qızıl Ordu əsgərləri ölkə səthində qaroto başladılar. Yiğdiqları pul, qızıl, cəvahirat, paltar, qida maddələri və s. ni götürüb vaqonlara doldurdular, üstünə də “**Lenin yoldaşa proletar ərməğanı**” sözlərini yazıb Rusiyaya yolladılar. Çar zamanında talan edilən Azərbaycanın milli sərvətləri bu dəfə Sosializm adına qarot edilib Moskvaya aparılmağa başlandı.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

(1918-1920-ci İLLƏR)

- 1. QUBA QƏZASI
- 2. BAKI QƏZASI
- 3. ŞAMAXI QƏZASI
- 4. NUXA QƏZASI
- 5. ƏRƏŞ QƏZASI
- 6. GƏNCƏ QƏZASI
- 7. QAZAX QƏZASI
- 8. GÖYÇAY QƏZASI
- 9. CAVANSİR QƏZASI

- 10. ŞUŞA QƏZASI
- 11. CƏBRAYIL QƏZASI
- 12. CAVAD QƏZASI
- 13. LƏNKƏRAN QƏZASI
- 14. ZƏNGƏZUR QƏZASI
- 15. NAXÇIVAN QƏZASI
- 16. ŞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ QƏZASI
- 17. ZAQATALA QƏZASI

HEYDƏR XAN ƏMOĞLU HƏRƏKATI

Heydər Xan Əmoğlu 20. 12. 1880-ci il tarixində Urmiyə şəhərində anadan olmuşdur. Atası əczaçı (davaçı) həkim Əli Əkbər Əfşardır. Xanlıq rütbəsini ona öz xalqı vermişdir. Heydərin Atası Gümriyə köçməli olub. O, iptidai və orta məktəbi İrvanda qurtarıb. Tiflis politexnik institutuna daxil olub və 1898-ci ildə hələ burda tələbə iken Sosial Demokrat Partiyasının səflərində iştirak edib. Bir müddət Bakıda elektrik mühəndisi işləyib. Farsca, Rusca, Gürcüçə, Almanca, Fransızca və İtalyanca bilən Əmoğlu 1901-ci ildə ali məktəbi başa vurub və Avropaya üz tutub. 1904-cü ildə Tehrana gəlib və orda bir müddət sonra Demokrat Partiyanın özeyini yaradıb. Sonra isə Səttar Xanın başçılığındakı Əncümən hərəkətinə daxil olub. O, Müzəfərəddin Şahın, parlamentin təşkili ilə bağlı fərمانından sonra yaradılan silahlı hissələrin təşkilində fəal iştirak edib.

Müzəfərəddin Şahın ölümündən sonra yerinə Məmmədəli Şah keçdi. Başa keçən kimi də inqilabçıları aradan götürmək üçün planlar hazırladı. Tehran İnqilab Komitesi də Məmmədəli Şaha və ona arxa duran İngilis və Rus imperialistlərinə lazımi dərsi vermək, terror hadisələri yaratmaq məqsədilə **Mücazat Komitəsi** yaratdı və başçılığına da Heydər Əmoğlunu gotirdi. 1907-ci ildə Şahın müstəbit başnaziri Atabək Əzəm Təbrizli azadıxah Abbas Ağa tərəfindən qətlə yetirildi. Abbas Ağa sonra da özünə qəsd etdi.

Məmmədəli Şahın yerinə keçən Əhməd Şah, Smirnov adlı bir Rus tərəfindən yetişdirilmişdi. Onun bacarıqsızlığı ucbatından ölkənin cilovu gizli ollordə idi.

Səttar Xan hərəkəti əsnasında səngərlərdə vuruşan Heydər Xan Əmoğlu, Səttar Xan və Bağır Xanla birlikdə 1909-cu ildə o da Tehrana getmişdi. Onların başına gələn hadisələrdən sonra Əmoğlu yeraltı fəaliyyətlərə başlamışdı. Özü altı dil biliirdi və tayı tapılmaz partizan döyüşləri ustasıydı. Məmməd Əmin Rəsulzadə Çarlıq tərəfindən təqib olunduqda İrana keçmiş və Heydər Əmoğlu da onunla əlbir olub “İranı Nov” adlı qəzeti nəşrə başladı. Əncümən Hərəkatı əsnasında yaradılan Demokrat Partiyası da fəaliyyətlərini davam etdirirdi və Əmoğlu da onlarla temas tutmuşdu. İngilisler və Ruslar isə onun varlığından narahat olurdular. Əmoğlu Pariso getmək məcburiyyətində qaldı. Bir müddət sonra da ölkəyə qayıdır Gilanda üsyan bayrağını qaldırmış inqilabçılarla temas tutdu. Çunkü bu vaxtlarda Qaşqay və Baharlu tayfaları ilə Soncablı tayfası qərbdə İngilislərə qarşı silahlı mübarizə yeridirdi, bu da Əmoğlunun üroyince idi. Gilanda da **Məncil** adlı bir təşkilat yaranmış, işgalçi İngilis və Ruslara qarşı döyük meydanına daxil olmuşdu. Məncil hərəkətinin başında **Mirzə Kiçik Xan** dayanırdı. Partizan döyüşləri aparan Mirzə Kiçik Xana, Hacı Əhməd Kəsmayı, Rəsul Gəncəyi, Halo Qurban ilə qardaşı Rəhman da ön səflərdə köməklik edirdilər. Heydər Əmoğlu, işə Ehsanullah Xan ilə

Mirzə Kiçik Xanı barışdıraraq başladı; çünkü onların araları açıq idi. May ayının 6-sı 1921-ci il tarixində Fomen qəsəbəsində bir yiğincaq quruldu və Ehsanullah Xanın **Milli Nicat Komitəsinə** ləğv etdilər və təzədən bir “**İnqilab Komitəsi**” yaratdılar. Kiçik Xan sədr, Ehsanullah Xan, Mirzə Məhəmmədi, Heydər Xan, Halo Qurban, Sərxoş da üzv seçildilər. Sovet Qızıl Ordusu Gilanı işgal etdiyi vaxt hor yanı qarot etmişdi. İran kommunistləri də həmin işdə onlara köməklik eləmişdi. Sosial demokrat fikirlərə sahib Heydər Əmoğlunun xalqı otrafına yiğma işi daha da çətinləşmişdi. Onun Gilanın irəli gələnlərinə qarşı götürdüyü müsbət qədəmlərdən kommunistlərin xoşu gəlmirdi və onlar Ehsanullah Xanın rəhbərliyində, Heydər Əmoğludan aralaşırdılar. Həmin illərdə İngilislerin Rıza Xanı (Pəhləvi) sohnəyə çıxardığını görürük. 1920-ci ilin Noyabr ayının əvvəllerində başnazir Müşiriddövlə İngilislərin təzyiqi noticəsində istefaya çıxdı və onlar Gilanlı bir mülkədar olan yaşı ötkün Sipəhdar Əzəmi yenidən başnazırliyə toyin etdirdilər. İngilislər bundan qabaq Gilandakı Rus hissələrinin Tehrani işgal edəcəyi şayiosunu yayırdılar. Əslində İranı Ingiltərənin moxfi toşkilatı idarə edirdi. O şayiələr də həyata keçiriləcək çevriliş hərəkətini gözlərdən yayındırmış məqsədini güdürdü. 1921-ci il Fevral ayının 21-ci günü gecəsi saat iki radələrində Qəzvin cəbhəsində Ehsanullah Xanın özbaşinalığı ilə çoxdiyi hücumu geri oturdan Rıza Xan, orda istifadə etdiyi Rus qazaq hissələrindən ibarət 2500 hərbçini Tehrana gotirib hökumət çevrilişi həyata keçirdi. Rus qazaqlarının komandiri Liyahovun alayına (polk, həng) sıravi hərbçi kimi daxil olan Rıza, İngilislərin dayağı ilə hərbi məktəb üzü görmədən rütbələr qazanmışdı. O yenə İngilislərin köməyi ilə hərbi çevriliş həyata keçirirdi. O, təzə yaradılan Tabatabai Seyid Ziyəddin hökumətində Hərbi Nazir (Vəziri Cəng) oldu. Daha bundan sonra Rıza Xanın diktaturası qədəm götürdü.

Rıza Xan, nazir olan kimi də əli altındaki Rus Qazaqlarını Gilana Heydər Əmoğlunun üstünə yolladı. Casuslarını işə salıb Əmoğlunun yançılarını onun əleyhinə çevirdi. Mirzə Kiçik Xanı ovuclarının içində aldı və onun vasitəsilə Əmoğluna tələ qurdurdu.

Mirzə Kiçik Xan, yoldaşlarına xəbər yollayıb İnqilab Komitəsinin yiğincaq quracağını bildirdi, komitənin bütün üzvlərini Cəngələ səslədi. Heydər Əmoğlu digər üzvlərlə Cəngələ gəlib yiğincağın keçiriləcəyi binaya daxil olub Kiçik Xanı gözləməyə başladılar; lakin bir müddət sonra bina atəşə tutuldu. Sərxoş, binadan çıxabilemədi və diri-diriyə yandı. Əmoğlu, Halo Qurban və Halo Kərim pəncərədən düşüb meşəlik tərəfə üz tutdular. Orda yoldaşlarını itirən Əmoğlu Rəşt yaxınlığında Pəsixan qəsəbəsi körpüsünə kimi yaralı halda çətinliklə gədib çıxbıldı. Orda Mirzə Kiçik Xanın adamları tərəfindən tutuldu. Bir müddət onların əlində dustaqlıqdan sonra, Müəyyənəl Rəaya adlı bir xain tərofindən işgəncə ilə həlak edildi.

Rıza Xan, Heydər Əmoğlunun öldürülmesi müqabilində Kiçik Xana Gilan valiliyini vəd etmişdi. Ancaq onun xəyanəti özünün də axırı oldu. Halo Qurban, yaxın dostu Sərxoşun qisasını almaq məqsədilə, Rıza Xana xəber yollayıb, ona xidmət etmək istədiyini adamları vasitəsilə bildirdi. Mirzə Kiçik Xan da ona xidmət etmək arzusunu çatdırmış; ancaq Rıza Xan onun arzusunu geri qaytarmışdı. Rıza Xan, Halo Qurbana 1921-ci il Oktyabr ayının 21-ci günü İran şahı Əhməd Şah Qacar adına “**Sərhəng**” albay (polkovnik) rütbesi verərək Kiçik Xanın üstünə yeriməsini tələb etdi. O da Rəşt və Ənzəlide olan Kiçik Xanın çətolərinin üstünə yeridi, onları tərksiləh etdi, müqavimət edənlərə isə rəhm eləmədi. Kiçik Xan Cəngələ sarı qaçırdı; ancaq Halo Qurban onu təqib etdi və orda bütün qüvvələrini darmadağın etdi. Mirzə Kiçik Xan Talış dağlarına üz tutub qaçırdı. Onun donmuş meyidini dağda tapdilar və başını kəsib Tehrana yolladılar. Özgə bir vaxtda isə, üsyankar bir tayfa üstünə yeriyorkən, Rıza Xanın casusları Halo Qurbanın boynunun kökündə bir gülə vurub onu da həlak etdilər.

Beləliklə Azərbaycan göylərində doğmuş Əmoğlu kimi bir ulduz daha öz qardaşlarının əlilə, xəyanətlə aradan götürüldü. Xainlər də öz əməllərinə tuş gəldilər; ancaq olan da Azərbaycana oldu.

AZADISTAN DÖVLƏTİ VƏ ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANI

Təbrizdə Məşrute Hərəkatı əsnasında səngərlerdə 26-27 yaşlarında bir cavan Türk oğlu özünü göstərirdi. O, Şeyx Məhəmməd Xiyabani idi. Hələ çox cavan çağlarında siyasetə üz tutmuş və İranı tərkə məcbur olmuşdu. Atası Şamil Qalada (Mahaç Qala) tacirdi və onun yanına getməli oldu. Orda Mirzə Əbdülrahim Taliblinin şagirdi oldu və ziyanlı bir insan olaraq yetişdi. Birinci Dünya Hərbi illərində Təbrizə qayıdır Demokrat Partiyasını bərpa elədi. Sonra da **Təcəddüd** qəzetini nəşrə başladı. Həmin illərdə Şimali Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etməyə sarı gedirdi. Xiyabani də Şimaldakı Müsavat Hərəkatını yaxından izləyirdi. Təcəddüd qəzetində üzünü xalqına tutub səslənirdi:

Ey qeyrətli Azərbaycan! Ey azadlığın qorxu bilməz qəhrəmanları!
İstibdada qarşı durun, üşan edin, xaricilərin işgahını axıra çatdırın. Ey öyülməyə ehtiyacı olmuyan igidlər, sizdən mübarizə, cəsarət və qeyrət tələb olunur...!

Xiyabani, xalqının hisslerinə dilmənc olurdu. 23 May 1917-ci il tarixində Rus hərbi komitəsinin sədri Qənberov öz dövlətinə yazış yolladığı arayışında deyirdi: **Bölgədə Xiyabani tərəfdarlarının sayı getdikcə artır. Hərəkatın aparıcısı olan Demokrat Partiyası Təbrizdən savayı, Ərdəbil, Qəzvin və Urmiyədə də yaradılıb. Onlar imperiyalist xaricilləri ölkədən qovub çıxartmaq üçün xalqı birliyə və hərəkətə dəvət edirlər. Azərbaycana istiqlaliyyət tələb edən bu partiyanın dəvətinə uyanların sayı həddən artıqdır.**

Şeyx Məhəmməd Xiyabani Türklük əqidəsinə könül vermİŞ ziyanlı bir sərkərdə idi. Qısa müddətdə də Azərbaycanın əsilli-nəcabətli övladları onun yanında yiğışdı. Tehran idarəsi 1919-cu ildə İngilislərlə saziş bağlamışdı və bu sazişlə İran, ingilis hakimiyyətinə daxil olmuşdu. Arazın o tayında isə Ruslar, Şimali Azərbaycan Cumhuriyyətini boğmaq niyyətli addım götürdü. Türkiyənin başı isə hələ Azadlıq Hərbinə qarışmışdı və ətrafına nəzər salacaq qüdrətdə deyildi. Şeyx Məhəmməd Xiyabani belə bir vaxtda 7 Nisan (aprel) 1920-ci il tarixində qəhrəmanlar oyluğu Təbrizdə Azadistan Dövlətini yaratdı. Bütün dövlət daireləri ələ keçirildi və təzədən nizama salındı. Kəndlilərə pulunu müçyyon hissələr şəklində ödəmək şortilə torpaq paylandı. Kəndlərdə, şəhərlərdə ana dildə iptidai məktəblər açıldı. Təbrizin Maralan məhəlləsində **Şir Xurşid Xəstəxanası** açıldı, 12 000 nəfərlik milli ordu yaradıldı.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani, sadəcə olaraq Güney Azərbaycanın yox, Bütöv Azərbaycan tarixinin yetirdiyi bəlkə də ən böyük natiqdir. Onun

meydanlarda etdiyi çıxışlar kütłələri təlatümo gətirmiş və onları yenə kütlovi halda yetişdirmişdir. Onun çıxışları bir növ məktəb vəzifəsi də görmüşdür; çünkü xalq o nitqlər vasitəsilə dünyada gedən proseslərdən xəbərdar olmuş və müəyyən ideolojiləri tanımaq fürsətini əldə etmişdir. Xiyabani, dövlətin süqutundan qabaq sonuncu və təkrar olunmaz çıxışında deyirdi:

Təbriz, hakimiyyətin millətə məxsus olmasını tələb edir. Bütün Azərbaycan bu mövzuda bizimlə həm fikirdir. Əgər Tehran idarəsi bizim tələblərimizdən müxalifət edərsə “radikalizm” əsaslarını işə salıb Azərbaycanı yenidən istiqamətləndirərik. Biz, Azərbaycan səthində demokratiya hakimiyyətinin hökmran olmasını istəyirik. Əyalət və vilayətlər öz fikirlərini azad şəkildə dilə gətirəbilməlidir. Hüququmuzu qoruyarkən, lazımlı gəlsə canımızı da verərik. Bu yolda ölmək, şərəfsiz şəkildə yaşamaqdan daha yaxşıdır.

Xiyabani, yanındaki silahdaşları ilə müasir və demokratik bir Azərbaycan dövləti yaratmaq fikrindəydi; ancaq bu cəhdələr imperialistlərin xoşuna gəlmirdi. Onların əlində yeganə bir silah vardi ki; o da Azərbaycan xalqının elmdən, ürfəndən kənardə olmasıydı. Avam xalq tez aldanardı və imperialistlər Tehran hökümətini işə saldılar. Təcili şəkildə Azərbaycanın hor yerinə casuslar yollandı. Onlar avam xalqı Xiyabaniyə qarşı üsyana təşviq etdilər və buna nail oldular. Milli ordu üsyani yatarmaq üçün onların üstünə yeridi və Təbrizdə sadəcə olaraq jandarm hissələri qaldı. Hüseyn Xan Mayor müxtəlif vədlərlə satın alındı. 1920-ci il Sentyabr ayının 12-si günü, gözünü cəhalət pərdəsi bürümüş avamlar gürühu, dövlətin Alaqapudakı mərkəzinə hücum çəkib, özlərini xilas etmək üçün azadlığın tikanlı, qanlı-qadəli yoluna düşən istiqlalçıların məqamını işğal etdilər. Üç gün ərzində yüzlərlə ev qarot edildi, azadlıq toroşdarlarının qanı su yerinə axdı. Xiyabani, dostu Həsən Badamçının evində mühasirəyə salındı. 1920-ci il Sentyabr ayının 4-cü günü, satqınların oli ilə mübarək qanı Hacı Şeyx Həsən Əli Miyancının evində, qazaq İsmayılin tūfəngində açılan güllə ilə, azadlığın intizarını çəkən Təbrizin torpağına calandı. Beləliklə Azadıstan Dövləti, Şimali Azərbaycan Cumhuriyyətinin işgalindən altı ay sonra süqut etdirildi.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Güney Azərbaycan Türklüyünün 20-ci əsrə yetirdiyi böyük bir ideoloqdır. O, 14 May 1920-ci il tarixində Təcəddüdü qabağında yiğmiş xalqa səslənib deyirdi:

Təbiət bir hərb meydançasına oxşayır. Bu hərbdə qalib gələnlər yaşamaq hüququna malik olacaqlar. Bu dünyada yaşamaq üçün güclü olmalıdır.

Bu üç cümlənin mənasını dərk eliyən nəsillər eksəriyyəti təşkil etməsə qapaz altından çıxmamaq qeyri mümkündür.

MƏHƏMMƏD TAQİ XAN PESYAN HƏRƏKATI

Şeyx Məhəmməd Xiyabanının başçılıq etdiyi Azadıstan Hərəkatı əsnasında Məhəmməd Taqı Xan Pesyan özünü göstərmışdı. O, 1887-ci ildə Təbrizdə dünyaya gəlmiş və Təbrizdə başlayan Məşrutə Hərəkatının şahidi olmuşdu. I Dünya Müharibəsi əsnasında Rus və İgilislərə qarşı mübarizə apararkən yaralanıb müalicə məqsədilə Almaniyaya getmişdi. Orda sağaldıqdan sonra Alman ordusuna daxil olmuş, hərbi bilik qazanmış, Leipzig şəhərində yüksək riyaziyyat dərsləri götürmüş və 1920-ci ildə Tehrana qayıtmışdı.

O vaxtlar Rıza Şah, Şeyx Məhəmməd Xiyabanının Azadıstan Dövlətini süqut etdirmək üçün cəhd edirdi. Rıza Şah onu Azadıstan Dövlətini süqut etdirmək üçün Azərbaycana yollamaq istədi; lakin o bunu qəbul etmədi və Xorasan vilayətinin hərbi komandirlığını qəbul edib ora getdi. Ora gedən kimi də xalqın mənafəinə olan işləri görməyə başladı. Burda özbaşınlıq eliyan mülkədarların ipini yığıdı, onların xalqın qanını sormasına mane oldu. Bu işlər xalq tərəfindən alqışlansa da, o vaxtlar Xorasan valisi olan Vüsuquddövlənin qardaşı olan Əhməd Qovəmüssəltənə ilə İngilis konsulunu narahat edirdi. 1919-cu ildə qol çəkilən bir sazişlə İran İngilislərin yarım müstəmləkəsi halına gəlmişdi. Mülkədarlar isə arxalarını İngilislərə dayamışdır, mənafelerinə bir şey toxunan kimi o saat onların üstünə qaçırdılar. Məhəmməd Taqı Xan ilə Xorasan valisi arasındaki ixtiyafların birinci növbəsində siyasi dustaqlar dayanmışdı. Qəvəmüssəltənə dustaqların xalqın qarşısında mühakimo edilərək güllələnmələrini tələb edirdi, Xan Pesyan isə onların azad buraxılmasını. 1921-ci il May ayında Mehəmməd Taqiyə Tehrandan bir fərman yollandı ki; təcili şökildə Qəvəmi Tehrana yollasıın. Xan Pesyan da bunu fürset bilib Qəvəmi tutub nəzarət altında Tehrana yola saldı. Ona aid emlakını, pulunu, xüsusi nəyi var hamisini dövlət adına müsadirə etdi. Qəvəmin evindən İngilis qızılları, İngilis silahları və s. tapıldı. Sonra iso Qəvəm ilə rabitəsi olan mülkədarların malları müsadirə edildi. Beləliklə Azadıxahların qabağında geniş meydan yarandı.

Məhəmməd Taqı Xan, 1920-ci ildə Xorasanda üsyan bayrağını qaldırdı və 1921-ci il Nisan (Aprel) ayında müstəqilliyini elan etdi. Əmri altındaki jandarm hissələrinin sayını artırıb milli orduya çevirdi və başlatdığı hərəkatın oks sədasi İran sərhədlərini ötüb keçdi. Xüsusi Hindistanda və Misirdə böyük inikas yaratdı. Kəndlilərin dövlətə olan borclarını bağışladı, böyük torpaqları bölüb olmuyanlara payladı. O vaxt Qəvəmüssəltənə Tehranda həbsdən azad edilmiş və başnazırlığı təyin edilmişdi. Onunla Şah əl-ələ verib Xorasanda azadlıq bayrağını ucaldan Məhəmməd Taqiyə nə cür divan tutacaqlarını fikirləşməyə başlamışdır.

Xan Pesyan hakimiyyəti olinə keçirdən kimi Xorasan jandarm təşkilatını milli orduya çevirdi və onu təzədən təşkilatlandırdı. Silahlı kəndlilərdən milis qüvvələri yaratdı və Məşrutə hərəkatının ruhuna uyub onlara "Fədai" adını verdi. Qısa müddətli hərbi məktəblər və kurslar təşkil etdi. Müəyyən plan daxilində Teymuri, Xəzərə, Beçuc, Bərbəri və s. tayfalar üstünə yeriyib onları itaəti altına daxil etdi. Tus və Nişabur yollarını nizama saldı. Məşhəddə xəstəxana və yetimxanalar açıb istifadəyə verdi. Kəndlilərin dövlətə olan borclarının tamamını bağışladı. O bu işləri görməklə xalqının könlündə efsanələşdi.

Məhəmməd Taqi Xan Pesyanın həyata keçirdiyi reformlar xüsusilə İngilisləri maddi mənafeləri cəhətdən lərzəyə gətirirdi. O vaxt İngilislər Türküstanda olan məşhur casusları Beylini təcili şəkildə Tehrana yolladılar və Rıza Xan ilə onun birgə hazırladıqları planların hamısı puça çıxdı. Bu dəfə İngilislər, Xan Pesyanı, Avropanın istədiyi yerində firavan bir həyat keçirməsi üçün pul daxil hər şeyi verməyə hazır olduqlarını bildirib onu bu yoldan yayındırmaq istədilər; ancaq Məhəmməd Taqi Xan onların bu tokifini qeti şəkildə geri qaytardı. Daha İngilislər ilə Rıza Xanın qarşısında birçə yol qalırdı: O da əl-ələ verib böyük qüvvələr yeridərək, Xan Pesyanın müstəqillik yolundakı hərəkatını yatırmaqdı.

İngilislər mürtəce din adamlarına pullar verib Məhəmməd Taqi Xan haqqında uydurma yalanlar yaydılar. Sonra da 4000 nəfərlik bir ordunu ağır silahlarla təchiz edərək başçılığını da Xazai adlı bir mürtəcəyə verib Xorasana yolladılar. Orda İngilislərin 300 nəfərlik ordusu iştirak edirdi. 1921-ci ilin axırlarına kimi həm İngilis ordusu, həm də Şahın qüvvələrilo mübarizə edən Xan Pesyan o döyüşlərin hamisində uğurla çıxdı. Oktyabr ayında Kürd tayfalarının bir neçə qoldan çəkdikləri hücumlar da geri oturduldu. Məhəmməd Taqi Xan xüsusi İngilislərlə gedən döyüşlərə fikir verirdi. Mərkəzi qüvvələrini möhkəmləndirib Cəfərabad təpələrinə sarı üz tutur və ordakı döyüşlərdə iştirak etmək istəyirdi. Ancaq O, orda eynilə Səttar Xan-Bağır Xan, Xiyabani, Əmoğlu kimi xəyanətlə üzləşdi və ürək ağrından şəkildə qətlə yetirildi. Beləliklə Azerbaycan göyərində parıldayan bir azadlıq günüşi daha qürüb etdi.

Həmin illərdə Şimali Azerbaycanda Sovetləşdirmə siyasəti yeridilir və Azerbaycanın torpaqları bölüşdürüllüb Ermənistan və Dağıstana pay kimi verilirdi.

MİR CƏFƏR PİŞƏVƏRİ 21 AZƏR HƏRƏKATI VƏ GÜNEY AZƏRBAYCAN MİLLİ DEMOKRATİK CUMHURİYYƏTİ

Seyid Cəfər Pişəvəri Güney Azərbaycanın Xoy şəhərində dünyaya gelmiş və hələ 7 yaşında Şimali Azərbaycana aparılmış tehsilinə orda başlamışdır. Uşaqlıq vaxtlarında Azərbaycanda gedən siyasi hadisələrin şahidi olmuş və 32 yaşına gəldikdə İrana qayıtmışdır. Qayıdan kimi də Rıza Xanın diktaturasına qarşı mübarizə yeritməye başlamışdır. Şahın polisləri onu inqilabçı fikirlərindən asılı tutmuş və 11 il zindanda qalmışdır.

Xan Pesyan hərəkatından sonra Azərbaycanda dişə toxunan hadisə yaranmadı, ta ki; 1941-ci il gələnə kimi. Həmin ildə Sovet orduları İranı işğal etdiyi və ölkə yenə əvvəller olduğu kimi Şimal-Cənub deyə iki hissəyə bölündü. Bir yarısına Ruslar, digorinə İnilislər yiyələndilər. Şah, İngilislər tərofından bir adaya sürgün edildi.

Seyid Cəfər Pişəvəri, inqilabçı fikirlərindən asılı 1930-cu ildə türməyə salınmışdı. On bir il türmədə yatandan sonra azad buraxıldı. Eşiyə çıxan kimi də Azadıxahları yığıb onları təşkilatlandırdı. 1943-cü ilin May ayının 23-ü günü Farsca "Ajir" (siqnal) qəzetini nəşrə başladı. Səttar Xan zamanında yaradılmış Demokrat Partiyanı bərpa elədi. O, Demokrat Partiyasına təkrar fəallıq qazandırarkən deyirdi:

İşçilərin, kəndlilərin, kiçik tacirlərin, sənətkarların, bir sözlə xalqın aşağı kütləsinin müştərək mənafeləri vardır. İranda sinfi fırqə yaradılabilməz. Yuxarıda sadalanan kütlələrin müştərək mənafelərindən müdafiə edən, onların intizarlarına cavabdeh olan və arzularına görə olan bir partiya bu bölgədə uğur qazanabilər.

21 Azər Hərəkatı bu ruhdan və özüldən çıxış edirdi. Rıza Şahın diktatürü ləğv olmuşdu və İran imperialist qüvvələrin işgalı altındaydı. Məhəmməd Rıza Şah millətvekili seçimlərinin keçirilməsinə məcbur qalıb boyun eymişdi. Ancaq Pişəvəri 14-cü dövr millətvekili seçimlərində Təbrizdən İran Demokrat Partiyası adına namized göstərildikdə Şahın ətrafında olan Süheyli, Tədəyyin, Genral Müqoddəm və s. zülmkarların üreyinə qorxu düşmüdü. Çunkü Pişəvəri kifayət qədər izdirab çəkmiş, zindanlarda yatmış, siyasi cəhətdən püxtələşmişdi, onu möglüb etmək çox çətin işdi. O, millətvekili seçilən kimi də İran xalqlarının azadlığını məclis kürsüsündən tələb edəcəkdi. Əslində onun tələb edəcəyi ümdələr 1905-1911-ci illərdə yəridilən Əncümən Hərəkatı nəticəsində qəbul edilən İran osas qanununda yer tutmuşdu; lakin Fars şovinizmindən çıxış edən zülmkar Şah onları həyata keçirmirdi. Pişəvəri və yoldaşları Təbrizdən böyük oksəriyyətlə millətvekili

seçildilər. Ancaq Şah ilə tərəfdarları Pişəvəri ilə yoldaşlarının millətvəkilliyini tanımadılar. Beləliklə hadisələr özgə surət qazandı.

Azərbaycan Türkləri sadəcə olaraq bəşeri və mədəni hüquqlarını tələb edirdilər. Pişəvəri də Demokrat Partiyasının mərkəzi ilə razılaşış birinci konqresi çağırıldı. Pişəvəri keçirilən konqresdə İran Demokrat Partiyasının röhbərliyinə seçildi. Şahın təyin etdiyi Sədrül Əşrafeyin başçılığındakı hökumət Azərbaycan xalqının tələb etdiyi hüquqları əlinin törsiyələ o yana itələyirdi. Şahın Azərbaycana təyin etdiyi müfəttişi Seyid Mehdi Fürhi 14-cü İran məclisinin kürsüsündən çıxış edib deyirdi: **Mən Azərbaycana gedib Azərbaycanı Azərbaycanlıların başına yixacağam**. Belə bir atmosferdə Pişəvəri ilə yoldaşları üçün bircə yol qalırdı, o da Azərbaycana qayıtməq və silahlı azadlıq mübarizəsini başlatmaq. Onlar da onu etdilər. Pişəvəri və yoldaşları sadəcə olaraq Azərbaycanın muxtarıyyətini tələb edirdilər. Pişəvəri, 1945-ci ildə 744 nəfər qadın və kişinin iştirak etdiyi xalq konqresində çıxış edib deyirdi:

Biz daha öz-özümüzü idarə etmək istəyirik. Biz Azərbaycanı İrandan ayırmayıb öz daxili işlərimizdə azad olmaq istəyirik.

Konqres, Azərbaycanın öz daxili işində muxtar, xarici işində irana bağlı, özünün milli höküməti olan bir idarəni yaratmaq hüququna malik olduğu qərarına yetişdi. O vaxt Tehranda çapdan buraxılan **Fərman, İranı Ma, Raad və s. qəzətlər** Azərbaycan Demokratik Hərəkatını yaradanları alqışlayırdı. Raad qəzeti yazdı:

Azərbaycan demokratlarının tələbləri adilanədir və qanuna uyğundur, əsas qanun çərçivəsindədir. Əncümənlərin bərpa olunması tələbi yerində götürülmüş bir addımdır. Əncümənlər İran səthində yaradılmalıdır.

Bu minval üzrə konqresdən sonra 39 nəfərlik Milli Heyət seçildi və onlara Azərbaycandakı işləri yeritmək, Azərbaycan Məclisini yaratmaq salahiyyəti verildi. Aparılan seçimlərə sadəcə olaraq Təbrizdə 43 951 seçici Azərbaycan Demokrat Partiyasına səs verdi.

İranın hakimiyyəti isə həmişəki kimi İngilis, Rus və bölgəyə addım aćmağa başlayan Amerikanın əlindəydi. Şah əgər bir başnazir və ya nazir təyin etmək fikrinə düşsəydi, əvvəlcə onların fikrini soruşmalıydı. 21 Azər Hərəkatı belə bir atmosferdə yaranmışdı.

21 Azər Nəhzətinin (Hərəkatının, oyanışının, intibahının) şüərləri:

1-İranın istiqlał və bütövlüyünü saxlamaqla bərabər Azərbaycan xalqına daxili azadlıq və mədəni muxtariyyət verilməlidir ki, özünün mədəniyyəti yolunda və Azərbaycanın abadlaşması, tərəqqisi üçün ümum ölkənin adilanə qanunlarını gözləməklə bərabər öz taleini təyin etsin.

2-Bu arzunu həyata keçirmək üçün çox tezliklə əyalət və vilayət əncümənlərini təyin edib işə başlamalıdır. Bu əncümənlər mədəniyyət, ətraf mühit və iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərməklə bərabər, əsas qanuna görə dövlət işlərinin gedışatını təftiş edərək onların döyişdirilib nizama salınmasında öz fikrini bəyan edəcəkdir.

3-Azərbaycanın iptidai məktəblərində üçüncü klasa kimi dərslər sadəcə olaraq Azərbaycan Türkçəsində aparılmalıdır. Üçüncü klasdan sonra dövlət dili olmaq üzrə Fars dili də Azərbaycan Türkçəsi ilə tədris edilməlidir. Azərbaycanda milli universitetin təşkili Demokrat Fırqəsinin əsas işləriindən biridir.

4-Azərbaycan Demokrat Partiyası (Fırqəsi) sənaye və fabriklərin genişlənməsinə ciddi çalışacaq və sə'y edəcək ki, mövcud zavodları təkmilləşdirməklə birgə işsizliyi aradan götürmək üçün əl və maşın sənayesini genişləndirməkdə vəsilələr yaradıb təzə fabriklər də tiksin.

5-Ticarətin genişlənməsini Azərbaycan Demokrat Partiyası çox ciddi və lazım məsələlərdən biri olaraq nəzərə alır. Bu günə kimi ticarət yollarının bağlı qalması, çoxlu kəndlərin, məxsusən bağ sahiblərinin və kiçik mülk sahiblərinin sərvətlərinin əllərindən çıxmasına və onların dilənci halına düşməsinə səbəb olmuşdur. Bunun qabağını almaq məqsədilə, Demokrat Partiyası, bazar tapmaq və Azərbaycanın məhsullarının xaricə çıxarılması üçün, tranzit yolları axtarmaq işinə ciddi təşəbbüsü və bu vəsilə ilə ümumi sərvətin əldən çıxmasının qabağını almağı nəzərdə tutmuşdur.

6-Demokrat Fırqəsinin əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan şəhərlərinin abadlaşmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün fırqə sə'y edəcək ki; çox tezliklə şəhər əncümənləri haqqındaki qanun əvəz olsun. Şəhər əhalisinin müstəqil bir surətdə şəhərin abadlığına çalışmaları barədə imkan yaradılsın və onlar müasir bir həyat səviyyəsinə qovuşsunlar. Xüsusilə Təbriz şəhərinin suya qovuşması Demokrat Partiyasının əsəs məqsədlərindən biridir.

7-Azərbaycan Demokrat Partiyasının məsulları yaxşı bilir ki, ölkəni sərvət sahibi eliylər və ölkənin iqtisadi mənbəi kəndlilərdir. Bu səbəbdən asılı kəndlilər arasında yaranmış hərəkəti, Fırqə (partiya) gözündən yayındırıbməz. Bundan hərəkətlə də Partiya sə'y edəcək ki, kəndlilər öz ehtiyaclarını təmin etmək üçün əsaslı qədəmlər götürülsün. Xüsusən kəndlilər ilə mülkədarlar (ağalar) arasında müəyyən bir sərhəd təyin etmək və bəzi mülkədarlar tərəfindən qoyulan qeyriqanuni vergilərin qabağını almaq Demokrat Partiyasının əsas vəzifələrindən biridir. Fırqə bu məsələnin həllində cəhd edəcək ki; həm kəndlilər razı qalsınlar, həm də mülkədarlar özlərinin gələcəyindən (taleindən) arxayı-

olub və kəndlərinin, ölkələrinin abadlığına çalıssınlar. Dövlətə məxsus yerləri və Azərbaycanı tərk edib qaçan, Azərbaycan xalqının zəhmətinin məhsulunu Tehranda və sair şəhərlərdə xərcləyən mülkədarların əlindəki torpaqlar, onların Azərbaycana təzliklə qayıtmamaları halında, Partiyanın əsasnaməsinə müvafiq olaraq kənd əhalisinin ixtiyarına verilməlidir. Biz, özlərinin eys-işrətindən ötürü Azərbaycanın sərvətini xaricə aparanları Azərbaycanlı hesab etmərik. Əgər onlar Azərbaycana qayıtmadandan imtina etsələr, özləri bütün hüquqlardan məhrum ediləcəkdir. Fırqə, bundan əlavə çalışacaqdır ki, həddən artıq tez və sadə şəkildə Azərbaycan kəndlilərinə torpaq və əkin sahələri paylansın.

8-Demokrat Partiyasının mühüm vəzifələrindən biri də işsizliklə mübarizə etməkdir. Hələ indidən işsizlik təhlükəsi ciddi şəkildə müşahidə olunur. Gələcəkdə bu sel gündən günə güclənəcəkdir. Mərkəzi dövlət və məhəlli məmurlar tərəfindən bu barədə heç bir iş görülməmişdir. Əgər iş bu minval üzrə davam edərsə Azərbaycan xalqının əksəriyyəti pis bir vəziyyətə düşməyə məhkumdur. Partiya bu bəlanın qabağını almaq üçün, ciddi tədbirlərin görülməsinə cəhd edir. Hələlik fabriklərin qurulması, ticarətin genişlənməsi, əkinçi təşkilatlarının təşkili, dəmir, şosə yollarının çəkilməsi kimi tədbirlər mümkündür; ancaq bunlar idealımızdır.

9-Səçki qanunu hazırlanarkən Azərbaycana böyük zülm edilmişdir. Dəqiq məlumatə əsasən bu ölkədə dört milyondan artıq Azərbaycanlı yaşamaqdadır. Bu, qeyri adilən qanuna əsasən Azərbaycana, Milli Məclisdə 20 yer verilmişdir. Bu, qəti olaraq adil deyildir. Azərbaycan Demokrat Partiyası, Məclisdə öz xalqının əhali sayına nispəttə millətvəkili ilə təmsil olunmasına cəhd edəcəkdir. Bu da təqribən Məclis nümayəndələrinin üçdə birini təşkil edəbilər. Demokrat Partiyası, Məclis seçkilərinin hökmən azad olmasından müdafiə edir. O, dövlət işçilərinin, daxili, xarici kəslərin, həmçinin varlıların seçkilərdə hədə-qorxu gələrək və ya xalqı aldadaraq seçkilərə barmaq uzatmalarına da qəti şəkildə müxalifət edəcəkdir. Səçki, İran səthində eyni saatda başlayıb sürətlə axıra çatmalıdır.

10-Azərbaycan Demokrat Partiyası, dövlət dairələrinə soxulmuş fəsad törədən, dövlət malını mənimsəyən, rüşvət alan şəxslərlə ciddi mübarizə edəcək və dövlət idarələrindəki düz əxlaq sahibi şəxslərə arxa duracaqdır. Partiya çalışacaqdır ki; onların həyat şəraiti yaxşılaşın, əmək hüquqları yüksək olsun və oğurluqla rüşvətə üz tutmasınlar. Onlar, özləri üçün abırılı bir həyat yaratsınlar.

11-Demokrat Partiyası, Azərbaycandan alınan vergilərin yarından çoxunun Azərbaycanın ehtiyacları yolunda xərclənməsində cəhd edəcəkdir. Dolayı (qeyri müstəqim) vergilər ciddi surətdə azaldılacaqdır.

12-Azərbaycan Demokrat Partiyası bütün demokratik dövlətlər, xüsusilə də müttəfiqlər ilə dostluq saxlamaq tərəfdarıdır. Bu dostluğu davam etdirmək üçün cəhd edəcəkdir. Mərkəz və şəhərlərdə İran ilə,

müttəfiq demokratik dövlətlər arasındaki dostluğun pozmaq istəyən xain ünsürlərin əllərini içtimai, siyasi və dövlət işlərindən kənarlaşdıracaqdır.

Demokrat Partiyasının bu 12 ümdəsi aydın göstərir ki, onu yaradanların əsl məqsədi və məramı nədir.

Adı və niyyəti məlum şəxslər və yerlər Mir Cəfər Pişəvərinin kommunist fikirli, marksist olduğunu iddia edirlər və bu böhtanlarla onun tarixi şoxsiyyotinə zərbə vurmaq niyyətini güdürlər. Kommunist əqidənin memarları olan Karl Marks və Engels ilə onu həyatə keçirən Lenin, Trotsky, Stalin və s. adamların osorları tədqiq edildikdə aydın görülər ki; Mir Cəfər Pişəvərinin yaratdığı Güney Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin özülünü təşkil edən ümdələrlə kommunist əqidə düz gəlmir. Pişəvəriyə milli sosyalist və ya milli sosial demokrat şoxsiyyət demək daha düz olardı.

Şah, Təbrizə bir heyot yollayıb onlarla guya danışq aparmaq istəyirdi, digər tərəfdən də Xoy, Əhor, Miyandab, Sərab, Ərdobil kimi şəhərlərdəki hərbi hissələrə Təbrizə getmələri üçün göstəriş vermişdi. Azərbaycan xalqı isə Şahın bu addımı qarşısında kəskin çıxış etdi və özünü müdafiəyə başladı. Ümumi Xalq Konqresində seçilmiş 39 nəfərlik heyət bütün salahiyətlərini **Muxtar Azərbaycan Cumhuriyyəti Parlamentino** təhvil verdi. Məclis də hökümətin qurulması işini Seyid Cəfər Pişəvəriyə həvalə elədi. O da 21 Mart 1945-ci il tarixində **Muxtar Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətini** qurdu. Qurulan milli hökümətə Milli Məclis etimad səsi verdi.

Höküməti təşkil edən nazirlər;

- 1-Başnazir=**Mir Cəfər Pişəvəri**
- 2-Daxilişlər Naziri= **Dr. Salamullah Cavid**
- 3-Xalq Orduları Naziri= **Cəfər Kaviyan**
- 4-Fəlahat (Ziraət, Kənd Təsərrüfatı) Naziri= **Dr. Məhtaş**
- 5-Marif Naziri= **Məhəmməd Biriya**
- 6-Səhiyyə Naziri= **Dr. Örəngi**
- 7-Maliyyə Naziri= **Qulam Rıza İlhamı**
- 8-Ədliyyə Naziri= **Yusif Əzima**
- 9-Yol, Telefon və Teleqraf Naziri= **Kəbiri**
- 10-Ticarət və İqtisad Naziri= **Rıza Rəsuli**

Nazirlər kabinetində sadəcə olaraq xaricişlər naziri yoxdu. Millətvəkilləri bundan etiraz etdilərsə də Milli Məclis, Muxtar Azərbaycan Cumhuriyyətinin İrandan ayrılmak fikrində olmadığını bildirib öz cavabını dedi. Bundan sonra yaranmış hökümət Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyində Güney Azərbaycanın problemlərini həll etməyin yoluna düşdü.

Azərbaycan Demokrat Partiyasının hökümət programı isə Pişəvəri və yoldaşlarının hansı yolda olduqlarını sübut etmək və onlara pis niyyətlə yanaşanların üzünə çəkilmiş tarixi şillədir. Milli Hökümətin programında yer tutan ümdələr:

1-Milli Muxtariyyətimizi dünyaya tanıtmaq, onun davamı və bəqasını təmin etmək üçün ciddi tədbirlər görüb, səlahiyyətli məqamlar ilə müzakirələrə girişmək. İranın istiqlal və bütövlüyünü pozmadan milli dövlətimizi demokratik əsaslar üzrə qurmaq və bu yolda qabağa çıxabilən müşkülüti aradan götürmək.

2-Milli Muxtariyyətimizi möhkəm əsaslar üzrə qurub, onu xalqa yaxınlaşdırmaq məqsədilə çox tez bir surətdə vilayət əncümənlərinin seçilərinə başlamaq və yerli idarələrin nəzarətini onların ixtiyarına vermək.

3-Şəhərlərimizin abadlığı üçün, vaxt itirmədən şəhər əncümənlərini demokratik əsaslar üzrə seçib, onların işlərini düzgün və öz qaydasınca yoluna salmaq.

4-Bölgələrdə etimad edilən azadixahlardan vali və qaimməqam (qəsəbənin mülki idarəcisi) təyin etmək, onların vasitəsilə, keçmişdə yaranmış zəlimanə hərəkətlər və xalqı təhqir edən əməllərin qarşısını alıb, ölkə səthində sabitliyi və əmniyyəti təmin etmək.

5-Jandarm və polis idarələrini xain və xalqı əzən qəddar idarəcilerin əlindən alıb azadixah və vətənpərvər şəxslərə təhvil vermək, onların işlərini xalqın arzu və tələblərinə uyğun hala salmaq.

6-Maliyyə qanunlarını nəzərdən keçirmək və maliyyə idarəsinin gəlir-çıxarını təftiş etdikdən sonra çox tez bir surətdə Milli Büdcə Layihəsini Milli Məclisə təqdim etmək. Ümumiyyətlə mali siyasetin gölərat və məxariec əsasını, ölkənin tərəqqi və təkamülü üstündə qərarlaşdırmaq.

7-Muxtariyyətimizi, Milli Məclisimizi və Milli Dövlətimizi qorumaq və onun gələcəyini təmin etmək üçün kəndlərdə və şəhərlərdə yaranan fədai dəstələrini bir mərkəz ətrafında birləşdirmək. Milli Xalq Ordusu yaratmaq və bu ordunun silahlandırılmasını, tənzimini müasir hala salmaq məqsədilə ciddi tədbirlər görmək.

8-Mədəniyyət və marif sahəsində dövlətimizin qabağında iki böyük məsələ vardır. Birincisi öz milli dilimizi bütün məktəblərdə rəsmi olaraq qəbul etmək və həyata keçirmək, ikincisi isə ümumiyyətlə savadsızlığa qarşı mübarizə aparmaq. Məccani (pulsuz) və məcburi təhsili öz qaydasına salmaq. Bunların hamisində ziyadə hökümətimiz ali təhsil məsələsinə əhəmiyyət verib, milli universitetin əsasını qurmağa çalışmalıdır.

9-Ticarət və iqtisat sahəsində Milli Hökümətimiz birinci növbədə mili sənayemizə əhəmiyyət verib, mövcud fabrikləri (karxana, zavod) düzgün hala gətirəcəkdir. İkinci növbədə yeni fabriklər açmaqla ölkənin sənaye sahəsindəki ehtiyacını təmin edəcəkdir. Ticarət sahəsində,

dövlətimiz olan Azərbaycanın ticarət mərkəzi olabilməsi üçün tədbirlər görücək və yollar axtaracaqdır.

10-Yolların təmiri və təzə yolların salınması, poçt, telegraf və telefon kimi rəbitə vəsaitlərinin genişləndirilib müasir hala salınması hökumətimizin əsas vəzifələrindəndir.

11-Kəndlilərlə mülkədarlar (böyük torpaq sahibləri) arasında yaranmış ixtilafları aradan götürmək üçün qarşılıqlı razılıq əldə edərək ciddi qanun layihəsi tənzim edib, bu yolla kəndli-mülkədar (ərbab) məsələsi həll və təsvib ediləcəkdir.

12-Kəndlərdə və şəhərlərdə günü-gündən artmaqda olan işsizliyin qarşısını almaq üçün, dövlətə məxsus torpaqları tezliklə əkinçilər arasında bölüşdürülmək, həmçinin Azərbaycanı tərk diyar edib milli muxtariyyətimiz əleyhində təbliğat aparanların da yerlərini zəbt edib kəndlilərin ixtiyarına verməklə, yeri olmayan kəndlilərin vəziyyəti yaxşılaşdırılmalıdır. Bundan əlavə xalqımızın əksəriyyətini kəndlilərin təşkil etməsindən ötrü Ziraət Bankı elə bir şəkildə gücləndirilməlidir ki, kəndlilərə kredit verərək onların özlərinə torpaq sahələri almaq məsələsini həll etsin. Mülkədarlar da öz arzuları ilə yerləri kəndlilərə adilanə qiymətə satabilsinlər.

13-İşsizlik ilə ciddi mübarizə etmək üçün ciddi tədbirlər görməyi, əl sənayesi, yol işləri, fabriklərin qurulması, kənd təsərrüfatı məhsulları (keşavərzi, ziraət məhsulları) və ticarətin artmasından ciddi surətdə istifadə etməyi lazımlı bilir.

14-İşçi və əməkçilərin məişətini düzgün yola salmaq üçün iş və zəhmət qanunu layihəsini hazırlayıb məclisə təqdim etməli və eyni zamanda işçilərin siğortalanmasını (bimə edilməsini) məcburi hala gətirmək üçün lazımı tədbirlər görməlidir.

15-Səhiyyə işinə fikir verib ümumi və yoluxucu xəstəliklərin qabağını almalı, xüsusi də kəndlərdə və aşağı təbəqə içərisində həkim və dava-dərman məsələsini həll etməklə xalqın sağlamlığını və təmizliyini təmin etməlidir.

16-Milli Məclis tərəfindən bu ana qədər qəbul olunmuş qanunları Azərbaycan xalqının həyatına və milli muxtariyyətinə münasib bir şəkildə uyğunlaşdırırb, təzə və faydalı qanun layihəsi təklifləri verməlidir.

17-Azərbaycan Milli Hökuməti ölkənin bütün sahələrini nəzərə alan xüsusi mülkiyyət qanununu qəbul edib, ölkənin və xalq iqtisadiyyatının tərəqqisinə və xalqın rifahına səbəb olan hər cürə xüsusi təşəbbüsə dayaq olacaqdır.

18-Azərbaycan Milli Hökuməti, ölkədə yaşayan əhalinin vicedan və əqidə azadlığına hörmət göstərəcəkdir.

19-Azərbaycan Milli Hökuməti, Azərbaycanlılarla birlikdə Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşları xüsusi Kürdləri, Erməniləri, Asuriləri və başqalarını hüquq və qanun qarşısında müsavi hesab edir.

20-Azərbaycan Milli Hökuməti, mərkəzi İran hökumətini tanımaga yanaşı, bu hökumətin Azərbaycanın muxtariyyətinə zid

düşməyən, Azərbaycan xalqının Qurucu (Təsisçi) Məclisi və Azərbaycan Məclisinin müraciətnamə və qərarlarında öz əksini tapan, “Milli Hüquq” tələblərinə zidd olmuyan tədbirləri həyata keçirəcəkdir.

Bu maddələr, Demokratik Cumhuriyyətin hansı əsaslar üstündə ucaldığını sübut edir. Azərbaycan Demokratik Muxtar Cumhuriyyəti bir il hakimiyyətdə qaldı bu vaxt ərzində böyük işlər gördü. Mir Cəfor Pişəvərinin rəhbərliyindəki hökümət ilk önce bir bildiriş yayıb Türkçə danışmağı azad buraxdı; çünkü şovinin Şah Türkçə danışmağı belə qadağan etmişdi. Təbrizdə və böyük şəhərlərdə ana dildə məktəblər açıldı, dərsliklər yazıldı. Mətbuat orqanları ana dildə çap olunmağa başladı. Təbrizdə bir universitet quruldu. Torpaq reformu qanunu qəbul olundu və tezliklə həyata keçirildi. Təzə iş qanunu hazırlanı, kişi-qadın müsavatı qanunu qəbul olundu. Azərbaycanın abadlığı və xalqın sağlamlıq işinə xüsusi fikir verildi.

O vaxtlar İkinci Dünya Müharibəsi axıra çatmış və Amerika ilə Rusiya (Sovetlər Birliyi) dünyanı iki nüfuz bölgəsinə ayırmışdılar ki; İran da Amerikanın nüfuz bölgəsinə düşmüştü. Güney Azərbaycanda yaranmış təzə vəziyyət yenə həm Rusları, həm də Amerika ilə İngilisləri narahat edirdi. Onlar əlbir olub 21 Azər Hərəketinin boğulması qorarına geldilər. Stalinin əmrilə Rus orduları Təbriz və Azərbaycanın digər şəhərlərinə daxil olub Azərbaycan çəriklərinin (partizanlarının, milislərinin) ollərindeki silahları yığıdlar və Şah idarəsinə təhvıl verdilər. Şahın orduları Azərbaycana daxil olub tarixdə tayıbərabərinə az rastlanan bir qırqın həyata keçirib 25 000 Azərbaycan Türkünü qətlə yetirdilər. Türkçə yazılmış nə qədər kitab varsa hamısını meydanlara yığıb od vurdular. Pişəvəri və bozi yoldaşları Şimali Azərbaycana pənah apardılar. Pişəvəri olub ötəni Şimaldakı qardaşlarına çatdırmağa, Sovetlər Birliyinin bu hərəkətindən tənqid etməyə başladı və bu da onun axırı oldu. 11 iyul 1947-ci il tarixində Bakıdan Şamaxıya gedərkən yaranan dırnaqarası yol qəzası noticosində öldü.

Əslində isə O, qəzada yüngülçə yaralanır və xəstoxanaya aparılır. Xəstəxanada Stalinin əmrilə özünə verilən dərmanla həlak olur. Beləliklə Güney Azərbaycanda yaranmış azadlıq horokatlarından biri daha rəhbərliyə birgə möhv edilir.

1979-İRAN İSLAM İNQİLABI və AYƏTULLAH ŞƏRİƏTMƏDARI

1979-cu ildə yaranan İslam İnqilabı(!)nı başa düşmək üçün Rıza Şah və oğlu Məhəmməd Rıza Şahın təqib etdiyi siyasetə bir daha nəzər salmaq gərəkdir. Rıza Şah imperializm siyasəti yeridən Ingilislərin əlilə 1920-ci ildə İranın siyasi səhnəsinə çıxmışdır. Azadıstan Dövləti ilə Xan Pesyanın yaratdığı Xorasan Dövlətini Ingilis və Rusların köməyi ilə möhv etmiş və minlərlə Türkə divan tutmuşdur. Onun vaxtında əslində Türklərlə Farslardan ibarət olan İran dövləti Fars ırq-pərəstliyinin simvoluna çevrilmiş və Türkler ikinci sinif vətəndaş olmuşdur. O, bununla da kifayətlənməmiş və İran dövlətini Türkə yağı kəsilən bir dövlət halına götirmişdir.

Rus-Sovet ordusunun İranı işgali zamanı 27 Sentyabr 1941-ci il tarixində Ingilis və Rusların əlilə, sürgünə yollanan Rıza Xanın taxtına oğlu Məhəmməd Rıza çıxdı və şah oldu. Özü 33-cü dərəcəli framason (mason) olan Məhəmməd Rızanın ən böyük xüsusiyyəti atası kimi müstəbid bir insan olmasıdır.

Məhəmməd Rıza, Tehranı İkinci Dünya Müharibəsi vaxtı əllərində tutan Amerikalılar ilə yaxından əlaqə yaratdı və onlardan ilk istədiyi iş, SAVAK adlı məxfi təşkilatın müasir mənada təşkilatlandırılmasıydı. Amerikada, Milli Məxfi Təşkilatın (CIA) Orta Şərqdən məsul işçisi olan general-major (tuğgeneral) rütbəsindəki Norman Schwarzkopfu Şahın əmrinə verdi. O da polkovnik (albay, fərmandeh) Zahidini Schwarzkopfun əmrinə təhvil verdi. Zahidi sonralar general rütbəsinə kimi yüksəlmişdir. Schwarzkopf, SAVAKı Orta və Yaxın Şərqiñ güclü məxfi təşkilatı halına gotirdi. Daha Savak dünyanın on müstəbid adamı olan Şahın əlində vəhşi bir ölüm aparatına dönmüşdü. Şah, özünə qarşı çıxan hər nə olsa Savakın əlilə tükünü də tərpotmədən aradan götürürdü. Savakda işliyənlərin sayı isə 50 000'i ötmüşdü.

O, taxta çıxan kimi 1943-cü ildə Ingilislərin də qışqırtmasıyla Qaşqaylarla çəkişməyə başladı; ancaq onun Qaşqayıları möhv etmə planı Türkiyə tərofindən puça çıxarıldı. Sonra Ağ İnqilab adını qoyduğu torpaq reformunu həyat keçirmək istədi; lakin 1963-cü ildə müctehid olan Xomeyni ona müxalif oldu və zindana salındı. Xomeyni, - Ayətullah Uzma Şəriətmədarının özüne verdiyi Ayətullahlıq diplomu sayəsində ölümündən xilas oldu və 6 iyun 1963-cü ildə İrandan çıxardıldı, gedib Türkiyənin Bursa şəhərində iqamətə məcbur oldu. Xomeyninin Şaha qarşı başlatdığı müxalifəti Ayətullah Şəriətmədarı, Ayətullah Müntəziri, Ayətullah Talaqani, Ayətullah Şirazi və onların yançıları davam etdirdilər.

Şah, daha Türkiyəni özüne, yəni Farslığa düşmən kimi görür və Türkiyəni möhv etmək üçün cürbəcür oyunlar dalınca gedirdi. 1965-ci il Yanvar ayının 17-si günü Efiyopyanın paytaxt şəhəri əddis əbəbədə, imperator

Hailə Selasenin himayəti ilə Erməni Kalxedon kilsəsi mənsublarının hazırladığı yığıncaqda, Qıbrıs Rumlarının Katalikosu Makarios, Beyrutda yerləşən Antilyas Kilsəsinin katalikosu I. Horen kimi adamlar iştirak edir və orda dırnaqarası Erməni qırğınından etiraz edilir və Türkiyə əleyhində aparılacaq bir plan qəbul olunurdu ki; Beyrutda yerloşon kilsənin əlindəki əraziləri Məhəmməd Rıza Şah bağışlamışdı. O ərazilərin qiyməti milyonlarla dollar məbləğindəydi. Bir İsləm dövlətinin rəhbəri olan Şah Məhəmməd Rıza, xristiyan papazlarla əlbir olub yənə İsləm dininə pəroştiş edən Türkiyə Cumhuriyyətinə qənim kəsildirdi. Sadəcə olaraq Türkiyəyə mi, yox, Güney Azorbaycanda, Türkmen bölgəsində və Şiraz məntəqəsində yaşayan Qaşqaylara qarşı da ilan kini ilə rəftar edirdi. O, torpaq reformu qanununu 1962-ci il Yanvar ayının 1-i tarixində məclisdə qəbul etdirmiş və bununla işə başlamışdı. Qaşqay Türkmenləri Türk olmadığına görə Rıza Məhəmmədin şahlığını tanımadı. Şah da onlara divan tutmaq, əllerindəki torpaqları qəsb eləmək və köçəri olan, heyvandarlıqla güzoran edən bu Türkərə özünə qarşı qatı müxalifət yoluna salıb, sonra da onların üstünə yeriyb qırğını törətmək niyyəti dalınca gedirdi. Həmin qanun məclisdə qəbul olunandan sonra işə Marağa bölgəsindən başladı və sonra da Qaşqay Türklerinin bölgəsinə üz tutdu. Onlar torpaq reformundan müxalifət etdiklərinə və Məhəmməd Rızanın şahlığını tanımadıqlarına görə özlərinə qarşı vəhşiyənə işlərə əl aparıldı. Hərbi təyyarələr və toplarla Qaşqaylara hücum çəkildi, qadın-uşaq, qoca-cavan demədən minlərlə Türk qətlə yetirildi. İran torpaqlarından, vəhşiyənə şəkildə tökülmüş Türk qanının iyi və məsum insanların ah-naloləri ərşə çıxdı. Təəssüflər olsun ki, Türkiyədəki mətbuat da, dünya ictimaiyyəti də bu qırğını qarşısında sadəcə olaraq tamasaçı qaldı. Əlbəttə bu onun Türkərə üstündə törətdiyi ilk qırğını deyildi. Mir Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyindəki Milli Demokratik Muxtar Cumhuriyyət ləğv edilərkən, 24 saat ərzində 25 000 Azərbaycan Türkünün qanı tökülmüş, minlərlə ailə məhv edilmişdi.

Şahın zülmündən İran xalqları tengə gəlmışdı və Müsəddiqin yixilmasında əsas rol götürmiş Molla Kaşani və Molla Bəhbehəhanının səhvlərini din xadimləri daha təkrar etmirdilər və onlar da Şahın axırına çıxməq üçün səmimiyyətlə işləyirdilər. İlk hadisə, 1978-ci il Yanvar ayının 7-si tarixində, Qumda Ayetullah Xomeyni tərəfdarlarının keçirdiyi nümayiş əsnasında yarandı. Hadisədə 60 nəfər həlak oldu. Qumu, Təbriz təqib etdi və 18 Yanvar tarixində Təbrizdə yaranan hadisələrdə isə 100 nəfər həlak oldu, 650 nəfər tutuldu. Qumda yaranan hadisədən sonra Təbrizin işə daxil olması xüsusi mona kəsb edirdi. Tehran və Yəzd şəhərlərində başlayan hadisələrdən sonra Xomeyni 18 İyun 1978-ci il tarixində İran xalqlarına Şahın axırına çıxmazı barədə ilk işaretni verdi. Hadisələr daha bütün İran səthində gedirdi. Tehranın Jalə meydanında başlayan hadisələrdə Şahın əmrilə nümayişçilərin üstünlə topalarla və müsələsəllərlə (pulemyotlarla, maşınalı tüfəng) güllə yağıdırıldı və 100 nəfər insan həlak oldu. Hadisələr İran xaricinə do yoluxmuş və dönyanın bəzi böyük şəhərlərində Şah əleyhdarı nümayişlər təşkil edilməyo-

başlanmışdı. Hadisələri İraqdan Ayetullah Xomeyni və daxildə isə ona ayotullahlıq diplomu verib, toxunulmazlıq zirehini geyindirib Türkiyəyə omlinə arxayıñ getməsinə vəsihə olan Ayetullah Uzma Şəriətmədəri yeridirdi. Ayetullah Şəriətmədəri, özüylə müsahibə aparan “Tərcüman” qəzeti müxbirinə deyirdi:

“Əgər azad seçki istəmək, əsas qanunun həyata keçirilməsini istəmək, hökumətin xalq tərəfindən seçilməsini və onun xalq üçün işləməsini istəmək mürtəcelidirsə, bəli biz mürtəcəyik. Xalq diktator istəmir. Hökumət zalim olmamalıdır ki, xalq tərəfindən sevilsin”.

Ayetullah Xomeyni payız fəslində Fransaya gedib Paris yaxınlığında bir kənddə düşərgə saldı. Sonra da passiv müqavimətdən aktiv müqavimətə təhvil olmağın vaxtının goldiyinə işaret edib dedi: “Şah rejimi çevrilənə və demokratiya golonə kimi mübarizə edin”. Şah isə Oktyabr ayının 24-ü 1978-ci il tarixində Lə Figaro jurnalına verdiyi müsahibədə deyirdi:

“Xeyri toxunmayacağına inandığımdan, şahlıq taxtından düşməyi qötü şəkildə fikirləşmirəm”.

Əslində Şahın getməsini qərb də, Rusiya da, zahirde özgə boyanatlarla çıxış etsələr də ürəkdən istəyirdilər; çünkü O, daha özlərinə yaramırıldı. İran xalqları, kütlələr halında təlatümə gəlmış bir ümman kimi qarşısına çıxan hər şeyi dağdırıldı; indi hadisələrin nəbzini tutmasalar irəlidə öz mənənəfələri təhlükə ilə üzləşəbilərdi. Qərb də, Rusiya da yaxşı bilirdilər ki; illər boyu Şahın suyunu sixib özəyini çıxartmışdılar dala da çöpü qalmışdı. İndi onlara qanı təzə olan müt' ilər gərəkdi, o da Xomeyni ilə tərəfdarları olabilərdi.

Kommunistlər və sosyalistlər də inqilabçıların səfində iştirak edirdi; çünkü Şahın əlində daim oyuncaq olmuşlar və zaman-zaman da şahın kötüyini yemişdilər. Tehran Aryamehr Universitetində Marksist İran Tudeh Partiyasının liderləri ilə İsləmçılardırıb bir araya gəlib yiğincəq qururdular. Kommunistlər, homin yiğincəqda Cumhuriyyət rejimindən müxalifət etsələr də daha sonra fikirlərini dəyişməli oldular və inqilabçıların səflərində Şaha qarşı mübarizədə yer tutdular. Daha İran, qaynayan qazana dönmüşdü. Şah, hadisələrin gedişatının özünün axırına çıxacağına dərk etmiş və demokratiyanı, əfvi dilinə götirməyə başlamış 1000 qədər siyasi məhkumun azad buraxılacağını bəyan etmiş və 179 dənəsi də azad edilmişdi. Şah hökuməti, suiistifadə edən dövlət qulluqçularının məhkəmə qarşısına çıxardılacağını da bəyan etməyə başlamışdı. Hətta qoşetlər SAVAKın keçmiş rəhbəri Genral Nemətullah Nasirinin də mühakimo ediləcəyini yazmışdı.

Həmədanda 22 Oktyabr 1978-ci il tarixində yaranan hadisələrin böyüməsindən asılı İngiltərənin xarici işlər naziri David Owen bir boyanat verib

Şahı dəsteklədiklərini, onun yixilmasının İngiltərə ilə Qərb ələminin xeyrinə olmuyacağını söyləmişdi.

Dünyada demokratyanın öncül röhbəri olduğunu həmişə dilindən salmış Amerika Birloşmuş Ştatlarının o zamankı prezidenti Carter 1978-ci il Oktyabr ayının 31-i tarixində Ağ Evdə bir mətbuat yığıncağı toşkil etdi. Yanında da o vaxt Amerikada pilotluq telimi keçən İran Vəliəhdi Rıza olduğu halda dedi:

“İran Şahının demokratiya yolundakı cəhdərinə arxa dururuq. Demokratyadan müxalifət edən bəzi dəstələr İran Şahının cəhdərinə qarşı müxalifət edirlər və biz bunu bilirik. Ancaq İran şahının qabaqcıl idarəsi Qərb dünyası üçün həddən artıq qiymətlidir”.

İngiltərə də, Amerika da Şahın hakimiyyətdən getməsilo öz milli mənafelərinin ziyan görəcəyi fikrino düşmüşdülər. Onlar demokratyanı, insan kimi yaşamağı, cəbrlə əlindən qəsb edilmiş öz milli kimliyini tələb edən milyonlarla insanın arzusunu tərsinə yozurdular. Sovetlər Birliyi də hadisələri yaxından təqib edirdi və Sovetlər Birliyi Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Başkatibi Leonid Brejnev Noyabr ayının 19-u 1978-ci il tarixində verdiyi boyanatda deyirdi:

“CIA İranda hər hansı hərəkətə üz tutsa xüsusiilə hərbi müdaxiləyə yönəlsə biz də hər cürə tədbiri görəcəyik”.

Sovetlər Birliyinin İranı işğalı Şimali Azərbaycan üstündən reallaşacaqdı və bu yolda müəyyən hazırlıqlar da aparılmışdı.

Onlar, yəni İngiltərə, Amerika və Rusiya 1905-ci ildə başlamış Məşrutə Hərəkatından üzübəri yaranmış bütün mübarizoları öz milli mənafelərinə ziyan vurar zənniylə əlbir olub sindirmişdilər və verdikləri bəyanatları da, yenə həmin yolda olduqlarını sübut edirdi. Onlar dünyada demokratiya və insan hüquqlarını yox, özlərinə nə qədər xeyir götürəbilərlər onu fikirloşırdılar; demokratiya ilə insan hüquqlarından dəm vurmaq isə üzlerinin şəffaf maskı idi.

Noyabr ayının 26-sı 1978-ci il tarixində İran hakimiyyətindəki Türkləri təşkilatlaşdırın Ayetullah Uzma Şoriatmodarı, Farsları təşkilatlaşdırın Ayetullah Taleqani və Ayetullah Nəcəfi İran xalqlarını ümumi tətilə yönəldilər.

Amerika və İngiltərədən sonra Sovetlər Birliyi də Şahı dəstəkləməyo Başladı(!). Bundan sonra da Tehran radiosu xəbərində deyirdi: “8 il qabaq

istifadəyə verilən Cəllediqat-1 təbiiqaz komorindən Sovetlər Birliyinə yenidən qaz ötürülməyə başlandı. Hər gün 27.4 milyon kubmetr təbii qaz buraxılır”.

Deməli Şaha arxa çıxmağın əsas amili bu imiş!!!

Hadisələr aramsız davam etdi, qanlar töküldü, türmələr basıldı və zindandakılar azad buraxıldı, böyük dövlətlərin diplomatik nümayandaları İranı tərkə məcbur oldular. Yanvar ayının 16-sı 1979-cu il tarixində Şah Məhəmməd Rıza Pəhləvi ilə arvadı Farah Diba İrandan ayrılib Misirə yola düşdülər. Beləliklə Türk düşməni qəddar Pəhləvilər dövrü bağlanmış oldu. Türklər, Xomeyninin gəlişindən çox şey gözləyirdilər. Ancaq sosiolojinin bir qanunu vardır; bir diktatorluq taxtından salınırsa, gələn idarə ondan daha qatı olmalıdır ki, özünü qəbul etdirəbilsin.

Xomeyni təntənəli bir mərasimlə Parisdən gəlib İranın taxtına çıxdıqdan sonra, ilkin növbədə bir il ərzində ən sağdan on sola kimi bütün radikal partiyaları, təşkilatları bağladı. Höküməti tənqid etməyi qadağan elədi və mətbuat azadlığını ləğv edərək təqribən 44 qəzet və jurnalı qapadı. Qadın hüquqlarını tapdalayaraq onları dövlət dairələrindən təmizlədi, çadra bürünməyə möcbur etdi. Radio və televiziya ekranında dini musiqidən savayı hər cürə musiqini qadağan elədi. Indən belə, İranda **İslam adına Fars Millətçiliyi Dövrü** başlayırdı.

25 Mart 1979-cu il tarixində Türkmənlər şah dövründə ellərindən alınan torpaqları və yaylaqları geri götürdülər; ancaq məhəlli inqilab komitələri onlara mane olunca qiyam başladı. Şah dövründə adları əvəz olunan yer adları, qondarma adlarla tokrar dəyişdirildi. Ayətullah Şəriətmədəri işə qarışib Türkmənlərin yaylaqlarını özlərinə qaytardı və öz adlarını bərpa etdirdi.

İranda hakimiyyətə gotirilən Xomeyni rejimi ilə, Ayətullah Talaqani və Ayətullah Şəriətmədəri arasında ixtilaf yaranırdı. İran İslam Cumhuriyyəti üçün 30-31 Mart 1979-cu il tarixində referendum keçirilmiş və xalqın %98.2-si ona müsbət səs vermişdi. Rəsmi bəyanata görə səs vermədə 20 422 438 nəsəf insan iştirak etmişdi. Ancaq Türkmənlər səs vermədə iştirak etməmişdilər, əslində bu rəqəm qondarma idi və tozə idarənin saxtakarlığa yol verdiyini sübut edirdi. Hazırlanan 160 maddəlik əsas qanun müsəvəddəsi Ayətullah Xomeyni, Şəriətmədəri və digər ayətullahlara təqdim olunmuş və müxtəlif fikirlər yaranmışdı. Ancaq Xomeyninin irəli sürdüyü fikirlər əsas götürülmüş, digərlərinə qulaq asılmamışdı.

Əsas qanun metninin axırına surəti qazandırmaq məqsədilə Ayətullah Şəriətmədəri, Ayətullah Xomeyni, Ayətullah Şəhabəddin Nəcəfi, xəstə olan Ayətullah Rıza Qulpayqanının evində görüş keçirdilər. Həmin görüşdə Şəriətmədəri, qurucu (təsisçi) möclisin təşkil edilərək əsas qanun layihəsinin

(müsveddəsinin) orda müzakirə edilməsindən müdafiə etdi. İranı İsləm qanunları əsasında idarə etmək fikrindən müxalifət edənlər də Şəriətmədarının fikrini dəstəkləyirdilər.

Ayotullah Şəriətmədarı əsas qanunla bağlı olaraq özüylə götürülən bir müsahibədə deyirdi:

“İslam Cumhuriyyatının əsas qanun müsveddəsini hazırlayanlardan biri də mənəm. Bu əsas qanunda Türk xalqına məxsus xüsusi bir səhifənin olacağı fikrində deyiləm. Ancaq hər kəs öz hüququna malik olacaqdır. Hər şəxs arzuladığı siyasi partiyaya üzv olub siyasi fəaliyyət yeridə biləcəkdir. Əsas qanunda buna mane olacaq hər hansı hökm yer tutabilməz. Bir şərtlə ki; o İslama zidd olmasın.”

Bizim birinci arzumuz ölkəni bu iğtişadın azad etmək və gedışatı adı axarına salmaqdır. Ondan sonra isə Azərbaycana muxtariyyət tələb etmək bizim yeganə məqsədimizdir. Hətta bugünkü vəziyyətdə belə Azərbaycana muxtariyyət verilməsi fikrindəyik. Azlıq olan xalqların bizim yolumuza düşməyəcəklərindən yəqin olsaq muxtariyyət yoluna bu dəqiqliq düşərik. Ərəblər muxtariyyət tələb etsələr ki; etməyə başlayıblar biz də gözləməyə ehtiyac hiss etmədən məcburi halda muxtariyyət vəya Azərbaycan hökümətinin yaradılmasını tələb edəcəyik. 17 milyon yarımla Türkün, “Türkəm” deməsi və öz hüququnu axtarması, onu qoruması yenə günahdır mı? Şah Türk xalqının dilini, adət və ənənələrini aradan götürmək istədi və arzusuna nail oldu. Bundan etiraz edənlər türməyə salındılar, işgəncəyə məruz qaldılar. Yenə elə olmasını istəyənlər vardır ki?

İranda yaşayan biz Türklərin böyük əksəriyyəti Şahın istibdad rejiminin ucbatından məktəbdən, oxuyub-yazmaqdan məhrum edildik. Savadı olanlar da təəssüflər olsun ki, Farsca oxuyub yazıblar. Bəhmən ayının (Fevral) 29' u günü Təbrizin Türk qəhrəmanları İran İsləm İnqilabının bünövrəsini qoydular. Onlar vətən yolunda vurulub şəhid olarkən Türkdlər. İndi onların nəsəbi əvəz oldu? 15 milyon Farsın əsarəti altında 60 il qalmaq yaxşıdır, yoxsa 17 milyon yarımla Türkün adil hakimiyyəti altında yaşamaq yaxşıdır? Biz problemlərimizi bu cür araya gətirməliyik”.

Jurnalist sual verir: Ayətullah Xomeyninin fikri sizcə nə olabilər?

“Mən onun kimi fikirləşmirəm. Bugün bir-birimizdən ayrılmırsaq, inqilabın öz mənzilinə çatmasına kimi birliyimizi pozmamaq üçündür. İslami Əsas Qanunumuz elan olunduqdan sonra hər kəs öz yerini

tutacaqdır. Mənim yerim 17 milyon yarımlıq Azərbaycan Türklüyünün dayaq nöqtəsi Təbriz olacaqdır”.

Ancaq Xomeyni, Şəriətmədari və yoldaşları kimi fikirləşmirdi. Onun hazırlatdığı əsas qanun müsvəddəsi liberal fikirlərdən konarlaşmışdı. Bunu goron Milli Cəbhə Partiyasının sədri və Xaricişlər Naziri Kərim Səncabi və yoldaşları kabinetdən çıxıldılar. Daha Xomeyninin əsas üzü görünür, İsləmçi niqabın altından vəhşi Fars şovinizminin qanlı dişləri şəqqıldayırdı. Liberal Mehdi Bəzərqañın kabinetinin lovgı işi reallaşdı. 1979-cu il Avqust ayının 1-i tarixində, **Əsas Qanunun Nəhai Tədqiqat Məclisi** seçkilərində saxtakarlığa yol veriləcəyini hiss edən 17 siyasi partiya, seçkilərdə iştirak etməmək qorarına gəldilər. Şəriətmədari tərəfdarlarının qurduğu Müsəlman Xalq Partiyası (Hizbi Xəlqi Müsəlman) və Şah dövründə Dr. Müsəddiqin rəhbərliyini yeritdiyi Milli Cobhə Partiyası da həmin boykotta iştirak etdilər. Meydan Xomeyni tərəfdarlarına qalmışdı və 73 nəfərlik Qurucu (təsisçi) Məclis (Əsas Qanunun Nəhai Tədqiqat Məclisi) o onlar hakim oldular və beləliklə Xomeyninin arzuları çin olmağa başladı. Keçirilən seçkidə müstəqil namized kimi iştirak edən 1000 şəxsden bir dənəsi də uğur qazanıbilmədi. Şəriətmədari də bu seçkidən öz etirazını bildirib, Xorasan və Şərqi Azərbaycanda saxtakarlığa yol verildiyini bəyan etdi.

İranda bu dəfə özgə oyunlar gedirdi. Əsas Qanun 1979-cu il Noyabr ayının 15-i tarixində Qurucu Məclis tərəfindən qəbul edilmişdi. Dekabr ayının 2-si 1979-cu il tarixində Əsas Qanun xalqa təqdim olundu və 15 758 956 səslə qəbul olundu. Ancaq Şəriətmədari əsas qanunun bozi maddələrindən müxalifət edirdi. Nəhayət 1979-cu il Dekabr ayının 7-si tarixində, Ayətullah Şəriətmədarının evinə Xomeyni tərəfdarı silahlı quldurlar basqın vermiş, onun evi dağdırılmış və özü də canını çətinliklə xilas etmişdi. Bunun yaratdığı gəzəblə tütüyanan gələn Türkler Təbrizdə nəzaroti ollərinə keçirdilər. Onlar, Xomeyninin hələ Şah əleyhdarı horoket başlamamış Şəriətmədarlığı verdiyi sözün üstündə dayanmasını və Türklərə muxtarıyyət verilməsini tələb edirdilər. Təbriz Radiosundan xalqa xıtabən deyilirdi:

“Xomeyni tərəfindən bura təyin edilmiş heç bir qulluqçu içəri daxil edilməyəcəkdir. Biz ancaq Ayətullah Şəriətmədaridən göstəriş alarıq”.

Bundan sonra hadisələr daha da qarışq hal alırdı. Xomeyni üç gün ərzində iki dəfə Şəriətmədari ilə görüş keçirdi və görüşmə axırında da hərhənsi bəyanat yayılmadı. Daxilişlər Naziri Höccətülislam Əli Əkbər Rəfsancanı isə üzünü Təbriz qiyamçılarına tutub kəskin çıxış edir, bundan el çəkmələrini tələb edirdi. Təbrizdə yaranmış hadiso daxili hərbə sarı gedirdi. Ayətullah Şəriətmədari də bəyanat yayıb, Xomeyni idarəsinin Azərbaycan barədəki səhvlərini davam etdirməsi halında ölkədə daxili vuruşmaların yaranacağını bildirdi. Xomeyni isə axırıncı çıxışında deyirdi ki; **“Təbrizdəki hadisələri**

Amerikan casusları törətmışdır. Ancaq o daha əvvəl Azərbaycan Türklerinə geniş hüquqlar veriləcəyini, bölgə ilə bağlı məsələlərdə Şəriətmədarinin fikrinə müraciət ediləcəyini və'd vermişdi. Lakin Ayətullah Xomeyni verdiyi sözə heç cüre əməl etmirdi. Ancaq hadisələrin surəti özgə tərəfə təhvil olurdu. Türklərin başına dəhşətli bolalar açılmaq üzrəydi. Ayotullah Şəriətmədarı bunu böyük qabaqgörənliliklə dərk edərək iki müavinini Təbrizə yolladı və Mütəslim Xalq Partiyasını bağlatdı və ara sakitloşənə kimi də eləcə qalmasını istədi. Təbrizin göylərinə səssizliyin pərdəsi çəkildi. Təbriz Radiosunun ələ keçirilməsi və hadisələrin yaranmasında əli olan 12 Türk oğlu nahaq yero Xomeyninin cəlladları tərəfindən qətlə yetirildilər. Azadlığa gedən yolda ayağa durmuş Təbriz, bir işarə ilə yerindəcə dayandı və atacağı addımını saxladı. Onun hələlik açılmayacaq səbəbləri vardır, vaxtı gəldikdə əlbəttə aşkar ediləcəkdir.

Mərhum dostum Dr. Həmid Nutqi iki dəfə, ikilikdəki söhbətimizdə demişdi:

“Şahın taxtının çevriləməsindən qabaq Ayətullah Şəriətmədarı, Ayətullah Taleqani, Xomeyninin nümayəndəsi, mən və bir neçə şəxs məxfi şəkildə yığıncaq qurub Şahın hakimiyyətdən kənarlaşdırılması, yaranacaq hökümətin şəxsiyyəti üstündə saatlarla müzakirə apardıq. Daxildəki hərəkətin gedişatını Ayətullah Şəriətmədarı ilə Ayətullah Taleqani öz öhdələrinə götürdülər. Ayətullah Şəriətmədarı, Xomeyninin nümayəndəsinə üzünü tutub dedi:

“Cənab Xomeyniə bizim fikrimizi çatdırın. Biz daha Pəhləvilər dövründəki kimi əsarət altında milli kimliyimizdən və mədəniyyətimizdən məhrum şəkildə yaşayabilmərik. İranın bütövlüyü pozulmadan, biz öz daxili və mədəni işlərimizdə azad olacaq. Öz milli muxtarıyyətimizə qovuşacaq, yaranacaq hökümətdən ilk mərhələdəki tələbimiz bu olacaqdır”.

Növbəti yığıncağımızda Xomeyninin nümayəndəsi, Ayətullah Xomeyninin Türklərin muxtarıyyətinə boyun olduğunu bildirdi və hadisələr planlanan şəkildə yeridilməyə başlandı.

Yaranan hadisələr, mərhum Dr. Nutqinin şahidi olduğu və mono noql etdiyi sözlər, Ayətullah Şəriətmədarının nə qədər yüksək səviyyəli bir təşkilatçı, xalqını sevən və onun azadlığını hər şeydən üstün tutan, dərdini özünkü bilən nadir bir şəxsiyyət olduğunu sübuta yetirməkdədir. Öz başına gələcəkləri aydın gördüyü halda, xalqının Şahdan daha müstəbid olanların əlilə qırğınına mane olmuşdur. Müəyyən yerlər Təbrizdəki meyvəni kal-kal dərmək isteyirdilər, Azərbaycan bostanını iriləmək isteyənlər vardısa, onun yiyələri də vardı. Şəriətmədarı o yolda tək deyildi, həmişə vasitəli yoldan məsləhətləşdiyi təcrübəli siyasi şəxsiyyətlər vardı, onların fikrinə də böyük hörmətlə yanaşırdı

və Təbriz üşyanının hələlik dayandırılmasını da o dostları xahiş etmişdilər; çünkü vaxt tezdi. O, Azərbaycanın qəhrəman oğullarının, mərd qızlarının və gələcəyinin nurlu yolunu işıqlandıran ziyalılarının məhvino mane olaraq, böyük bir tarixi məsuliyyəti yerinə yetirmişdi. Ayağa durmuş Təbrizi ancaq Şəriətmədarı kimi bir şoxsiyyət bir işarəsi ilə dayandırıbilərdi, ona da nail olmuşdu. Lakin yaxşı bilirdi ki, Xomeyni onun axırına çıxacaq; çünkü O, ayətullahlıq diplomu verərək Xomeynini ölümündən xilas etmişdi. Həzrət Əli də çörək verdiyi adamın əlilə qətlə yetirilmədi mi?!

Ayətullah Taleqani kimi, Ayətullah Uzma Şəriətmədarinin də axırına çıxıldı və o göz həbsində, içindən kəsile-kəsile öldürüldü. Ayətullah Xomeyni, özü çıxartdığı əsas qanuna da fikir vermədi və Şahdan daha qəddar, Şahdan daha qatı Fars İrqporəstliyinin izinə düşdü. İran İslam Cumhuriyyətinin əsas qanununun 15-ci maddəsində deyilir:

“İran xalqının rəsmi və müştərək dili və yazılısı Farscadır. Sənədlər və yazılar, rəsmi mətnlər, və dərsliklər bu dildə və bu yazıda olmalıdır. Ancaq məhəlli və qovmı dillərdən mətbuatda və kütlə informasiya vasitələrində istifadə etmədə və məktəblərdə onların ədəbiyyatının öyrənilməsi, Farsicanın yanında azaddır”.

İran dövlətinin əsas qanunu belə deyir. 1979-cu ildən üzüborı İran hakimiyyətindəki hansı şəhərdə və ya kənddəki məktəbdə, Azərbaycan Türkçəsi tədris olunubdur?! Fars qapazı altında yaşıyan 33 milyondan artıq Türkün içindən əsas qanunun bu maddəsini bir şoxs belə oxumadı və ya dərk etmədi görən?! Əlbəttə indiyə kimi dəfələrlə bu maddədən hərəkətlə bir çox Türk, məktəblərdə uşaqların öz ana dilində dərs keçməsinin dalına düşmüş və onların hamısı “**ziddi inqilab**” günahı ilə ya zindana salınıb və ya güllolənibdir.

Dövlət işçiləri milli şəxsiyyətləri daim güdüblər, onlara olmazın böhtanlar atıblar və aradan götürüb'lər. Adı İslam dini ilə başlayan bir dövlətin içində, İslam dininin də tokidə yol verdiyi vəchilə, öz milli kimliyini və milli hüququnu tələb edən kəslərə **ziddi inqilab**dan savayı hansı günahı isnad etmək və güllələmək olardı görən! Fars şovinistləri **ziddi inqilabçıları** (!!!) tutub gülləloyen kimi də görk olsun deyə, gedib onların valideynlərindən oğullarına vurduqları güllələrin pulunu tələb ediblər və alıblar. Bu cür zülmü bəşər tarixində hansı səmavi din həyata keçirib??? Bəs yaşı asılmağa çatmışın qız uşaqlarının namusuna toxunulduqdan sonra dara çəkilməsi necə??? Bu əməllər, müqəddəs kitabımız Qur'anın hansı ayosində buyurulub!!!!???

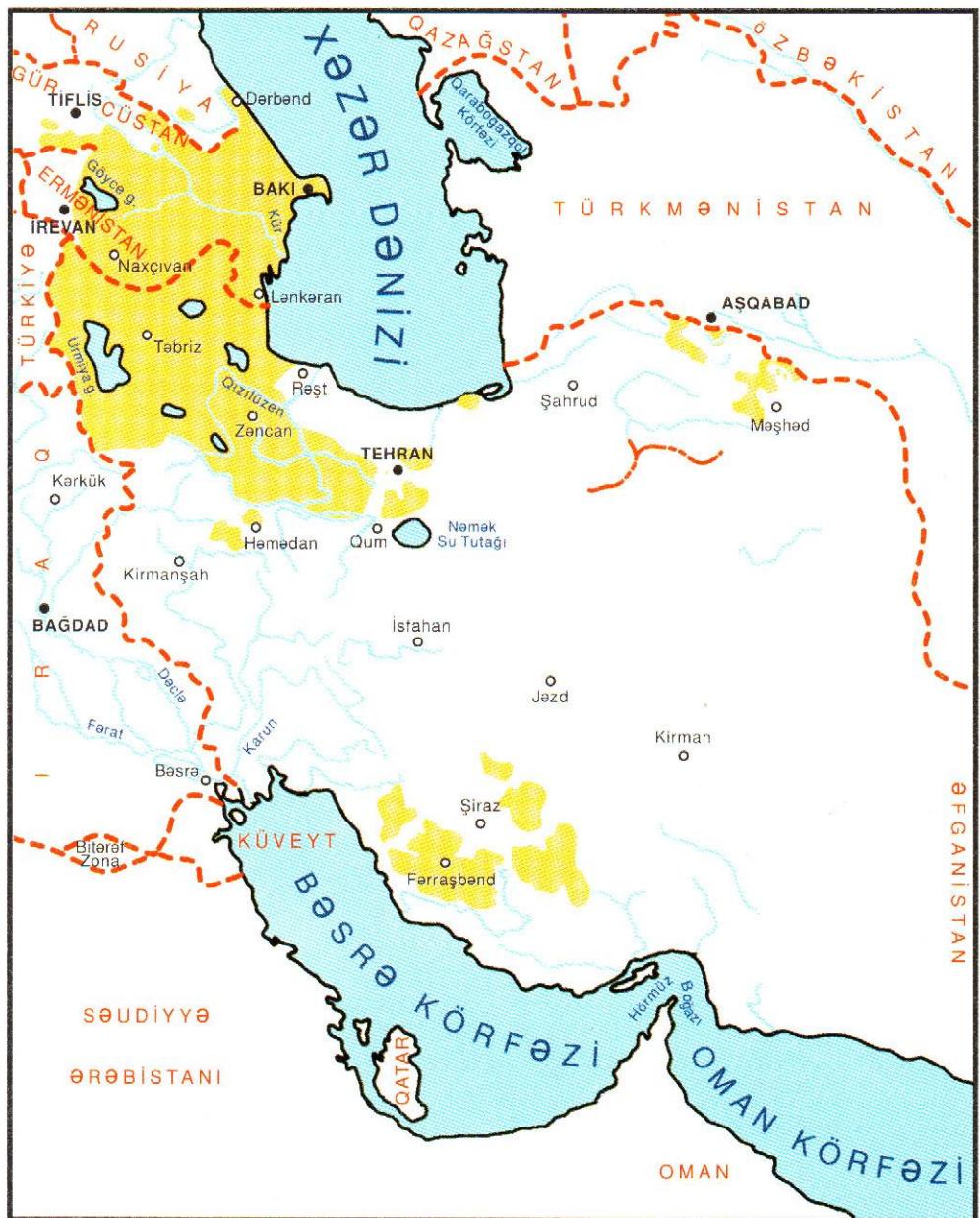
Həzrət Məhəmmədin sahabələrindən birinin adı Bilal Hoboşı idi, bir digərinin isə Salman Farisi və Hz. Məhəmməd həmişə onları mənsub olduqları millət adıyla səsləyirdi. İslam Dininin Peyğombəri insanlara o cür münasibət

bəsləyirdi; lakin Ayətullah Xomeyninin təhvil aldığı **Fars Klanlığında** isə öz milli mənliyinə hörmət etmək, onun dalınca getmək, öz milli hüququnu tələb etmək isə İslama ziddir!!! və böyük günahdır!!!???

İslamın müqəddəs kitabı Quran Kərimin Hucurat Surəsinin 13-cü ayosində Allah buyurur ki;

“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkəklə bir dışidən yaratdıq. Və bir-birinizlə tanış olasınız deyə sizi xalqlara, tayfalara ayırdıq. Əlbəttə Allahın yanında ən qiymətli olanınız, təqvada (Allahdan qorxmaqda, düz yolda yeriməkdə) ən üstün olanınızdır. Şübhəsiz ki, Allah hər şeyi biləndir, hər şeydən xəbərdardır”.

AZƏRBAYCANDAN KƏNARDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILAR
(ZAQAFQAZİYADA VƏ İRANDA)

**AZƏRBAYCAN
SOVETLƏR BİRLİYİ TƏRKİBİNDE
(1920-1991-ci İLLƏR)**

1920-ci ilin Nisan (Aprel) ayının 27'sini 28'ine bağlayan gecə Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin torpaqlarına daxil olan 11-ci Rus Qırmızı Ordusu Azərbaycanı təzədən Rusyanın işgal dairəsinə daxil etdi. Ruslar, Azərbaycanı işgal etdikdən sonra "Azərbaycan Sovet Sosyalist Cumhuriyyəti" adında dırnaqarası bir idarənin yaradığını elan etdilər. 1922-ci il Mart ayının 12-si tarixində Azərbaycan Sovet Sosyalist Respublikası, Ermənistən və Gürcüstanın da daxil olduğu Federal Qafqaz Sovet Sosyalist Cumhuriyyəti (ZSFSR) adlı konfederativ dövlətin bir üzvü halına getirildi. 1922-ci ilin Dəkabr ayının 30'u tarixinde Azərbaycan SSR, Transqafqazya (Güney Qafqazya, Zaqqafqazya) SFSR içində Sovet Sosyalist Cumhuriyyəti İttifaqına daxil oldu.

1922-ci il May ayının 19'u tarixində keçirilən Azərbaycan I-ci Sovetlər Qurultayında, Azərbaycan SSRnin ilk kommunist əsas qanunu (konstitusiyası) qəbul edildi.

Ruslar, 1923-cü ildə Azərbaycan SSR bünyəsində Ermənilərin xeyrinə **Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini** təşkil etdilər. Naxçıvan Muxtar Cumhuriyyəti isə, 1921-ci il Martın 16'sı tarixində Türkiyə ilə Rusiya arasında qol çəkilən Moskva Sazişi və 1921-cil Oktyabrın 13'ü tarixli Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistən və Gürcüstan arasında qol çəkilən Qars Sazişi çörçivəsində yaradıldı. Həmin ildə əlifba qismi olaraq latınlaşdırıldı. 1926-ci ildə keçirilən Bakı Qurultayında Türkiyə nümayəndələrinin və millətçi Azərbaycanlıların müxalifətinə baxmayaraq Latin əlifbası rəsmi şəkildə qəbul olundu. Beləliklə Azərbaycanın İslam və Şərqi aləmiylə, xüsusilə də qardaş Türkiyə ilə olan yeganə mədəni əlaqə körpüsü də uçurduldu. Daha sonra isə tayfabazlıq və yerlibazlıq psixolojisi Azərbaycan Türklərinin ürəyinə, şüuruna yeridilməyə başlandı. Türk Dünyasının böyük sərkərdəsi və dövlət xadimi Atatürkün Türkiyədə Latin əlifbasını məhz 1928-ci ildə qəbul etdirməsinin əsas amili də Azərbaycanla, o cümlədən Asiya Türklüyü ilə mədəni əlaqə yaratmaqdandır ibarətdir.

Transqafqazya (Zaqafqazya, Güney Qafqaz, Maveraiqafqaz) SFSR 1936-ci ildə dağıldı və Azərbaycan SSR, digər Sovet Sosyalist Cumhuriyyətləri ilə birgə ayrı bir cumhuriyyət sıfətində Sovetlər Birliyi tərkibinə daxil oldu.

Azərbaycan Cumhuriyyəti, Karel-Fin Sovet Sosyalist Cumhuriyyətinin Muxtar Sovet Sosyalist Respublikası səviyyəsinə endirilməsilə onun yerini

tutdu və dağılına kimi Sovet İttifaqını təşkil edən 15 cumhuriyyətdən biri kimi qaldı.

Kommunist Azərbaycanın əsas qanununda ən yüksək dövlət orqanı Azərbaycan Ali Soveti idi. Ali Sovetin seçkiləri hər dörd ildə bir keçirilirdi və hər on min nəfərə bir milletvəkili seçilirdi. Azərbaycanı idarə edən Azərbaycan Ali Soveti və Nazirlər Şurası tamamilə Sovetlər Birliğinin, bir sözə Rusların möhkəm nəzarəti altındaydı. Azərbaycan Kommunist Partiyası da, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının bir şöbəsi kimi idi. Cumhuriyyətin ən yüksək icra orqanı Nazirlər Şurası (Soveti) idi. Rayon (bölgə) komitələri və kənd sovetləri isə məhəlli soviyyəli təşkilatlardı.

Sovet İttifaqının yeganə hakimi Kommunist Partiyası idi. Kommunist partiyaların qabağında da Sovet (Rus) Kommunist Partiyası gedirdi. Moskvadakı Sovet hökümətinin vəzifəsi ancaq Kommunist Partiyasının göstərişlərini həyata keçirməkdir. Cumhuriyyətlərin kommunist partiyaları və Sovet Kommunist Partiyasının vəzifəsi Ali Sovetə nümayəndə yollamaq və ölkəni kommunist ideolojiya əsasında idarə etməkdir.

1926-ci ildə qəbul edilən Latin əlifbasıyla birgə Azərbaycan Türkçəsi içindəki bəzi sözlərin yerinə Rusçada olan sözlər işlədilməyə başlandı. Milli hökumət zamanında dərsliklərdə yer tutan Ziya Paşa, Namiq Kamal, Məmməd Akif və s. Türkiyəli şair və yazıçıların yerinə Puşkin, Lermontov, Turgenyev, Tolstoy və s. Rus şair və yazıçıları yer tutmağa başladı. Beləliklə Ruslaşdırma siyasəti yeridilməyə başlandı. Şahidi olacaq ki, Güney Azərbaycanda da cinsi işi Farslar görəcəklər.

Stalinin Ruslaşdırma siyasətini Azərbaycan Türklori koskin müxalifət edirdi və özünü saxlayabilmənin çarələrini axtarıb tapırdı. 1932-ci ildə Rus KKBsinin (məxfi xəbəralma təşkilatı) Şərq Şöbəsi'nin Müdiri Mir Cəfər Bağırov Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Katibliyinə təyin olundu. Stalin, Mir Cəfərin əliylə Azərbaycanda assimiliyasiya siyasətini yeritməyə başladı. 1937-ci ildə Bakıda keçirilən konfrans haqqında M. Ə. Rəsulzadə "Çağdaş Azərbaycan Tarixi" adlı əsərində yazır:

"Bu konfransda Rusofillər mütləq bir Sovetləşdirməyə nail olmaq məqsədilə bunları tələb edirdilər. 1-Beynəlxalq terminlər eynilə yox, Rusların işlətdiyi şəkildə götürülsün. 2-Rusça terminlər tərcümə edilmədən eynilə qəbul olunsun. 3-Digor Türk ləhcələrində olan sözlər götürülb işlədilməməlidir. 4-Ərəbcədən, Farsıcadan, Osmanlıcadan götürülmüş sözlər, eyni mənali Rusça sözlərlə əvəz edilməlidir.

Buna müqabil olaraq Türkçülər isə bunları tələb edirdilər: 1-Terminlər Türkçələşdirilməlidir. 2-Azərbaycanı Ruslaşdırmağa sarı aparacaq

Sovetləşdirməyə meydan buraxılmamalıdır. 3-Yazı qaydalarında iso mümkün qodır digor Türk ləhcələrində də olan müstərək xüsusiyyətlər qorunmağa çalışılmalıdır”.

Azərbaycanın dahi oğlu M. Ə. Rəsulzadə həmin əsərində yazır: “Əlifba inqilabına 1937-ci ildən başlanırdı. 1937'deki Sovetləşdirmənin qələbesi ile 1939-cu ildə başa çatan hərf inqilabı onların gözündə Azərbaycan Türk mədəniyyətini mohv etməkdən savayı heç nə deyildi”.

1939-cu ildə Latin olifbası tamamilə aradan götürüldü, Rus Kiril əlifbası qəbul etdirildi. Azərbaycanın milli xarakterli ziyalılarının tamamı bostan kimi irilənib küçələrdə güllənləndi, və ya Sibirin Buzlu Cəhənominə yollandı orda məhv edildi. 1939-cu ildə iso Azərbaycan, ziyalılar cəhətdən tamamilə məhv edilmişdi. “Tar” çalmaq, “Kitabı Dədə Qorqud” kimi milli-mədəni xarakterli kitabları oxumaq belə qadağan edilmişdi. Azərbaycanın milli şairi Əhməd Cavad, o illərdə Rusların Azərbaycanda törətdiyi vəhşilik və terror barədə deyirdi:

**Hanı yaz mövsümü gülüm, çıçayım
Tez düşdü yurduma xəzan ay ellər.
Mən yazabilədim əllərim bağlı
Yoxmu bir dərdimi yazan ay ellər?!**

1953-cü ildə Stalin öləndən sonra Mir Cəfər Bağırovu iyul ayında tutdular. O, “Müsavatçı”, “Pantürkist”, “Panislamist” kimi günahlandırıldı. Rusça buraxılan Bakinskiy Raboçi qəzeti 27. 5. 1956-cı il nüsxəsində yazırıdı: “Xain Berianın ən yaxın iş yoldaşlarından Mir Cəfər Bağırov, Nisan (Aprel, Avril) ayının 12-si tarixindən 26-sına kimi Yüksek Hərbi Məhkəmədə dindirilmiş və 5 yoldaşı ilə birgə onlara edam işi kəsilmişdir”

Bu qorar Mir Cəfərin üzünə oxunduqda O, yanındakı Erməni həmkarlarını göstərib demişdi: “**Mən bunlara uyub düz 29 min Azərbaycanlı ziyalını məhv etdim. Mənim cəzam edam olmamalıdır, məni parça-parça etməlisiniz**”. Onun bu sözləri müqabilində yanındakı Ermənilərdən biri cavabında demişdi: “**Biz Azərbaycanlı Türk öldürdük, insan öldürmədik ki!**”.

Azərbaycan Sovet Cumhuriyyətində 1922, 1925, 1937, 1978-ci illərdə qobul edilmiş kommunist əsas qanunları ilə dövlətin təşkilatları müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan, Demokratik Cumhuriyyət dövründə 114.000 km² lik oraziyə malikdi. Ancaq Kommunist Rusyanın işğalı altında onun ohate dairesi 86.000 km² yə düşmüşdür. Ruslar, Azərbaycanın torpaqlarından 27. 400

km²-lik hissəni (Zəngəzur, Göyçə və Dilican) alıb Ermənilərə bağışladılar. Başda İngilislər getmək şətirlə, Qərb ölkələrinin və Rusların müstərek arzusu Türkiyə ilə Orta Asiya Türklüyünün əlaqəsini kəsməkdə. Bu məqsodlə sün-i şokildə bir Ermenistan yaradılıb və müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan torpaqlarının Ermənilər tərəfindən işğalına imkan hazırlanmışdır.

Sovetlər Birliyi dövründə Azərbaycanın qonşuluğunda İran, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistən, Rusiya Federasiyasına bağlı Dağıstan Muxtar Cumhuriyyəti dayanırdı.

Azərbaycanın inzibati quruluşunda 61 rayon, 65 şəhər tipli qəsəbə, 9 şəhər, Naxçıvan Muxtar Cumhuriyyəti və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yer tuturdu. Cumhuriyyətin paytaxtı isə Bakı şəhəri idi.

Azərbaycan Sovet Sosyalist Cumhuriyyəti öz varlığını 1991-ci il Oktyabr ayının 18'i tarixinə kimi davam etdirmişdir.

AZƏRBAYCAN CUMHURIYYƏTİ (1990-ci İLDƏN SONRA)

1960-ci illərdə Xruşçovun tutduğu siyaset yolu ilə Sovetlər Birliyindəki Stalinizm deyilən dəhşətli atmosfer dağılmış və müləyim ab-hava hakim olmuşdu. Bu hava da əvvəlliklə ədəbi sahədə özünü göstərməyo başladı. 1960-1970-ci illərdə Azərbaycanda tozə bir nəslin yaratdığı atmosfer peyda olurdu. Bəxtiyar Vahabzadə, Abbas Zamanov, Xudu Məmmədov, Yusif Yusifov, Süleyman Əliyarlı, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Firdun Cəlilov, Məmməd Araz, Xəlil Rıza, İsa Hüseynov, İsmayıł Şıxlı, Ferman Kərimzadə, Anar, Mövlud Süleymanlı, Elçin, Əkrem Əylisli, Sabir Rüstəmxanlı, Məmməd İsmayıł, Rüstem Behrudi, Ramiz Rövşən və adını çəkəbilmədiyimiz böyüklü-kicikli alim, yazıçı və şairlər osorlərinin setir aralarında, Rus şovinizminin pordəsi olan rejimi yixib sürüyür, milli kimliyi göylərə qaldırır, insanların üroyino milli kimliklərini silinmoz izlərlə hekk edirdilər. Ele bil Hüseyn Cavidlərin, Əhməd Cavadların ruhu tügvana gəlib könüllərdə tufan tolatümləri yaradırdı. Ədəbiyyatda başlayan milli cərəyan siyasi sahəye də təhvıl olurdu. 1970-li illərdə Əbülfəz Əliyev adlı bir milli şəxsiyyət araya çıxır və Rus (Sovet) imperializminin əleyhində fəaliyyətə başladı. Demokratik Azərbaycan Cumhuriyyətinin bərpasına gedən yol bu şəkildə qədəm götürdü.

1938-ci ildə Ordubad'ın Kələki kəndində İyun ayında dünyaya gözünü açan Əbülfəz hələ 3 yaşlı uşaqqon atası II-ci Dünya Müharibəsində iştirak edir və geri qayıtmır. Anası Mehrinisə xanım, iki böyük qardaşı İbrahim və Almurad ilə birgə, həyatın, zəiflərə və gücsüzlərə yazığı gəlməyən mərhəmətsiz üzüylo tanış olurdular.

Anası Mehrinisə xanım, Əbülfəzə mətanət, igidlik və dənməzlik ruhunu aşılıdı. O, məktəbə gedərkən ayağına geyəcək başmaq tapmasa da elm yolunda döyünlə yeriməyə başladı. Ordubadda orta məktəbi başa vurub Bakı Dövlət Universitetinin Şərq Dilləri İnstitutunun Ərəb Dili Bölüməsinə daxil oldu. 1962-ci ildə məzun olub Misirə yollandı və 1964-cü ildə Bakıya qayıtdı. 1970-ci illərdən başlayaraq üçlü, beşli, yeddili və doqquzlu müstəqil siyasi qruplar yaradıb imperializm əleyhdarı təbliğatları sürətləndirdi. Müəllimlik etdiyi universitetdə toləbələrinə dərs verib deyirdi:

“Türkdən daha ulu bir millət yoxdur. Biz Azərbaycanlı deyilik, Türkük. Bizim şərəfli bir tariximiz vardır. Hər vaxt ulu babalarımızın əsarətində olan Rusların bizə aqalıq etməyə hüquqları çatmir. Sovetlər Birliyi hökmən dağlıcaqdır və Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə edəcəkdir. Bunun üçün hər kəs özünü müstəqil bir dövlətin istedadlı kadri kimi hazırlamalıdır”.

Əbülfəz Əliyev 1975-ci ildə siyasi işlərindən ötrü tutuldu və bir il yarımla zindanda yatdı, sonra buraxıldı. 1986-cı ilə gəldikdə daha Azərbaycanda müstəqillik yolunda yeriyən hərəkatın qarşısındaki bütün maneələri dağıdır və yer altından yer üstünə çıxırı. O hərəkatı, Əbülfəz Əliyevin şagirdləri, onun başçılığında aparırdılar. Ruslar bu hərəkatdan xəberdardılar və daha onu kontrolları altında saxlayabilmişdilərini dərk edib, həmişə istifadə etdikləri Ermoni kartına yönəldilər. 1988-ci ildə Ermonilər daha Rusların əllərə açıq-əşkaranə Azərbaycan Türklerinə hücum çəkməyə başladılar. Əbülfəz Əliyev kütlörləri yığıb dalınca aparırdı. 5 Dekabr 1988-ci il tarixində Bakıda miting aparıllar konut tutuldu, sonra azad buraxıldı. 1989-cu ildə öncədən fealiyyət göstərdiyi təşkilatını **Varlıq** adlandırdı. **Çənlibel** təşkilatı da həmin vaxtlarda fealiyyətə başladı. Əbülfəz Bəy, **Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin** yaradılması üçün Təşəbbüs Qrupunun nümayəndələrinden biri oldu. Cəbhə qurulan kimi də onun sədri seçildi. 1989-cu il Dekabr aynın 25-i günü **Xalq Cəbhəsinin Azadlıq** adlı nəşriyyat orqanı fealiyyətə başladı. Bu orqan Şimali Azərbaycanda dövlətçiliyin bərpası fikri ilə yanaşı **Vahid Azərbaycan** ideyasını da yayırdı.

Əbülfəz Əliyevin (Elçiboy) Vahid Azərbaycan ideyasını tarix içində öz yerində qiymətləndirmək vacibdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə də Azərbaycanın vahid bir vətən olduğunu könlündən inanırdı; ancaq O İranı narahat edəcək bir siyasi yol toqib etməmişdir. O həmişə deyirdi ki; “**Bizim əsl düşmənimiz Rus İmperializmidir. İrana da bulaşsaq qüvvəmiz haçalanacaq və öz arzumuza nail olabilməcəyik. Vahid qüvvə bölmənməməlidir**”. Məmməd Əmin Rəsulzadə bu sözlərlə **Vahid Azərbaycan** ideyasından uzaqda dayanır və ona ideoloji çərçivədən yanaşmındı. Əsrin tələblərini də nəzərə alıqda o öz xəttində uğurla yeriyirdi.

Elçibey isə Vahid Azərbaycan məsələsinə **Türkçülük, Türk Birliyi Ideolojisi** çərçivəsindən baxırdı. Əbülfəz Bəyə bir növ Türkçülük sufizminin memarlarından biri deyəbilərik. 1991-ci ildə Xalq Cəbhəsinin Bakıda keçirilən qurultayında çıxış edərkən demişdim: “**Biz Vahid Azərbaycan ideyasına ürəkdən inanmış şəxslərik. Əgər Azərbaycan Xalq Cəbhəsi, yayılmasının vaxtı gəlmış bu ideyanı mənimsemirsə sizlərlə bir yolda yeriyəbilmərik**”. Elçiboy çıxışına həssasiyyətlə fikir vermiş və fasilədə demişdi; “**sizə çox təşəkkür edirəm ki, bu məsələni dilə gətirdiniz. Bəli düzdur, daha bu ideya yayılmalı və əsas mənzilə gedən yol müəyyən edilməlidir**”.

Əbülfəz Elçibey, Güney Azərbaycan Türklüyü barədə əvvəl baştan düz bir xətt üstündə yermişdir. Həm Azərbaycan Xalq Cəbhəsi sədri ikən, həm də Azərbaycan Dövlət Rəhbəri olduqda Güney Azərbaycan məsələsini açıq-əşkar dilə gətirmişdir. Onun verdiyi bəyanatlarla Güney Azərbaycan Türklüyü müstəqillik yolunda qovzanih ayağa durmuş və axır mənzilə sarı mətanətlə yürüşə başlamışdır.

Elçibəy, Atatürkü özüne rəhbər kimi seçmək də həqiqi üzünü bürزو vermiş və bu da bəzi yerləri həddən artıq narahat etmişdir. O, Türk tarixini, bölgənin demoqrafik qurğusunu, sosioloji və mədəni xarakterini, imperialistlərin bölgədə apardıqları fəaliyyətin şəklini yaxşıca analiz edərək mükəmməl şəkildə yetişmiş bir Türk sərkərdəsidir. Atatürkün şilləsinə yiyənlər, onun yolunda yeriyən bir sərkərdəyə dözüm gotirobilməzdilər.

Qırmızı Sovet İmperiyası 1991-ci ildə dağıldıqda Rus əsiri xalqlar arasında öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq fikri və mübarizəsi güc qazandı. Xalq Cəbhəsinin rəhbərliyində Azərbaycan Türklerinin başlatdığı milli müstəqillik hərəkəti öz mənzilinə səri mərhələ-mərhələ yeridi. Azərbaycan Parlamenti, 1991-ci Oktyabrın 18'i tarixində müstəqillik haqqındaki əsas qanunu qəbul etdi. Həmin ilin Dekabr ayının 29-cu günü keçirilən referendumda işdirak edənlerin 98 faizi müstəqilliyyin xeyrinə səs verdi və müstəqillik qəbul edildi. Azərbaycan 1992-ci ilə müstəqil bir dövlət sifetiyle qədəm qoydu. Qardaş Türkiyə Cumhuriyyəti də O'nu rəsmiyətə tanıyan ilk ölkə oldu. 1992-ci il Mart ayının 2'si tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Avropa Əməniyyət və Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv qəbul edildi.

Əbülfəz Elçibəy 1992-ci il İyun ayının 7'si günü keçirilən seçkidə dövlət rəhbəri seçildi. Dövlət Rəhbəri olan Elçibəy 1918-1920-ci illər arasında müstəqil yaşayış Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin bayrağını, milli himnini və bir çox ənənəsini bərpa elədi. Əbülfəz Elçibəy Azərbaycanın ilk dövlət rəhbəridir ki, Azərbaycanın Şimal və Cənubunda yaşayan 40 milyonluq Türkün, bir dövlət bayrağı altında cəmləşməsi ideyasının əsaslarını müoyyən etdi. Türk dili dövlətin rəsmi dili qəbul edildi, müasir Türk əlifbası da eləcə, 80 000 nəfərdən artıq hərbçiye malik Rus ordusu Azərbaycandan bir gülle atmadan Elçibəyin dahiyanə siyaseti ilə çıxarıldı, milli pul zorb edildi, hüquq sahəsində təzə düzənləşlər aparıldı, demokratiya sözün əsl mənasında həyata keçirildi, on aylıq hakimiyyət vaxtı 80'ə yaxın dörslik hazırlanı, milli ordu yaradıldı.

Ermenilərlə gedən döyüşlərdə 40 000'ə yaxın Azərbaycan Türkü şəhidlik mortobosino ucaldı. Ermənilərin əlindəki təqribən 10 000 km²-lik Ağdərə bölgəsi alındı və Zəngozur bölgəsinin ən strateji şəhəri Qafanda yaşayan Ermənilərdən 3600 ailə oranı qoyub qaçıdı. Dağlıq Qarabağa Türkmençay Sazişindən sonra qonaq gəlmış və qonaq gəldikləri torpağın özlərinə verilməsini toləb edən Ermənilər də, daha işlərinin həddən artıq çətinləşdiyini görüb bölgəni yavaş-yavaş tərk edirdilər. Əksər ailələrin qadınları, uşaqları, yaşadıqları yerləri tərk etmişdi, kişilər və döyüşçülər qalmışdılar. Hadisələrin axarı Azərbaycan Türklerinin xeyrinə yönəlmüşdi. Zəngozur koridoru, Azərbaycan Türklerinin əlinə keçmək üzrəydi ki;

Azərbaycan ordusunun mənəviyyatını pozacaq təbliğatlar aparılmağa başlandı. Onlar təbliğatlarında deyirdilər:

“Sovet İmperiyaşı təzədən yaranacaq. Bu torpaqlar üstündə niyə ölürsünüz?! Onsuz da Sovet Hakimiyyəti bura gələn kimi nəyiniz varsa əlinizdən alacaqdır. Ermənilərin səfində döyüşən Rus hərbçilərini və zabitlərini görmürsünüz, onların varlığı bizim fikrimizi təsdiq etmir ki?!”

Bu və buna oxşar sözlər Azərbaycan ordusunun mənəviyyatını pozurdu. Digər tərəfdə isə Rus əsgərləri və zabitləri, xaricdən gətirilmiş muzdlu qatillərlə əlbir olub, Ermənilərin səfində döyüşərək, bölgədə yaşayan Azərbaycanın dinc əhalisi üstündə qırğın törədir və xalqın ürəyinə qorxu salırdılar. Azərbaycan ordusunun və milislerinin içmə müəyyən əllərin yerləşdirdiyi casuslar da öz işlərini görməyə başlamışdır.

Kəlbəcərin işgalı ilə Əbülfəz Elçibəy dünya ictimaiyyətinin nozorunu Qarabağ probleminə cəlb etdi və bunda da uğurlu oldu; ancaq gedışatdan narazı qalanlar vardı. İmparrialist qüvvələr Azərbaycan torpaqlarının işgalini arzu edirdi və hadisələrin istiqaməti də o yönə çevrildi.

Pərdənin qabağında, Surət Hüseynovun göründüyü hərəkətin gedışatı aydın göstərdi ki; Elçibəy'in tutduğu milli ideyalı siyaset yolu nailiyyətə çatarsa, Azərbaycan öz bölgəsində qüdrətli bir dövlətə çevriləcəkdir. O cür qüdrətli Azərbaycan da, imperialistlərin maraq dairəsində dayanan yeraltı sərvətlərini onlara yedirtməcəkdir və əsrlərdir bölgədə qan tökən, ataları-anaları ağlar qoyan vəhşilərin ayağı Qafqazyadan çəkiləcəkdir, kəsiləcəkdir. Əlbəttə onlar buna dözəbilməzdilər və eləcə də oldu.

1993-cü ilin İyun ayında Elçibəy həmişəki kimi insanları çəş-baş salan bir gedışlə üzünü Kələkiyə, doğma kəndinə tutdu və onun Azərbaycandan çıxıb gedəcəyini zənn edən müəyyən yerlərin intizarını puça çıxardı. Xüsusi bir təyyarə ilə Naxçıvan Məclisinin sədri Heydər Əliyevi, Azərbaycan xalqının ürəyindəki təməyülü, hissələri və intizarı da çox yaxşı duyaraq gətirdirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının ürəyində nağıl qəhrəmanına çevrilmişdi.

Elçibəyin hakimiyyətdən getməsindən sonra Azərbaycanın altı rayonu (Ağdam, Laçın, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıł) Erməni orduları tərofından işğal olundu və işgal holo də davam edir.

Hakimiyyət cilovu 1993-cü ildən üzübəri Heydər Əliyevin əlindədir və Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk dəfədir ki; Rus və Fars imperiyalarının bütün oyunlarına baxmayaraq davam edir.

Azərbaycan Cumhuriyyəti Qafqazyanın şorqi hissəsində 38-25, 41-55 dörcə şimal en dairəsi; 44-50, 50-51 dərəcə şorqi paralel (tul) dairələri arasında yerləşir. Azərbaycan, qodim dünyanın ən mühüm yerində yəni, Orta Asiya, Orta Şorq və Ön Asiyanın düz orta yerini işğal edir. Bir sözə Azərbaycan tarixi keçidlərə və ticarət yollarına nəzarət edir. Bunlar da Azərbaycanın strateji, iqtisadi, ictimai və siyasi əhəmiyyətini qat-qat artırır.

Azərbaycanın şimalında, Rusiya Federasiyasının boyunduruğunda (tərkibində) olan Dağıstan, şimal qərbində Gürcüstan, cənub qərbində Ermənistən və 11 kilometrlik sərhədlə də Türkiyənin qonşuluğundadır. Azərbaycanın cənubunda isə İranın qapazı altında əsir yaşayan Güney Azərbaycanın sərhəd xəttinin uzunluğu 618 kilometrdir. Ölkənin şərqində Xəzər dənizi yerləşir. Xəzər dənizindəki sahil xəttinin uzunluğu 825 kilometrdir. Şimali Azərbaycanla Güney Azərbaycanı Araz çayı ikiyə parçalayır və o sərhəddir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi Naxçıvan ilə öz arasında süni şəkildə Ermənistana yamanmış bir koridor yaradılmışdır. Azərbaycan sərhədlərinin uzunluğu 3600 kilometrdir.

İdari bölgüyə gəldikdə, Naxçıvan Muxtar Cumhuriyyəti, Qarabağ Muxtar Vilayəti, şəhərlər, rayonlar, qəsəbələr və kəndlər yer tutur. Ölkənin paytaxtı isə təqribən 4 milyon əhalisi olan Bakı şəhəridir.

Azərbaycanın əhali sayı kommunist hakimiyyəti dövründə təqribən 3.8 qat artmışdır. 1995-ci ildə koçirilən sayılışa əsasən əhali sayı 8 milyonu ötmüşdür. Bu rəqəmin 95 faizini Türklər təşkil edir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

(1991 İLDƏN SONRA)

BÜTÖV AZƏRBAYCAN İDEYASI

Bütöv Azərbaycan deyildikdə, insanların fikrində işgalçı Ruslar və Farslar tərofündən parçalanmış, əsarət altına salınmış, **Türk Vətəni Böyük Azərbaycan** coğrafiyası yaranır. Bu nəhəng və qədim Türk Yurdunun sərhədləri şimalda Böyük Qafqaz silsiləsi, Dərbənd vilayəti, Qarayazı düzəngahı, Borçalı bölgəsi; cənubda Urmiyə Gölündən İraq Türkmənlərinin yaşadığı torpaqlara kimi gedib çıxır. Güneydə yenə Həmədan və Qəzvin vilayətləri, şərqdə Xəzər Dənizi və Tehran yaxınlığına kimi gedən torpaqları əhatə edir. Azərbaycan Türklerinin yaşadığı ata-baba torpaqları bəzən Farsların, Ərəblərin, Monqolların və Rusların caynağına keçib. Ancaq onlar öz müstəqillikləri və Vahid Azərbaycan ideyası uğrunda daim mübarizə yeritmişdir. Azərbaycan Türkleri heç vaxt öz mənliklərindən kənarlaşmayıblar. Onlar üçün en ağır vaxtlar Böyük Vətənin parçalandığı Gülüstan Müqaviləsi ilə, yəni 1813-cü ilin Oktyabr ayının 12'si tarixində başlamışdır. Bu müqavilə ilə Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan Xanlıqları eşikdə qalmaq şətilə Araz çayının şimalında qalan bütün torpaqları Rusyanın işgal dairəsinə düşmüştür. Bu iki düşmən 1828-ci ilin Fevral ayının 21-ci günü biraz da irəli gedib, Azərbaycan üçün çox ağır olan Türkmençay Sazişini bağlayıblar. Bu saziş, Azərbaycanı ürəyinin orta yerində ikiyə bölmüşdür. Sazişin üçüncü maddəsinə görə; Azərbaycanın bir əvvəlki herbdə işgal edilmiş torpaqlarına əlavə olaraq İrəvan və Naxçıvan Xanlıqları da Rusyanın hakimiyyəti altına daxil olmuşdur. Rusiya, ləğv etdiyi İrəvan Xanlığının yerinə 1850-ci ildə Erməni vilayeti olan Yerevan Quberniyasını yaratmışdır. Ömrü boyu özünə möxsus dövlət üzü görməmiş və Azərbaycan torpaqlarına xaricdən Çar tərəfindən, İngiltərənin də təşviqi ilə getizdirilən və kiçik bir azlıq olan Ermənilər üçün gələcək vaxtlarda yaradılacaq Ermənistən Dövlətinin bünövrəsi qoyulmuşdur.

Türkmençay Sazişindən sonra, Azərbaycanın Araz çayının şimalında qalan torpaqları Ortodoks Rus Çarlığının, Güneyindəki torpaqları da Fars hakimiyyətinin caynağına düşmüştür. Azərbaycan Türkleri öz dillərini və ənənələrini davam etdirmək, öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq ideyası uğrunda uzun çəken ağır mübarizələr yeritmişdir. Rusiya, Azərbaycanın şimalındaki torpaqlarını işgal edər etməz, öz mərkəzi əyalətlərindəki idari bölgüyə uyğun olaraq, Bakı, Yelizavotpol (Gəncə) Quberniyası kimi vilayətlərə parçalamışdır. Qeyri rəsmi olaraq coğrafi mənada “Şimal”, ümumiyyətlə də “Qafqaz Azərbaycanı” sözləri işlədilmişdir. Güney Azərbaycan xanlıqları isə İranın idari bölgüsü ilə “Azərbaycan Məmləkəti” ya da “Azərbaycan Əyaləti” adıyla dörd əyalətdən biri halına getirilmişdir. Azərbaycan əyalətinə əvvəllor Həmədan, Zəncan və Qəzvin bölgələri daxildi. Daha sonra isə əyalətin idari sərhədləri mərhələli olaraq bilərəkdən daraldılmış, öncə Həmədan, daha sonra da külli halda Azərbaycan Türklerinin məskun olduğu Zəncan və Qəzvin

vilayətləri oyalot torkibindən çıxardılmışdır. 1906-cı ildə seçki nizamnaməsi qəbul edilmişdir. Bu nizamnamə ilə Azərbaycan oyalotino Zoncan və Qəzvin ilə yanaşı Təbriz, Urumiyo, Xoy, Maku, Marağa, Binab, Miyandab, Sovuqbulaq (Soyuqbulaq), Dəhərçan, Mərənd, Əhər, Sərab və Sainqala daxil edilmişdir.

Qacarlar vaxtında Güney Azərbaycanın paytaxtı olan Təbriz, İranın xarici siyasetində mühiüm rol götürdü. Vəlihd Təbrizdə yaşayırı və Təbriz ölkənin ikinci paytaxtı həsab edilirdi. Xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələri də bu şəhərdə yaşayırı.

Məmməd Əmin Rəsulzadə “**İran Türkəri**” adlı əsərində yazır: “**İran əhalisinin azı üçdə bir hissəsinin Türkər təşkil edir. Onların böyük əksəriyyəti Azərbaycan’da yaşayır**”.

Türkər, Azərbaycanın xaricində Tehran ətrafında, Zorond, Koroc, Xar və Voramin, Qəzvin, Həmədan, hətta İranın keçmiş mərkəzi olan Şiraz ətrafında da yaşayırlar. Şiraz ətrafında Qaşqaylar məskundur.

Azər San'an (Məmməd Sadiq Aran), **İran Türkəri** adlı əsərində Azərbaycanın Güney hissəsində Türkərin yaşadığı yerləri çox aydın şəkildə münyəyyən etmişdir. O deyir:

İranın şimalqərb hissəsi, yəni Azərbaycan əyaləti bir ucdan o bir uca Türkərlə məskundur. Bu əyalətin sahəsi 250 000 km²dir. Tanınmış şəhərləri; Təbriz (mərkəzi şəhər), Marağa, Urmiyə, Salmas, Dilman, Xoy, Maku, Mərənd, Şəbüstər, Zəncan, Miyana, Ərdobil, Əhər və digər şəhərlərlə qəsəbələrdir. Azərbaycan əyalətindən başqa Xəzər sahilində yerləşən Gilan, Mazandaran, Xorasan vilayətlərində, Qəzvində, Tehranda, Sultanabad ətrafında, Yəzddə, Kâşanda, Həmədanda, Şirazda bir xeyli Türk boyu basıraq şəkildə yaşayır.

Türk boylarının adları və məskun olduqları yerlər:

Qaragözli qəbiləsi: Həmədan və ətrafında. **Əfşar** və **Qızılıayaq Türkəri**, Əsədəbād tərəfində, **Qaşqaylar**; Şiraz vilayətində, **Bəxtiyarilər**; Xuzistan əyaletində, **Bayat** və **Qacarlar**; Sultanabad ətrafında, **Yamut Türkənləri**; Gümüstəpə bölgəsi və Xəzər sahillərində, **Əfşarlar**; Urmiyə gölü, Soyuqbulaq, Kirmanşah və digər yerlərdə, **Kanqlilar/Kəngərlilər**; Kirmanşah tərəfdə, **Qocabəyli**, **Şahsevən**, **Təkəli**, **Muğanlı**, **Qurdəyli**, **Sapanlı**, **Taxtaqapılı** boyları; Qaradağ tərəfdə, **İnanlı**; Qaradağ bölgəsində məskundur. Azərbaycan əyalətində bunlardan özgə **Qaraqoyunu**, **Ağqoyunu**, **Elxanlı**, **Qızılıayaq**, **Baş Oğuz**, **Uğurlu**, **Qovanlı**, **Qarasanlı**, **Qaradolaqlı**, **Taxtaqapılı**, **Qarababalı**, **Xalacı**, **Muğanlı**, **Xitaylı**, **Umarlı**,

Qaraçorlu (Qaraçorılı), Quyamadinli, İlbəyli, Çarıqlı, Porsunlu və Dəvəli Türk tayfaları yaşayır.

İranda indi hakimiyyətdə olan İslami Fars Rejimi, Türk hakimiyyətinin varlığını logv edən Pəhləvilərdən mahiyyətcə heç də fərqlənmir; çünkü ikisi də Fars şovinizmindən, Fars millətçiliyindən çıxış edir. Hakimiyyətdən gedən Şahla, hakimiyyətə gələn Xomeyni arasında ancaq saqqal və çalma (ommamə) fərqi vardır; hətta ləbbadəli xələf, boyunbağı bağlamış sələfindən də şovinist çıxmışdır. Kommunizm necə ki, 70 il Rus şovinizminin üzünü örən və onu dünyanın gözündən yayındıran pərdəyə çevrildisə, cynilo dırnaqarası İslam Rejimi, münasibətlə Şiəlik Fars İrqçiliyinin üstünə çekilmiş bir örtükdür. O örtüyü qaldırsınız altında dünyanın ən ocağı və ən vəhşi, qansoran Fars İrqçiliyinin surətini görərsiniz.

İran İslam Rejimi Azərbaycan Əyalətini (ostan) özləri üçün təhlükəli həsab etmiş və onu parçalamışdır. Əvvəl Qərbi və Şərqi Azərbaycan əyaləti deyə onu ikiyə bölmüş, sonra da Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin kimi qondarma təzə əyalətlər yaradılmış və tarixi Azərbaycan torpaqlarının bütövlüyü dağıdılmışdır.

Azərbaycan Türklerinin İran daxilində nə ana dillərində bir məktəbləri, nə də rəsmi şəkildə mətbuat və noşriyyat orqanları vardır. 60 milyonluq İran əhalisinin 30 milyondan artıq hissəsini Türklor təşkil edir. Aydın şəkildə dəsək Türklerin sayı Farsların sayından daha artıqdır. İranın paytaxtı Tehranin əhali sayı 11 milyondur və onun əksəriyyətini Türklor təşkil edir ki, bu da təsadüfi deyildir. Ancaq böyük dövlət təcrübəsi olan Fars rejimi, İslam qardaşlığından züy tutub böyük bir millətin mənsublarını beynəlxalq hüquq tapdalayaraq öz əsarəti altında saxlamaqdadır.

Azərbaycan Türkleri, Azərbaycanın Şimal hissəsində müstəqil bir dövlət yaratdılar. Bütöv Azərbaycanın əhali sayı 38 milyondan artıqdır və torpaqlarının əhatə dairəsi isə təqribən 440 000 km²dir.

Azərbaycan Türkleri, zülmə parçalanmış xalqların ən cərgəsində yer tutur.

Dekabr ayının 31'i, 1989-cu ilin sonuncu günü "**Dünya Azərbaycan Türklerinin Həmrəylik Günü**" elan edilmişdir. O gün Araz çayı boyunca İki Azərbaycan arasına çekilmiş tikanlı məftillər Azərbaycan Türkleri tərəfindən dağıdılmışdır.

XX-ci yüzilliyin son dövründə **Bütöv Azərbaycan** ideyasının həqiqətləşməsi prosesi başladılmışdır. Azərbaycan Türkleri indi yoxın bılır ki, bir gün Rus və Fars işgalçi siyasetinin parçaladığı Vahid Azərbaycan vətonu

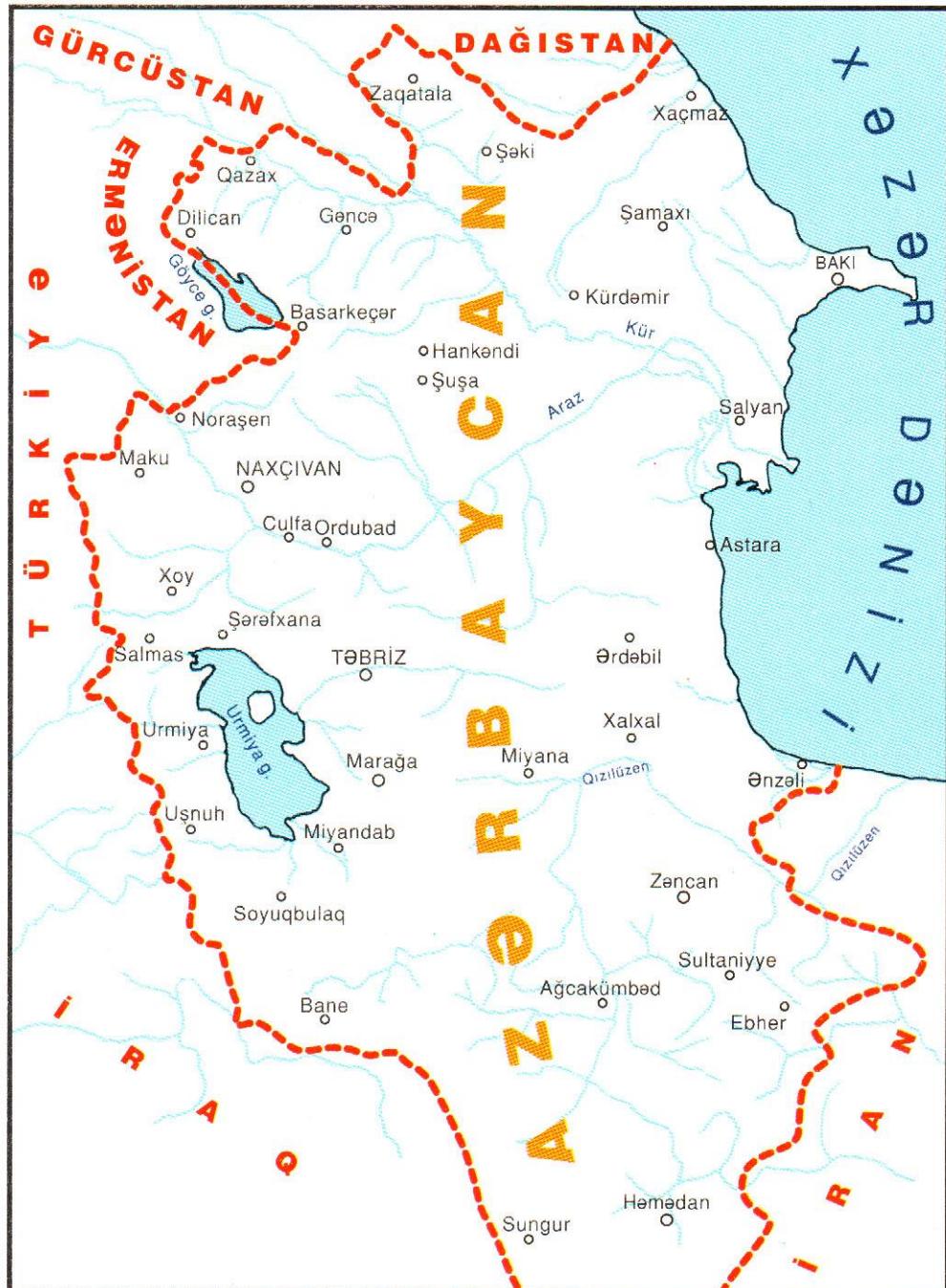
bərpa ediləcəkdir. Büyük Türk Dünyasının 38 milyonu ötən şərəfli övladları **Bütöv, Müstəqil və Demokratik Azərbaycan Dövlətini** yaradacaqdır. Bu həqiqəti Allah və tarix, bizim boynumuza bir öhdəlik kimi qoymuşdur. Bu yolda mübariz olmaq hər şərəfli Azərbaycan Türkünün boynunun borcudur.

O müqəddəs günə addım-addım yaxınlaşılır...

**Amma zənn etmə ki, dağlar yenə qalxan olacaqdır,
Məhşər olmaqdadı bunlar, daha vulkan olacaqdır,
Zülm dünyası yanarkən də tilit qan olacaqdır,
Vay... Nə tufan olacaqdır!**

**5.11.1999
Çuxurs'əd (Çuxursaat)**

BİRLƏŞİK AZƏRBAYCAN XƏRİTƏSİ

BİBLİOQRAFIYA

- 1-Açıkgöz, Halil, Əbülfəz Elçibey Azatlıq və Demokrasi, İstanbul 1993
- 2-Əfəndiyev, Prof. Oktay, Azərbaycan Səfəvilar Dövləti, Bakı 1991
- 3-Afiyət, Məhəmməd Rza, Sərdar Milli Səttar Xan, Bakı 1968
- 4-Əliyev, Vəli, Tarixin İzləri İlə, Gənclik, Bakı 1975
- 5-Azərbaycan Tarixi I-ci cild, red: prof. Bünyadov, Z. M və prof. Yusifov, Y. B, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1994
- 6-Azərbaycan Tarixi, Red. Prof. Süleyman Əliyarlı, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 1996
- 7-Azərbaycan Maddesi, A. Zeki Velidi Togan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986
- 8-Azeri, Ali, Azədistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hiyâbâni, Haz: Seyfettin Altaylı, ELİLÀ, Ankara 1996
- 9-Baykara, Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul 1975
- 10-Baykara, Hüseyin, Azerbaycan'da Yenileşmə Hareketleri, Ankara 1966
- 11-Baykara, Hüseyin, İran İnkılabi ve Azatlık Hareketleri, İstanbul 1978
- 12-Bayram, Sadi, Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ISBN:974-498-024-01
- 13-Berojkov, Valentin, Tahran 1943, Terc: Ali Ediz, Bilgi Yayınevi, Ankara 1970
- 14-Blaga, Rafael, İran Halkları El Kitabı, ISBN:975-94641-0-1, 1997
- 15-Bünyadov, Prof. Ziya, Azərbaycan VII-IX-cu Əsrlərdə, Bakı 1989
- 16-Cahangir, Zeynol Oğlu, Azərbaycan Tarixi, Şəms mətbəəsi, 1924 İstanbul.
- 17-Cəlilov, Prof. Firdun Ağasığlı, Azər Xalqının İslama Qədərki Tarixi (əsər hələlik çap olunmayıbdır)
- 18-Canbek, Ahmet, Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski Çaqlardan XVII. Yüz Yılı Kadar), Kuzey Kafkasya Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayıni, İstanbul 1978
- 19-Conubi Azərbaycan Tarixinin Ocerki (1828-1917), Elm, Bakı 1985
- 20-Cihangir Zeynel Oğlu, Şirvanşahlar Yurdu, İstanbul 1931
- 21-Czegledy Keroly, Turan Kavimlerinin Göç'ü, Terc. Prof. Günay Karaağaç, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999
- 22-Çəmənzəminli, Y. Vəzir, Tarixi, Coğrafi və İqtisadi Azərbaycan, Bakı 1993
- 23-Durmuş, Dr. İlhami, İskitler (Sakalar), Türk Kültürünu Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993
- 24-Elçibey, Ebülfez, Bütöv Azerbaycan Yolunda, Ecdad Yayınları, Ankara 1998
- 25-Esengin, Gen. Kenan, İran Akdevriminin Getirdikleri, İstanbul 1973
- 26-Genç, Prof. Dr. Reşat, Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil, Atatürk Kültür Merkezi Yayıni, Ankara 1997
- 27-Gezenferoğlu, Fazıl, Əbülfəz Elçibey, Prestij Matbaacılık, İstanbul 1995
- 28-Günaltay, Ord. Prof. M. Şemseddin, Yakın Şark Elâm Mezopotamya, TTK, Ankara 1987

- 29-Günaltay, Ord. Prof. M. Şemseddin, Yakın Şark II Anadolu, En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar, TTK, Ankara 1987
- 30-Höbibov, Əvəz, Cənubi Azərbaycanda Azadlıq Hərəkatı, Azərnəşr, Bakı 1988
- 31-Həsənov, Prof. Dr. Cəmil, Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində (1918-1920), Bakı 1993
- 32-Herodotos, Heredot Tarihi, tərc: Ökmen, Müntekim, Remzi Kitabevi, 1983
- 33-İbrahimov (Şahin), T. A, İran Kommunist Partiyasının Yaranması, Azərbaycan SSR Elmlor Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1963
- 34-İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, tərc: Dr. Hatemi, Hüseyin, Doğuş Matbaası, İstanbul 1980
- 35-İslam Ansiklopedisi cilt 1, Akköyünlular Maddesi, M. Halil Yinanç , Milli Eğitim Basımı, İstanbul 1986
- 36-İslam Ansiklopedisi cilt 2, Azerbaycan Maddesi, A. Zeki Velidi Togan, Milli Eğitim Basımı, İstanbul 1986
- 37-İslam Ansiklopedisi cilt 2, Babek Maddesi, Osman Turan, Milli Eğitim Basımı, İstanbul 1986
- 38-İslam Ansiklopedisi cilt 2, Babiler Maddesi, CL. Huart, Milli Eğitim Basımı, İstanbul 1986
- 39-İslam Türk Ansiklopedisi, Azadistan Maddesi, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1941
- 40-İsmailov, Prof. Dr. Mahmud, Azərbaycan Tarixi, Bakı 1993
- 41-Kayabəli, Prof. İsmail- Aslanoğlu, Cemender, Azerbaycan Türkleri Kültür Tarihinin Ana Hatları, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, no 12, Ankara 1978
- 42-Keykurun, Naki, Azerbaycan İstikləl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920), İlke yayinevi, Ankara 1998
- 43-Kinal, Dr. Füruzan, Eski Anadolu Tarihi, TTK, Ankara 1987
- 44-Kırzioğlu, Prof. Dr. M. Fahrettin, Kars Tarihi, İstanbul 1953
- 45-Kırzioğlu, Prof. M. Fahrettin, Albanlar Tarihi Üzerine, XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri Kitabından Ayribasım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994
- 46-Kitapçı, Prof. Zekeriya, Türk Varlığı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul
- 47-Kur'n-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993
- 48-Kurat, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara 1987
- 49-Kuzgun, Doç. Dr. Şaban, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1993
- 50-Mehmetzade, Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, no.40, Ankara 1991
- 51-Mustafayeva, Nisə, Cənubi Azərbaycan Hanlıkları, Bakı 1995
- 52-Müftüoğlu, M. Yalan Söyleyen Tarih Utansın, III. cilt, Çile Yayinevi, İstanbul

- 77-Sümer, Prof. Dr. Faruk, Kara Koyunlular, Türk Tarih Kurumu Yayımları, Ankara 1984
- 78-Sümer, Prof. Faruk, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesində Anadolu Türklerinin Rolü, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayımları, Ankara 1976
- 79-Sünbül, Tahir, Azerbaycan Dosyası-1, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Servisi, 5, Ankara 1990
- 80-Swietochowski, Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, Bağlam yayınları, Ankara 1988
- 81-Şöriyar, Məhəmmədhüseyn, Yalan Dünya, Azərbaycan Ensiklopediyası, Bakı 1993
- 82-Şaumyan, Stefan G., Seçilmiş Əsərləri, cild 2, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1978
- 83-Taşkıran, Dr. Cemalettin, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995
- 84-Tebrizli, M. Nizamettin, Bugünkü Azerbaycan Davası, Esas ve Sebepleri, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1946
- 85-Tekin, Prof. Talât, Orhon Yazıtları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988
- 86-Togan, Prof. Z. Velidi, Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası, Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul 1932
- 87-Togan, Prof. Z. Velidi, Kur'an ve Türkler, Kayı Yayımları, İstanbul 1971
- 88-Togan, Prof. Z. Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, cilt I, İstanbul 1946
- 89-Tudə, Əli, Günəşli Baharın Yarpaqları, 1983
- 90-Turan, Prof. Osman, Türk Cihân Hâkimiyeti Məfkuresi Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1995
- 91-Vəliyev, Məhəmməd Həsən (Baharlı), Azərbaycan, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı 1993
- 92-Yaqublu, Nəsiman, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Gənclik, Bakı 1991
- 93-Yazdani, Əhməd, İranda Parlamentarizm Siyasetinin Tarixi, 1991 Berlin
- 94-Zehtabi, Dr. Məhəmməd Taqi Şəbistərli (Kirişçi), İran Türklerinin Əski Tarixi, Təbriz 1998
- 95-Zehtabi, Dr. Məhəmməd Taqi Şəbistərli, Bağban El Oğlu, Mohəgh Press, Təbriz

